

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

AZ ANYANYELV HETE 1979-BEN

I. Békés megyében:

Gosztonyi János megnyitó beszéde

Zilahy Lajos: A hét Békés megyei eseményei

II. Budapesten:

Köpeczi Béla: Anyanyelv és kultúra

Graf Rezső: A hét budapesti eseményei

III. Sz. A.: Országszerte

Simon Róbert: Brassai Sámuel „nyelvművelő” levele Goldziher Ignáchoz

Deme László: Helyesírásunk és a nagyvilág

Elekfi László: Hogyan utaljunk vissza? *Őket? azokat?*

Rácz Endre: A gólt jelentő találat

Török Gábor: Vörösmarty képi „akkordjai”

Bakos József: Heves megyei szólások és közmondások

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

103. ÉVFOLYAM 1979. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

AZ ANYANYELV HETE 1979-BEN

I.	Békés megyében:	385
	<i>Gosztonyi János</i> megnyitó beszéde	385
	<i>Zilahi Lajos</i> : A hét Békés megyei eseményei	388
II.	Budapestten:	391
	<i>Köpeczi Béla</i> : Anyanyelv és kultúra	391
	<i>Graf Rezső</i> : A hét budapesti eseményei	397
III.	<i>Sz. A.</i> Országszerte	398
	<i>Simon Róbert</i> : Brassai Sámuel „nyelvművelő” levele Goldziher Ignáchoz	399
	<i>Deme László</i> : Helyesírásunk és a nagyvilág	415
	<i>Elekfi László</i> : Hogyan utaljunk vissza? <i>Őket? azokat?</i>	421
	<i>RÁCZ Endre</i> : A gölt jelentő találat	426

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : Vörösmarty képi „akkordjai”	430
<i>Büky László</i> : Móricz Zsigmond Csata című elbeszélésének stílusáról	445
<i>Murvai Olga</i> : Egy természeti kezdőkép szemiotikai elemzése egy csángó népdalban	449

Nyelvjárásaink

<i>Bakos József</i> : Heves megyei szólások és közmondások	452
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Székelyföldi víz- és helységnevek	468
<i>K. Palló Margit</i> : A <i>kies</i> , <i>kiellen</i> etimológiájához	472
<i>Kőnyi Sándor</i> : Félegyháza — Derekegyház	473

(* * * *)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

103. ÉVFOLYAM * 1979. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

AZ ANYANYELV HETE 1979-BEN

I. Békés megyében

A már hagyományos „magyar nyelv hete” rendezvényt sorozat ebben az évben — mint a fenti cím is mutatja — új nevet kapott. Az új elnevezés azt jelzi, hogy a „hét” jellege, tartalma is megváltozott: programja a hazánkban élő nemzetiségek anyanyelvének ápolására, vizsgálatára is kiterjedt.

A „névváltoztatás” különösen azért vált időszerűvé éppen ebben az esztendőben, mivel a központi rendezvények gazdája és színhelye Békés megye volt, ahol mind a négy nemzetiség csoportjai élnek.

A hét megnyitóján, április 23-án Gosztonyi János oktatási államtitkár a következő beszédet mondta:

Kedves Elvtársnók! Elvtársak!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1967-ben rendezte meg először a magyar nyelv hetét. A tizenkét évvel ezelőtti kezdet még nem sejtette, hogy itt a közművelődésnek egy kiváló formája jön létre. Az azóta eltelt évek azonban egyre több bizonyosságát adták, hogy a magyar nyelv hetei az anyanyelvi ismeretterjesztésnek, az anyanyelv ápolásának semmi mással nem pótolható, új fórumát teremtették meg. A nyelvet művelők és a nyelvet „csak” használók között a közvetlen kontaktusok, az együttműködés korábban nem ismert széles távlatok nyíltak meg. A szerényen induló kezdeményezés évről évre terebélyesedett, tartalmában gazdagodott — míg nem kisugárzása országos méretűvé vált, mozgalmat eredményezett.

Nem feladatom s céloim sem lehet a pontos számvetés, ezt elvégzik majd a hozzáértőbbek. Az azonban bizton állítható, hogy a magyar nyelv heteinek rendezvényt sorozatai nagymértékben gyarapították a tudatos nyelvművelés nemes ügyének táborát — és hozzátenném: a tudatos nyelvhasználók táborát is. Talán ez utóbbi a legnagyobb eredmény, még akkor is, ha valamennyien tudjuk, hogy ezen a téren bőven akad tennivalónk.

Tisztelt Hallgatóim !

Az emberek életük során több nyelvet megtanulhatnak. A sors azonban mindenkinek csak egyetlen édes anyanyelvet ad. Az anyanyelvnek az emberi, a társadalmi létben betöltött szerepe semmi máshoz nem hasonlítható. Csodálatosan vall erről Kosztolányi Dezső: „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőséges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán. Naponta sokszor gondolok erre. Éppannyiszor, mint arra, hogy születtem, élek és meghalok.”

Az anyanyelv teszi az embert emberré, ez kapcsolja össze a társadalommal, ez alakítja magát a társadalmat. Ez a társadalom kezdetben csak a család, majd a szomszédok, az iskolatársak, munkatársak, ismerős és ismeretlen emberek, végül mindazok, akik ezt a nyelvet anyanyelvként beszélik.

De éppen ezért, mivel az anyanyelv életünknek ilyen fontos eszköze, kell figyelmeznünk Bárczi Géza tanítására: „A nyelv mint a gondolatok és érzelmek közlésének eszköze, csak akkor tud megfelelni társadalmi hivatásának, és csak akkor tudja önmaga létét biztosítani, ha a hagyományok hűséges őrzésével párhuzamosan nagy érzékenységgel igazodik a művelődés minden rezdületéhez, minden kisebb-nagyobb változásához, ha az új fogalmakhoz új kifejezés módok keletkeznek benne, ha a gondolat fejlődéséhez, finomodásához a gondolat kifejezés módja is hozzásimul.”

Napjainkban a nyelvnek — mint a gondolatok és érzelmek közlése eszközének — társadalmi funkciója nagymértékben megnövekedett. A fejlett szocialista társadalom felépítése csak a dolgozó milliók tevékeny részvételével érhető el. Aktív részvételükre van szükség, nemcsak a feladatok végrehajtásában, de azok meghatározásában, a döntések meghozatalában is. Minden rendelkezésünkre álló eszközzel biztosítanunk kell azért, hogy a dolgozók egyre szélesebb köre jól használja a kultúra birtoklásának eszközét, jól forgassa a nyelv fegyverét. Nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy a szakismeret és a jobbító szándék is kevés, ha nem párosul a jó kifejezőképességgel, a nyelv értő használatával. Nyelvművelő programjaink középpontjába most — és még sokáig — ezt a feladatot kell állítanunk. Ezt a munkát természetesen az iskolában kell megalapoznunk. Iskolai munkánkban mindig azt kell szem előtt tartanunk, hogy az egész iskolai tudás, írás, olvasás, számolás és minden más elsajátításának kulcsa az anyanyelv tudása és a képesség annak megfelelő használatára. A korszerű anyanyelvi nevelés jövőnk alapzatának legfontosabb építőköve. Ezért tűztük célul iskoláinkban olyan anyanyelvi alpműveltség kialakítását, amely felkészíti a tanulókat az anyanyelv kulturált használatára, megbecsülésére, védelmére, és ezzel alkalmassá teszi őket a felnőtt életben rájuk váró feladatok elvégzésére.

Iskoláinkban kell kialakulnia annak a nyelvi alpműveltségnek, amelyre az önművelés egy életen át épít, de itt kell kialakítanunk azt a szemléletet is, amely az anyanyelv tudatos ápolásának fontosságával együtt belátja más népek nyelvének a sajátunkkal azonos történelmi-társadalmi szerepét, a nép és a nyelv egységével együtt a haza és emberiség egységét is.

Kedves Elvtársnők! Elvtársak!

A magyar nyelv hete központi gondolata a korábbiakhoz képest az idén megváltozott. A meghívóból is látják, hogy a rendező szervek most az anyanyelv hetét ünneplik. Az előadások címéből is jól érzékelhetően az idei rendezvénysorozat nemcsak a magyar nyelv őrzésére, ápolására hívja fel a figyelmet, hanem azt is tudatosítani akarja, hogy a velünk egy hazában élő nemzetiségek nyelvének, kultúrájának ápolását is ugyanolyan fontosnak tartjuk. Szépen beilleszkedik ez a gondolat és vállalkozás abba a tevékenységbe, amelyet a nemzeti oktatás fejlesztése, a nemzeti kultúrák kibontakoztatása terén intézményes keretek között végzünk hazánkban. Nemzetiségeink számára anyanyelvük használatát, a saját és anyanemzetük kultúrájával való élést — politikánk lényegéből fakadóan — alapvető emberi és állampolgári jognak tartjuk. Tudatában vagyunk annak, hogy mindenki számára egyformán édes az anyanyelv, ennek segítségével tud tanulni, elemzően gondolkodni és alkotni. Valljuk, hogy a nemzetiségek ragaszkodása anyanyelvük széles körű használatához nem nacionalizmus, sem nálunk, sem más országokban, hisz az anyanyelv létük természetes feltétele. Mikor mindezt kinyilvánítjuk, az anyanyelvek értékéinek átörökítésére is gondolunk. Sütő András szeretném idézni ezzel kapcsolatban, akinél szebben talán még senki nem fogalmazta meg ennek lényegét. Engedjétek hozzám jönni a szavakat című könyvében írja: „... gyermek keze repdes szülői kéz után. Induljatok el vele az anyanyelv ösvényein, és meglátjátok a bölcsőt, amelyért a Kőrösi Csoma Sándorok hasztalan keltek halálig tartó vándorútra. Akik kiléptek önmagukból, egyedül a gyermekkel jutnak vissza az egyetlen lehetséges otthon égtájai alá; a gyermekkel, aki anyanyelvének ösvényein elindulva testvéryelvek, testvérnépek humánumának közös tereiről küldheti majd köszönetét az egyetlen lehetséges indíttatásért a bölcsők felett virrasztóknak.”

Tisztelt Hallgatóim!

Ezúttal Békés megye ad otthont az anyanyelv hete központi rendezvényeinek. Az elmúlt évek sikeres akcióihoz Békés megye nemcsak azt az újat adja, hogy Anyanyelv és kultúra címmel tudományos ülésszakot rendez olyan időszerű kérdésekről, mint nyelvünk mai helyzete, a kétnyelvűség problematikája, nemzetiségeink anyanyelvének állapota és művelésének feladatai. Az előadók, a rendezvények számával, a rendezvénysorozat gazdag tematikájával is felülmúlja az eddigi magyar nyelvhetek programjait. 126 előadó 250 előadása hangzik majd el a megye városaiban, falvaiban, az intézményekben, az üzemekben, az iskolákban.

Engedjék meg, hogy a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és az Oktatási Minisztérium nevében szívből megköszönjem Békés megye felelős vezetőinek, a rendezőszerveknek e nagyszerű vállalását, hogy az anyanyelv hete központi rendezvényeinek helyet adtak. A megnyitó után bemutatásra kerülő irodalmi műsor azt is tanúsítja majd, hogy a mai békésiek a nyelv- művelés terén is méltó utódai a nagy elődöknek, értő gazdái a „Viharsarok” nyelvi és kulturális hagyományainak.

E gondolatok jegyében az anyanyelv hete központi rendezvénysorozatát megnyitóm.

A hét Békés megyei eseményei

A megnyitót megelőző sajtótájékoztatón Lőrincze Lajos így indokolta a központi elhatározást: a hét keretében a magyar nyelv mellett „a hazánkban élő nemzetiségek nyelvének ápolására, kultúrájuk megbecsülésére irányítjuk a figyelmet.” A hét programjában mindvégig felszínen volt ez a gondolat: az az ünnepi megnyitó, a tudományos tanácskozás második napja, a nemzetiségek szövetségeinek képviselője és érdeklődése, a több mint 20, a nemzetiségek anyanyelvén elhangzott előadás egyformán ezt tanúsítja.

A hét keretében megtartott rendezvények, előadások a megye társadalmi, kulturális, tudományos életének fontos eseményei voltak. A megyei párt és tanácsi testületek érdeklődését — az előkészítő munkák segítségével — a folyamatos képviselőlet is jelezte. A megyei sajtó mindvégig nagy figyelemmel kísérte a programot: a megnyitóról készített tudósítás után részletesen beszámolt a tudományos tanácskozás két napjáról, több központi előadó előadásáról, valamint az anyanyelv hetének záró eseményéről, az anyanyelvi fórumról. Az érdeklődést nézve is elégedettek lehetünk: mind a rendezvényeken, mind az előadásokon népes hallgatóság vett részt. Az anyanyelv hete ünnep, esemény volt Békés megyében.

1. Az anyanyelv hete Békés megye közművelődésének hasznos napokat hozott. A tudományos konferencián előadó és korreferáló nyelvészekon kívül erre a néhány napra több neves nyelvész vállalt előadásokat a megye különböző településein (Bachát László, Fábián Pál, Nyirkos István, Pók Lajos, Szathmári István, Szende Aladár, Szűts László, Végh József Mihály, Wachá Imre). A központi előadóknak nagy részük volt az anyanyelv hetének helyi sikereiben. Az érdeklődést erősítette, hogy a Békés megyei Népújság a hét három napján képes beszámolót közölt Benkő Loránd, Benkő László és Szathmári István előadásáról.

Az anyanyelvről soha nem hangzott még el annyi előadás a megyében egy hét alatt, mint ez év április 24-e és 29-e között. A megyei szervezet csak 103 helyi előadó elismerésre méltó közreműködésével tudott eleget tenni az igényeknek. 24 előadás a megyében élő négy nemzetiség anyanyelvén hangzott el. Ez a néhány adat is szemlélteti azt, amit a bekezdés elején már említettünk: az anyanyelv hete a megye közművelődésének életébe új színeket hozott és új erőket mozgatót meg.

2. Az anyanyelv hetének tudományos eseménye a kétnapos tudományos tanácskozás volt. Részletesebben erről tájékoztatjuk a Nyelvőr olvasóit. Az előadások az anyanyelv és kultúra kérdéseivel foglalkoztak. A tanácskozást Lőrincze Lajos nyitotta meg. Bevezető szavaiban arról szólt, hogyan illik bele a magyar nyelv hete sorozatba az idején anyanyelv hete, amikor a velünk együtt élő nemzetiségek nyelvének ápolásáról, kultúrája, hagyományai őrzéséről is beszélünk a teljes egyenlőség alapján; s hogy milyen célravezető segítséget adhat ez a tudományos konferencia ennek a gyakorlati politikai kérdésnek a legjobb megoldásához.

Ezután Benkő Loránd akadémikus tartott előadást Nyelvünk a XX. század utolsó negyedében címmel. Nagy érdeklődés kísérte nyelvünk szinkron helyzetén alapuló prognózisát.

Az előadás bevezető részében arról szólt, hogy a nyelv fejlődését nem elég csak a nyelv belső törvényszerűségei alapján vizsgálni, a társadalmi változások hatására, erejére is figyelni kell. Arra a kérdésre, hogy konkrétan mi várható, Benkő Loránd a különböző nyelvtípusok vallomása alapján összegezte véleményét. Úgy látja, hogy a következő években a fejlődés felgyorsulása elsősorban a frazeológiában várható: a tudományos-technikai forradalom hatása mindenekelőtt a szókészletben fog tükröződni.

Az előadás foglalkozott a nyelvjárások sorsával és a határainkon túli területeken élő magyarok nyelvi fejlődésével. Sajátos fejlődést vár a különböző rétegnyelvekben. Részletesebben foglalkozott az ifjúság nyelvvel: megértéssel és kritikával szólt „az új keresésének lecsapódásáról” nyelvünkben. A nyelv fejlődését mozgató erők között jelentősnek minősítette az írott nyelv várható hatását a beszélt nyelv alakulására. Növekvő hatásról és pozitív befolyásról beszélt.

Az előadás befejező részében a nyelvi fejlődést kísérő vadhajtásokkal foglalkozott Benkő Loránd. Jóllehet gyakori a hadaró beszéd, szaporodnak a nyelvi klisék beszédben és írásban, az intézmények névadásában tökröződik a terjedő „kollektív sznobizmus” stb., újabb és újabb nem kívánatos jelenségek bukkannak fel tehát a nyelvi fejlődés folyamatában, hatásuktól az anyanyelv töretlen fejlődését mégsem félti. Benkő Loránd prognózisa nyelvünk fejlődését nézve pozitív: anyanyelvünk századunk utolsó negyedében még inkább alkalmas lesz társadalmi funkciójának betöltésére. Benkő Loránd kitűnő szintézise nyomán megalapozott tudományos előrejelezést állt össze.

A következő előadást Sebestyén Árpád tartotta Az iskolai anyanyelvi nevelés a művelődés szolgálatában címmel. Az anyanyelv el-sajátítási folyamatának lépéseit, pedagógiai-didaktikai lehetőségeit elemezte az előadó. Az anyanyelvi nevelés különböző szintjeiről vett példákkal (általános iskola, középiskola, felsőoktatás) érzékeltette az eredményeket és gondokat. Kiemelte az alapozó óvoda szerepét az anyanyelvi nevelés folyamatában. Sebestyén Árpád előadása az anyanyelvi nevelés elméleti és gyakorlati kérdéseiről egyformán tanulságos gondolatokat fogalmazott meg.

Zsolnai József korreferátuma zárta a délelőtti programot; a kisiskolások nyelvi nevelésének kérdéseivel foglalkozott hozzászólásában. Arra a kérdésre, hogy a kisiskolás korban mi az, ami az anyanyelvi nevelés szolgálatában legjobban fejleszthető, a beszédhallást, a beszédkedvet és a beszédfigyelmet jelölte meg. A tanítóképzés korszerűsítésének részeként ezért a beszédképzés korszerűsítését sürgette, majd azt hangsúlyozta, hogy az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének részeként az anyanyelvi pedagógiának is korszerűsödnie kell. Rövid, érdekes hozzászólás volt.

A délutánra tervezett programban egyetlen változás volt: Temesi Mihály távollétében Sebestyén Árpád elnökölt. Kálmán Béla akadémikus Anyanyelv, idegen nyelv, kétnyelvűség c. előadása nyitotta meg az előadások sorát. Az előadás az anyanyelvvel úgy foglalkozott, mint amely nyelv az idegen nyelvek tanulásának is kiinduló alapja. Nagy elméleti anyagot ölelt fel, és sok adattal bizonyította, hogy az anyanyelv mindenkinél a legtökéletesebben használható eszköz, hogy az idegen nyelvek anyanyelvvel azonos szintű elsajátítása elképzelhetetlen.

Foglalkozott az előadás az idegen nyelvek tanításának módszertani problémáival, összehasonlította különböző országok azon adatait, amelyek az ország lakosságának idegennyelv-ismeretére vonatkoztak: kiderült, hogy

nem állunk előkelő helyen. Az előadás befejező része a kétnyelvűség sajátos kérdéseit boncolgatta. Kálmán Béla tartalmas előadása és az azt követő két előadás az anyanyelv és kultúra kérdéseit újabb megközelítésből vizsgálta. Király Péter A közvetítő nyelv és a kétnyelvűség című előadásával, Szépe György pedig A kétnyelvűség mint világjelenség című előadásával kapcsolódott Kálmán Béla mondanivalójához. Mindhárom előadásnak nagy sikere volt a jelenlévő szakemberek és idegennyelv szakos tanárok körében egyaránt. Réger Zita korreferátuma zárta a tudományos konferencia első napját.

A tudományos tanácskozás második napját Szépe György nyitotta meg. Elsőként Dezső László A magyarországi nemzetiségi oktatás helyzete és távlatai című előadása hangzott el. Megállapította, hogy a nemzetiségi nyelvoktatás korszerűsítését a nyelvtudomány és a pedagógia szakemberei szívügyüknek tekintik, megfelelő figyelemmel kísérik. Sokat várhatunk a nemzetiségi oktatás új tanterveinek bevezetésétől: megtudtuk, hogy 1990-ig valamennyi korszerűsített tanterv elkészül.

Előadásában Dezső László szolt a nemzetiségi nyelvet oktató pedagógusok képzésének gondjairól, a felügyelet problémáiról is. Kifejtette, hogy elsősorban a nemzetiségi nyelvű óvodák és alsó tagozatos osztályok nevelőállománya hiányos, pedig éppen az ő munkájukkal fejlődik legerőteljesebben az anyanyelvi környezetben megismert nemzetiségi nyelv. Azzal a gondolattal zárta előadását, hogy a nyelvtudománynak és a pedagógusoknak közös munkával kell emelniük a nemzetiségi nyelvoktatás színvonalát.

Dezső László előadását négy korreferátum követte: Mándics Mihály, Szende Béla, Gyivicsán Anna és Budai János korreferátuma. A második nap programja konzultációval ért véget.

A kétnapos konferencián az előadók sokféle megközelítésből vizsgálták az anyanyelv és kultúra, a nemzetiségek anyanyelvének és kultúrájának kapcsolatait, ápolásának lehetőségeit. A konferencia a TIT Magyar Nyelvi Választmányának és Idegennyelvi Választmányának jó együttműködését bizonyította.

3. Az anyanyelv hetének nagy rendezvényeit ezúttal is az anyanyelvi fórum zárta. Az orosházi Petőfi Művelődési Központ koncertterme megtelt érdeklődőkkel: a neves nyelvészek, irodalomtörténészek részvétele vonzotta a hallgatóságot. Az újságfelhívásra 24 kérdés érkezett a művelődési központ igazgatóságához, a fórumon pedig 9 hozzászóló kérdezett, illetve mondott véleményt a nyelvművelés, a beszédromlás, a névadás-névváltoztatás kérdéseiről. A fórumot Lőrincze Lajos vezette, rajta kívül a válaszadók között volt még Tolnai Gábor, Kálmán Béla, Nagy János és T. Urbán Ilona.

Az anyanyelvi fórum sikeres találkozás volt az anyanyelv hetére a megyébe érkezett nyelvészekkel, irodalomtörténészekkel, jól szolgálta az anyanyelv iránti érdeklődés ébren tartását.

Ez utóbbi megállapítás vonatkozik az anyanyelv hete teljes, ötnapos programjára is.

Zilahi Lajos

II.

Budapest

Az anyanyelv hetének budapesti programja ugyancsak április 23-án kezdődött. Ünnepléses megnyitóján Kőpeczi Béla akadémikus, az MTA főtárhelyettese a következő előadást tartotta a Kossuth klubban:

Anyanyelv és kultúra

A nyelv és a kultúra összefüggéseiről sok szempontból lehet szólni, magam most azt a célt tűzöm ki, hogy az általános kérdéseken túlmenően mindenekelőtt az anyanyelv és a nemzeti kultúra kapcsolatairól beszéljek, s ezt is cselekvő értelemben szeretném tenni, tehát a művelődés szempontjából.

Lehet e egyáltalán nyelvről és kultúráról beszélni, mint két különálló fogalomról? A nyelvtudománynak és az antropológiának, de tegyük hozzá, hogy a kultúrával foglalkozó más tudományágaknak is régi problémája ez, amelyet különbözőképpen válaszoltak meg.

A nyelv kialakulása és alakulása szorosan összefügg a társadalom létfenntartásához szükséges termelési és társadalmi érintkezési formák fejlődésével. Ilyen módon a nyelv jelen volt és jelen van mindenben, amit az emberiség létrehozott, tehát a kultúrában.

Lehet tehát úgy is feltenni a kérdést, hogy mi a helye a nyelvnek a k u l t ú r á b a n. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak a nyelv hat a kultúrára, hanem fordítva is, a kultúra különböző objektívációi hatnak a nyelvre.

Némelyek ezt a kölcsönhatást, legalábbis az egyenértékű kölcsönhatást tagadják, s azt állítják, hogy a nyelv határozza meg a kultúrát. E. Sapir és főleg tanítványa B. L. Whorf azt állítják, hogy a nyelv korlátozza az úgynevezett „szabad plaszticitást” és „megmerevíti a fejlődés csatornáit”, mégpedig nagyon is „autokratikus módon”. Azt természetesen nem lehet tagadni, hogy a nyelv befolyásolja a gondolkodást és kifejezést, de a hatás egyoldalúságát semmiképpen sem fogadhatjuk el, hiszen a nyelvek a különböző társadalmi formációk és korok kultúráját szolgálják és egyben ezek hatása alatt, ha nem is rendszerükben, de mindenekelőtt szókincsükben, emellett kifejezőmódjukban, stílusukban is módosulnak. Persze bizonyos „nyelvi ellenállás” jelentkezik nagy társadalmi, kulturális változások idején, s ilyenkor a reformok újítanak.

A nyelv és kultúra összefüggései szempontjából egy időben divat volt az is, hogy a nyelvi rendszert teljesen függetlenítsék a kultúrától és a kulturális fejlődéstől. A neopozitivistá filozófia értelmében felfogott strukturalizmusnak ez a törekvése, amely ki akarta szakítani a nyelvet az emberi fejlődés történetéből, éppoly elfogadhatatlan, mint amilyen hajdanában az a vulgáris materialista felfogás volt, amely a nyelvet teljes egészében a felépítményhez akarta kapcsolni, és kizárólag külső tényezőkkel akarta magyarázni a nyelvi rendszert.

E viták befolyásolják az anyanyelv és a kultúra összefüggéseinek értelmezését is. G. Herder és főleg W. Humboldt óta általánossá vált az a felfogás, hogy a nyelv a nemzeti génusz, a néplelek kifejezője, s a romantikus történetírás és irodalom ezt a nézetet oly mértékig abszolutizálta, hogy háttérbe szorította az általános emberi és a nemzeti összefüggéseit nyelvben és kultúrában egyaránt. Később ennek az ellenkezőjét láttuk, amikor a nemzetközi érintkezés megjavítása érdekében valamely természetes vagy mesterséges nyelv általános elterjedését akár az anyanyelvi kultúra kárára is szorgalmazták. E mögött a nézet mögött az a helyes szándék húzódik meg, amely meg akarja akadályozni a különböző nyelveket beszélő emberek között az érintkezést. De találkozunk azzal a véleménnyel is, hogy a nyelvet teljesen függetleníteni lehet és kell a nemzeti kultúrától. Azt nem lehet vitatni, hogy valamely nemzet kultúráját éppen az általános emberi jegyek alapján értheti meg egy más nyelvű közösség. A fordítás nehézségei azonban utalnak arra, hogy ennek a megértésnek vannak korlátai, s ezek a korlátok nem pusztán azzal függnek össze, hogy valaki milyen mértékig ismeri az idegen nyelvet, és mennyire művésze anyanyelvének, hanem azokkal a nemzeti sajátosságokkal, amelyek a kultúrában is tükröződnek.

Az anyanyelv és a kultúra közötti összefüggéseket tehát nem szabad eltörpíteni. Az ember azt a kultúrát tartja igazán a magáénak, amelyet anyanyelvén sajátított el. Ez természetesen nem jelenti, hogy más nyelvű kultúrákat nem ismerhetünk meg, és azok bizonyos elemei nem kerülhetnek be saját kultúránkba. A nemzeti kultúrák nem zárkoznak be önmagukba, kapcsolatban vannak más kultúrákkal, és fejlődésük kötődik a kor egyetemes gazdasági, társadalmi és kulturális törekvéseihez. A nemzeti és a nemzetközi dialektikája jelentkezik tehát a kulturális fejlődésben is, ez azonban nem jelenti, legalábbis az emberi történelem jelenlegi szakaszában, a nemzeti primátusának háttérbe szorítását.

Az anyanyelv és a kultúra összefüggéseivel való foglalkozás éppen ezért nem egyszerűen egy régi hagyomány folytatása, amelyet a felvilágosodás indított el és a romantika teljesített ki. Nem is csak valamiféle nemzeti feladat hangsúlyozása, amelyet némelyek nacionalista módon fognak fel. Nem, az anyanyelv a nemzeti kultúra kifejezésének, gazdagításának és átadásának roppant fontos eszköze, amely egyaránt szolgálja a nemzetet és az emberiséget.

A hagyomány és a korszerűség egymáshoz való viszonyát is ebből a szempontból kell nézünk. Amikor az anyanyelvi kultúra jelentőségét hangsúlyozzuk, akkor nagyon is korszerűek vagyunk, mert a ma kultúráját próbáljuk az anyanyelven keresztül magunkévá tenni, mégpedig a nép egésze számára — ha különböző fokon is.

S itt érkeztem el mindennapjaink gondjaihoz. A szocialista társadalom fejlődésének elengedhetetlen része a kulturális forradalom. A kulturális forradalom egyszerre jelenti a kultúra demokratizálását, tehát a műveltség eljuttatását a társadalom minden rétegéhez, nagy értékeinek terjesztését, de jelenti azt is, hogy mindezt magunkévá tegyük, valamely egységes szemlélet, világkép vagy világnézet alapján.

Az utóbbi időkben sokat vitatkozunk a kultúra és az életmód kérdéseiről. Szociológusaink egy talán munkahipotézisnek nevezhető meghatározást dolgoztak ki, amely az életmódról azt mondja, hogy az a tevékenységek és a magatartás rendszere, amelyet az emberek többé-kevésbé tudatosan választanak, szükségleteik kielégítésére. Vitáinkban mindenekelőtt az életmód

jellegéről folyik a szó, amit életvitelnek, vagy életstílusnak is neveznek. Nos az életstílust nemcsak a lakás, az öltözködés, az étkezés, a viselkedés, az emberekkel való érintkezés módja határozza meg, hanem a nyelv is, az a mód, ahogyan magunkat kifejezzük.

Hogy áll nálunk a nyelvi kultúra? Ha azt vizsgálom, hogy népünk milyen mértékben művelődött, akkor azt kell állítanom, hogy roppant nagy a fejlődés. Ma már a lakosságnak csaknem 60%-a végezte el az általános iskola nyolc osztályát, közel 20%-a érettségizett, és több mint 5%-a felsőfokú műveltséget szerzett. A rádió és a televízió előfizetőinek száma mindkét esetben meghaladja a 2,5 milliót. A könyvkiadásban a művek száma 1977-ben 8 ezer felett volt, a példányszám pedig 87 millió, s a művek el is fogytak. Ezek az adatok tehát arról tanúskodnak, hogy a kultúra nagyon széles rétegekhez jutott el, valóban demokratizálódott. Ha azonban azt nézem, hogy mindennek mi a hatása az anyanyelvi kultúrára, akkor elégedettségem csökken.

Általános tapasztalat, hogy a 8 osztályt elvégzett fiatalok, sőt az érettségizettek sem tudják kifejezni magukat, szabatos formában elmondani gondolataikat és érzéseiket, és nem tudnak helyesen írni. Más rétegeknél is tapasztalunk bizonytalanságot, zavart az anyanyelv használatában. Kérdés, hogy csak az oktatási és közművelődési intézményeket kell-e felelőssé tennünk, vagy ennek messzebb menő okai vannak. Úgy gondolom, hogy egy ilyen megközelítés nagyon leegyszerűsítő lenne. Ha körülbekintünk a világon, mindenütt azt látjuk, hogy a nyelvi normák és azok alkalmazásában elbizonytalanodás tapasztalható. Ha Magyarországot tekintjük, világos, hogy az a radikális társadalmi változás, amely az utóbbi harminc évben nálunk végbement, nemcsak az egyes osztályok és rétegek gazdasági, rétegzettségi vagy kulturális helyzetét változtatta meg, hanem anyanyelvi kultúráját is. A régi közösségek és az ezekhez kapcsolódó nyelvi normák és szokások megváltoztak, az emberek új környezetbe kerültek, s ez a nyelvhasználatban is módosulást hozott. De nemcsak a társadalmi változások hatottak az anyanyelvi kultúrára, hanem a tudományos-technikai forradalom is, amely ha nem is megfelelő erővel, de hazánk életét is befolyásolja. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez a forradalom nemcsak a technikát, a termelési folyamatokat érinti az iparban, mezőgazdaságban, közlekedésben, kereskedelemben, hanem a mindennapi életet, annak eszközeit, szokásait, kapcsolatrendszerét is. Végül változások történtek az értékrendszerben, amelyet az emberek magukévá tesznek, s amelyek befolyásolják világnézetüket és életmódjukat. Ha azt vizsgáljuk, hogy mi volt például egy földművelő, vagy egy ipari munkás értékrendszere a felszabadulás előtt és mi ma, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy óriási a különbség, és ez a különbség tükröződik abban is ahogyan beszél, ahogyan ír.

Ezek a folyamatok hozzájárultak a nyelvi egységesüléshez, amely ma nemcsak abban jelentkezik, hogy a nyelvjárási különbségek egyre inkább eltűnnek, hanem abban is, hogy egy uralkodó nyelvi ideál alakul ki. Ez az egységesülés a demokrácia egyik megnyilvánulása is, s tulajdonképpen örülni kell neki, örülni akkor, ha az egységesült nyelvhasználat olyan normákat fogad el, amelyek segítik a gondolat világos kifejezését, ezzel együtt a megértést, s amelyek nem mondanak ellent nyelvünk sajátosságainak. A probléma az, hogy a kiejtéstől a mondatfűzésig a kifejezés legkülönbözőbb eszközeinél szembe találjuk magunkat a köznyelvi normák bizonytalanságával.

A változások hozzájárultak a nyelv gazdagodásához is. Elég csak arra gondolni, hogy milyen szűk tematikájú szókincse volt hajdan a

paraszt embernek vagy a munkásnak. A világ változásai és a művelődés lehetőségei a szókincsben, a mondatfűzésben, a stílusban egyaránt tükröződnek, és lehetővé teszik a bonyolultabb dolgok kifejezését és megértését. Ez a gazdagodás feltétlenül előnyös és a korszerűsödés jele. Ezzel párhuzamosan azonban elszegényedésről is beszélhetünk, főleg a tekintetben, hogy a paraszti világ felbomlott és azok a nyelvi sajátosságok, amelyek színezték hajdanában — ha nem is a köznyelvet, de legalább egyes rétegek, vagy tájak nyelvét — háttérbe szorultak. Ezek a sajátosságok alkalmasak voltak viszont arra, hogy régebbi nyelvi rétegeket is felszínre hozzanak, s bizonyos karaktert adjanak a nyelv használatának.

A nyelvhasználat zavarait fokozzák a különböző zsargonok. Három ilyet különböztethetünk meg. Egy-két évtizeddel ezelőtt mindenekelőtt a politikai zsargont hibáztattuk, ma azt mondanám, hogy a hivatali zsargon a fő ellenség, amely mindenekelőtt körmönfonságával, bizonyos szakkifejezések unos-untalan való alkalmazásával, hosszú és követhetetlen mondataival és végül is érthetlenségével, homályosságával, sematizmusával tűnik ki. Oldalakat tudnánk idézni, amelyek a hivatali zsargon elterjedéséről tanúskodnak nemcsak a hivatalokban, hanem a sajtóban, a rádióban és a televízióban is. *Ez a nyelv lerendez, seregszemlét tart, mindenről döntően, zömmel, vagy gyakorlatilag beszél, s közben nagyon keveset mond.*

A másik zsargont *technicistának* nevezném, s erre ma nem az a jellemző, hogy elsősorban műszaki kifejezéseket használ, bár azokat is, de főleg a közgazdaságtudományból, a szociológiából von el szakkifejezéseket, és használja azokat a köznyelvben. Ez a zsargon egyszerre akarja bizonyítani a korszerűséget, a szakszerűséget, a jól értesültséget. Hozzá kell tennem, hogy a szakkifejezések előtörték az irodalommal és a művészettel foglalkozó beszédet és írást is, s ma már alig lehet cikket olvasni vagy előadást hallani, amelyben közérthető kifejezéseket is ne szaknyelvvvel pótolnának. Végül a harmadik zsargon — és itt kénytelen vagyok én is idegen szót használni — a *familiáris*, amely minden helyzetben a közvetlenséget keresi, nagyon barátságos akar lenni, sokszor egyenesen gügyög, s mindehhez felhasználja persze az argót, különösen az ifjúságét.

A zsargonokról beszéltem és nem azokról az elszigetelt nyelvi jelenségekről, amelyekről pedig olyan sok vita folyik mostanában. Nem szoltam az idegen szavak kérdéséről, mert úgy érzem, hogy ez csak része annak a stíluszavarnak, amelyről az előbb beszéltem. Amikor valaki helytelenül idegen szót használ a közérthető magyar vagy már bevett idegen eredetű helyett, akkor azt valamilyen indítékból teszi, s ez az indíték ugyanaz, amelyről a technicista zsargonnal kapcsolatban beszéltem, s nem önmagában vizsgálendő.

Ugyanezt mondhatjuk egy másik jelenségről, amelynek távolabbi történelmi előzményei vannak: a megszólításokról. Ezek körül ugyancsak sok a bizonytalanság. Itt sem pusztán arról van szó, hogy valaki helytelenül használja az *elvtárs*, *kartárs*, *úr* megszólításokat, a tegezés és a magázás különböző formáit, hanem arról, hogy bizonyos régi és új képzetek tapadnak a kifejező eszközökhöz és magában a társadalomban sem alakultak ki a megszólítás kikristályosodott formái.

Mindezzel csak azt akartam hangsúlyozni, hogy nem egy-egy nyelvi elem használata a kérdés, hanem mindenekelőtt az, hogy bizonyos nyelvi stílusfelfogások alakulnak ki, amelyek kapcsolódnak szemléleti, magatartásbeli, életmódbeli jelenségekhez.

S ezt kell mondanunk egy még általánosabb tünetről, amelyet fegyelmezetlenségnek neveznék. Még a felsőfokú képzettséggel rendelkezőknél is gyakran előfordul, hogy hanyagul fejezik ki magukat írásban és szóban, s ezt a pongyolaságot némelyek egyenesen a demokratikus viselkedés jellemzőjének tartják, holott csak nyelvi műveletlenségről van szó. Ilyenkor kerül sor arra, hogy jassz vagy hippi kifejezéseket használnak egy ehhez nem illő környezetben, hogy a mondatokat nem szerkesztik meg és sokszor nem fejezik be, hogy olyan hanglejtést vesznek fel, amely teljesen idegen a magyartól. Ez a fegyelmezetlenség véleményem szerint kifejezője annak az intellektuális lazaságnak, amelynek mostanában igen sok példáját figyelhetjük meg. A nyelv fegyelmező eszköz abban az értelemben, hogy csak bizonyos szabályok szerint lehet gondolatainkat kifejezni és a kommunikációra alkalmassá tenni, s mint ilyen visszahat a gondolkodásra is.

A nemzeti kultúrák fejlődésének mindenkor fokmérője volt, hogy milyen mértékben tudták a nyelvet alkalmassá tenni az ember gondolatainak, érzéseinek kifejezésére, a gazdasági tevékenység, a munka végzésére, a tudomány és a művészetek művelésére. Szabályok, normák nélkül ezt nem lehet elérni. Persze kérdés az, hogy a mi társadalmunk milyen nyelvi eszményt tegyen magáévá. Válaszunk az, hogy csak olyat, amely e szerveződő társadalom tudatosságát erősíti, tehát segít abban, hogy gondolatainkat és érzéseinket valóban világosan fejezzük ki s úgy, hogy megértessük magunkat. Ehhez a társadalomhoz hozzátartozik a demokrácia igénye, és ezért a nyelvi normák kialakításának tekintetbe kell vennie a közérthetőség követelményét, de nem lehet engedményt tenni a fegyelmezetlenségnek, henyességnek, a lazaságnak, ezek nem demokratikus, hanem anarchikus jegyek. Mindez nem jelent és nem jelenthet uniformizálást, mint ahogy mondjuk Franciaországban sem jelentett azt, annak ellenére, hogy a klasszicista nyelvi eszmény általánosan uralkodó volt ott évtizedeken keresztül. A klasszicizmussal való szembefordulás nem eredményezte a romantika korában sem az előző korok olyan vívmányainak feladását, amelyek a nyelvi egységesülést, világosságot és közérthetőséget segítették.

Milyen példát ad a nyelv használatára a tudomány és az irodalom? Azok a gondok, amelyek a köznyelvben jelentkeznek, megmutatkoznak a tudományban és az irodalomban is, persze eltérő módokon. A tudományban természetesen a szakkifejezések használata, a tudományon belüli érintkezés megkönnyítése és a pontosság érdekében. Viszont nem szükségszerű, hogy a tudomány művelésében és főleg eredményeinek terjesztésében olyan kifejezések kiiktatása, amelyeket egy hosszú kulturális fejlődés vitt át a köztudatba, s amelyhez régebbi nyelvi és kulturális emlékek is fűződnek. A tudomány népszerűsítésében éppúgy jelentkeznek technicista tendenciák, mint a köznyelvben, s ezt nem helyeselhetjük.

A nyelv használatára a mintát azonban nem elsősorban a tudomány adja, hanem az irodalom.

Illyés Gyula még ezt írta Művészet című versében:

Gondolatoddal tégy túl a lángelmén
 az lesz a nagy dolog!
 De még nagyobb,
 mondd el az egyszerű nép napi nyelvén.

Ez a demokratikus nyelvi eszmény nem minden irodalmi irányzatra volt jellemző, de meghatározta a fővonulatot, és ezt még Ady esetében is állítjuk, bármennyire is érthetetlennek tartották egyes verseit.

A mai magyar irodalom is folytatja ezt a hagyományt, de találkozunk ettől nagyon is eltérő áramlatokkal. Egyrészt a magyar irodalomban az írói kísérletezés igényeként felmerül az a nyugat-európai irodalmakban már régebben ismert törekvés, hogy az irodalom és különösen a költészet valamiféle sajátos nyelvet alakítson ki, amely gyakran eltér a köznyelvtől, s amely közelít ahhoz a speciális jelrendszerhez, melyet többek között az utolsó hetven évben a képzőművészet dolgozott ki magának. Ez a nyelvi kísérletezés, amint éppen a nyugat-európai példa bizonyította, csak nagyon szűk közönség számára hoz újat, az olvasók zöme idegenkedéssel és közömbösséggel fogadja, még ha később egyes újítások át is mennek az irodalmi köztudatba.

A másik jelenség, amellyel irodalmunkban találkozunk, a köznyelv szinte naturalista utánzása, amely megismétli mindazokat a hibákat, amelyekről az előbb a különböző zsargonok kapcsán szóltam. Ez a nyelvhasználat összefüggésben van a riport vagy a dokumentáris műfaj előretörésével, és ilyen esetben aligha kifogásolható; a baj az, hogy általánosodik, s valamiféle irodalmi demokratizmus jele kezd lenni. Ennek a veszélye különösen nagy, mert szélesebb rétegekre tud hatni, mint az előbb említett irányzat.

Szeretném hangsúlyozni, hogy nem ezeket az áramlatokat tartom a mai magyar irodalom fő vonulatának, de olyanoknak, amelyekre érdemes felhívni a figyelmet éppen végletességük miatt. Úgy vélem, hogy az irodalomnak is részt kell vennie annak a köznyelvi használatnak a kialakításában, amelyet társadalmunkhoz méltónak tarthatunk, s e tekintetben nem betűjében, de szellemében folytatni kellene azt a tradíciót, amely a reformkor íróit lelkesítette. Mert a mi korunk legalább olyan nagy változásokat hozott a magyar életben, ha nem nagyobbakat, mint a kapitalizmus előretörése a XIX. század elején, s ezekre akkor az irodalom nem úgy reagált, hogy elsősorban sajátosságait kívánta védeni, hanem úgy, hogy sajátosságait megőrizve miként vehetné ki legjobban részét az egyetemes és nemzeti fejlődésből.

Ilyen körülmények között oktatási és közművelődési rendszerünk nincs könnyű helyzetben. Úgy tűnik, hogy eszközei és módszerei nem kielégítők, és a társadalom részéről sem kap kellő biztatást. Azoknak a reformterveknek, amelyekkel most és a jövőben foglalkozunk, tekintetbe kell venniük, hogy az anyanyelvi kultúra legalább olyan fontos, mint a matematikai. A legkorszerűbb pedagógiai szemlélet ezt a felfogást mindenütt a világon magáévá is teszi.

Befejezésül engedjenek meg egy személyes megjegyzést. Olyan világban születtem, amelyre a soknyelvűség volt a jellemző, s amelyben az anyanyelvet megőrizni harc kérdése volt, egyet jelentett a nemzeti kultúra, sőt a nemzeti lét fenntartásával. Amikor az anyanyelv és a kultúra összefüggéseiről beszélünk, akkor — úgy hiszem — helyes ebben az igazán egzisztenciális megvilágításban nézni a kérdést. Az anyanyelv, hogy ma divatos szóval fejezzem ki magam, a nemzeti azonosság kifejezője, éppen azért, mert elvitathatatlan része a nemzeti kultúrának.

Köpeczi Béla

A hét budapesti eseményei

A hét gazdag választékából a következő témákat emeljük ki: elhangzottak előadások a nyilvános megszólalás gondjáról, a költői nyelvről, az anyanyelvi nevelés korszerűsítéséről, a beszédkultúráról, a helyesírási műveltségről, az iskolai nyelvhasználatról, nyelvhelyességi kérdésekről, a szaknyelvek problémáiról. Az előadásokon kívül több népszerű nyelvi vetélkedőt is szerveztek.

A Kossuth Klubon kívül művelődési házak, vállalatok, gyárak, iskolák, klubok adtak otthont a rendezvényeknek.

A budapesti programfüzetben előadóként a következő nevekkel találkozhatunk: Antal László, Bencédy József, Bíró Ágnes, Fábrián Pál, Felde Györgyi, Graf Rezső, Grétsy László, Horváth Mária, Jobbágyiné András Katalin, Kemény Gábor, Molnár József, Rácz Endre, Szathmári István, Szűts László, T. Urbán Ilona, Wacha Imre (nyelvészek és tanárok); Bánffy György, Jancsó Adrienne, Marosi Júlia (színész és előadóművészek); Bata Imre, Czine Mihály, Jobbágy Károly, Pók Lajos, Sánta Ferenc, Vargha Balázs (író, költő, irodalomtörténészek).

Két alkalomról külön is szólunk.

1. Grétsy László Helyesírási közművelődésünk mai állapota című előadásában azt vizsgálta, hogy az 1954-ben megjelent helyesírási szabályzat 10. kiadása mennyire vált közkincssé, hogyan valósult, illetőleg valósul meg a gyakorlatban. A téma kifejtése során az előadó a következő kérdésekre tért ki: **Betűkészlet** — Utalva az írógépszabvány ügyében bekövetkezett kedvező helyzetre. **Alapelvek** — Érvényesülésük nem eléggé tudatos, állapította meg, főként reklámszövegekben és az utcatáblákon. (Az *ly* eltörlésének még nincs itt az ideje.) **Kis- és nagybetűk** — Intézménynevek és foglalkozásmegnevezések írásában bizonytalanság tapasztalható. (Gyakran „tiszteletből” használnak nagybetűt akkor is, amikor azt a szabályzat nem írja elő.) A grafikusoknál nem tapasztalható javulás a tulajdonnevek kisbetűs írásának divatjában. **Egybe- és különírás** — Főleg a sajtóban nem mindig érzik a kétféle írásmód jelentésmegkülönböztető szerepét. **Elválásztás** — Bizonytalanságot okoznak a toldalékos szavak, a családnevek és idegen szavak, aminek következtében téves elválasztási gyakorlat tapasztalható.

Általában elmondható, hogy az olvasók szeme elé kerülő szövegekben sok a sajtóhiba, több figyelemre lenne szükség ezen a téren.

A sok és szemléletes példával igazolt megállapítások sorát a végső következtetéssel zárta az előadó: az elmúlt negyedszázadban a tudomány és a gyakorlat nem együtt fejlődött. A jövő feladata: közelíteni az elméletet a gyakorlathoz.

2. Édes Anyanyelvünk a két. Ezen az új nyelvművelő folyóirat munkatársai találkoztak az olvasókkal. A megbeszélésen részt vettek hivatásos és műkedvelő nyelvészekon kívül tanárok, diákok, gyári munkások, korrektorok, újságírók, valamint a nyelv kérdései iránt érdeklődő közönség képviselői.

Lőrincze Lajos, a szerkesztő bizottság elnöke megnyitójában kifejtette, hogy bár új kezdeményezésről van szó, mégis régi hagyománya van már az ilyenfajta lapnak (Magyarosan) és az összejövételnek is (A Magyar Nyelv Baráti Köre).

Bencédy József szerkesztő tájékoztatást adott a lap indulásáról, jelenlegi helyzetéről, fejlesztési lehetőségeiről, a gyakoribb megjelenés, a szebb kivitel igényéről.

A háromórás eszmecsere több mint húszan mondták el véleményüket a lapról, és mindarról, amit a lap szolgál: az anyanyelvről, napjaink nyelvhasználatáról, a bírálható jelenségekről. Szó esett a nyelvi helyzetiségek szigorúbb megítélésének kérdéséről (már nem először), a hibázók megnevezésének igényéről (talán nem mindig szerencsés kicsengéssel és némi türelmetlenséggel), az édesanyák elsődleges és nélkülözhetetlen szerepéről a gyermekek anyanyelvi nevelésében, a szaknyelvek használatának gondjairól, helyesírási következetlenségekről, a nyelvi hibák társadalmi hátteréről, a nyelvi trágárság visszaszorításának követeléséről és lehetőségéről, továbbá lapterjesztési és gazdaságossági kérdésekről.

Az előadások iránti érdeklődésből megállapítható, hogy a TIT Budapesti Szervezete anyanyelvi szakosztályának és a művelődési intézményeknek az összefogása ebben az évben is eredményesen szolgálta az anyanyelvi kultúra társadalmi méretű fejlesztését és közművelődési céljainak szolgálatába állítását.

Talán csak a tájékoztatás volt szerényebb az előző évekenél. Sajnálattal hiányoltuk a teljes programot a napilapokból, valamint a Pesti Műsorból.

Graf Rezső

III.

Országszerte

Az anyanyelv hetének rendezvényei nem korlátozódtak egy megyére és a fővárosra. Nincs módunk minden egyes megye, megyei város programját számba venni, néhányét azonban — sajátos és figyelemreméltó voltak miatt és a tapasztalatcsere jegyében — ismertetjük.

Bács-Kiskún megyében, Csátalján a hét megnyitó ünnepélyén 1979. április 17-én nemzetiségi klubot adtak át. Kurucz Imrénnek, a TIT főtitkárának ünnepi beszédét Lőrincze Lajosnak „Az anyanyelv szerepe az ember életében” című előadása követte. Testes műsorfüzetben adták hírül a megyeszerte megtartott előadások témáit. A TIT megyei vezetősége májusban felajánlotta az országos magyar nyelvi választmánynak, hogy 1980-ban az anyanyelv hetének országos központi rendezvényét a megyében tartásuk meg.

Sok felsőfokú, elsősorban nevelőképző intézményünkben mozgósító rendezvényekkel ünnepelték meg az anyanyelv hetét. A kaposvári tanítóképző főiskolán Bencédy József tartott előadást „A tanító beszédműveltsége és a közéletiség” címmel, Bánffy György „Anyád nyelvét bízták rád a századok” címmel adta elő műsorát. Mind a kaposvári, mind a szekszárdi főiskolán „Ki tud többet anyanyelvünkről” címmel vetélkedőt rendeztek, amelyen a hallgatók dolgozatírással, mesemondó és szépkiejtési versennyel vettek részt.

Pécsett a tanárképző főiskola volt a rendezvények színhelye. Az előadások tárgyköre két időszerű gondolat köré fonódott, amit a program ezekkel a címekkel jelzett: „A gyermek és az anyanyelve” (utalás a nemzetközi gyermek-évre) és „A Tanácsköztársaság nyelvi nevelési programja” (a Tanácsköztársaság 60. évfordulójának megünneplésére). Az április 24-i megnyitón **Temesi Mihály** „Gyermeknyelvi vizsgálatok a mai magyarban”, **Nagy Ferenc** pedig „A beszédképesség fejlődése az iskolás korig” címmel tartott előadást. Április 26-án **Balogh Lajos** a Tanácsköztársaság anyanyelvi nevelési programjáról szólt. Ugyanekkor hirdették ki az előző napokon **Hoffmann Ottó** irányításával lebonyolított vetélkedők eredményét. Ezek témája is az alkalomhoz kötődött: „Játékok a gyermek- és diáknyelvből” és „Népdalok és polbeat feldolgozások”.

A TIT Héves megyei Szervezete Egerben április 19-én nyitotta meg a hetet a Dobó István Gimnázumban; itt **Dienes Tibor** igazgató megnyitója után **Szépe György** tartott előadást „A nyelvileg művelt ember” címmel. Ugyancsak Egerben, a 212. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézetben **Bakos József** záróelőadásával fejeződött be a hét; címe: „A tiszteletlen, a trágár beszéd és ami mögötte van” volt. A megyeszerte tartott rendezvények előadói a főiskolai oktatók, iskolák tanárai voltak.

Országszerte változatos módon ünnepelték meg az anyanyelv hetét. Sok iskolában és művelődési intézményben rendeztek rendhagyó magyarórákat, vetélkedőket. Mind a központi, mind a megyei sajtó rendszeresen adott hírt a rendezvényekről. A Népszabadság április 22-én vezércikkben méltatta a események jelentőségét ezzel a címmel: „Közös kincsünk: az anyanyelv”. **Grétsy László** fejt ki benne gondolatait arról, hogy miért vált közüggé a nyelv ügye, hogyan terjed a nyelvi műveltség a politikai demokrácia következményeképpen is, a közművelődési program kibontakozása nyomán; mi a feladatuk az iskolák összes tanárainak s a párt- és tömegszervezeti tanfolyamoknak a nyelvi műveltség fejlesztésében; a hivatalokat és intézményeket milyen felelősség terheli közleményeik megfogalmazásában.

Említsük meg végül, hogy nyelvművelő lapunk, az Édes Anyanyelvünk első száma tavasszal megjelent, s ezzel a nyelvművelésnek új fóruma támadt, hozzájárulva az anyanyelv ügye iránti érdeklődés terjedéséhez, tehát az évente, hagyományosan megrendezett és megrendezendő „hetek” programjának jövődó sikereihez is

Sz. A.

Brassai Sámuel „nyelvművelő” levele Goldziher Ignáchoz

„Látod, tisztelt publikum, ezt a szép hószerű szakállat és hószerű hajfürtöket? No, hát tudd meg, hogy ennek minden szála külön tudományban őszült meg.

Brassai mindent tud, amit csak tudni lehet: Ő nagy filológus, filozófus, matematikus, botanikus, kritikus, historikus, grammatikus, statisztikus, lingvista, belletrista, polémista és jurista; és azonfelül még muzsikus is.

Ennek a sokoldalú tudományosságának köszönheti, hogy a Magyar Tudományos Akadémia öt osztálya közül egyikbe sem választják meg rendes

tagnak . . . Brassainak minden osztály éig emelgeti a másik osztályban tett érdemeit, s együtt az öt osztály együttes érdemeiért nem választja meg rendes tagnak; hanem végül azt mondja, hogy mindez semmi . . .

A rossz világ aztán rájuk fogja, hogy félnek a polémiáitól. Bizony félhetnek is!

Alig van köztünk élő ember, akinek egy bokréta ne jutott volna azokból a csalánokból, amiket Brassai herbáriumából poéták, muzsikások, kritikusok, filozófusok és matematikusok számára időnkint ajándékozni szokott. S hogy polémiáiból mindig ő marad a győztes, arról, azt hiszem, az első látásra mindenki meggyőződhetik. Nekünk ki van a hajunk tépve, mi pedig az övéből csak egy szálat sem bírtunk kicibálni.”

Jókai 1865-ben megjelent szellemes humoreszkje Brassai Sámuelről (1797. jún., vagy 1800. febr. 13.—1897. jún. 24.), „az utolsó magyar polihisztorról” a legtöbb nyelvész előtt nyilván ismerős, hiszen nyelvészeti munkái (A magyar mondat 1860—3.; A magyar bővített mondat 1870.; Szórend és accentus 1888. stb.) a magyar nyelvészet számon tartott örökségéhez tartoznak. E most közrebocsátott polémiában a nyelv művelő Brassaira szeretnénk felhívni a figyelmet, aki még 94, vagy 97 éves korában is tollat ragadott, hogy elmondja megalapozott véleményét a századvég különösen gyorsan változó köznyelvének bizonyos neki nem tetsző jelenségeiről. Még az is jellemző erre az ügybuzgó, „szenvedelmes” polihisztorra, hogy a manapság komoly cikkszámba is elmenő harcos episztola végére még a nevét sem írta oda. A levél íróját Brassai stílusán kívül főképpen a levél címzettjének, Goldziher Ignácnak a széljegyzete alapján lehet valószínűsíteni: „E névtelen levelet 1894. májusban vettem. Állítólag Brassai Sámuel írására ismerni benne.”

E közlésre érdemes levélre ugyanis Goldziher Ignác (1850. jún. 22.—1921. nov. 14.) munkásságának számbavétele során, óriási levelezésének át-olvasása közben bukkanтам. Mivel a Gondolat Könyvkiadó gondozásában a közeljövőben megjelenik egy kötet, amely egyik legnagyobb tudósunk munkásságát méltóképpen fogja bemutatni, ezúttal elegendő, ha — a levél helyes értelmezése végett — csupán néhány szükséges közlendőre szorítkozunk. Ennek során a bírált cikken kívül Goldzihernek a nyelvészethez általában, konkrétan pedig a magyar nyelvhez való viszonyáról kell néhány szót ejtenünk. Ismeretes, hogy Goldziher már a legjelentősebb kortársak (T. Nöldeke, C. Snouck Hurgronje, C. H. Becker, H. Lammens stb.) ítélete szerint egy új tudománynak, az iszlámtudománynak a megalapítója s legnagyobb kortárs művelője volt. Az utókor, s az utóbbi évtizedekben tapasztalható valóságos Goldziher-renezánsz pedig bizonyította, hogy tudományában máig sem múlták felül. Korszakalkotó műveit (I. főleg: Muhammedanische Studien I—II. 1888—1890.; Abhandlungen zur arabischen Philologie I. 1895.; Vorlesungen über den Islam 1910.) németül írta. Ám mindkét jelenség — az iszlámra való korlátozódás és a német nyelv túlnyomó használata — végső soron kényszerű resignáció volt Goldziher részéről, amely a legszorosabban összefüggött — a Goldziher is mozgató — eötvösi reformalképzések lehetlenné válásával a dualizmuskori Magyarországon. Goldziher ugyanis (akit Eötvös leendő professzornak szemelt ki, s küldött hosszú külföldi tanulmányútra) eredetileg összehasonlító vallástörténésznek, vagy inkább kultúrhistorikusnak készült, s munkálkodását magyar nyelven képzelte el. Tudjuk, hogy ifjúkorának nagy művét, a Der Mythos bei den Hebräern-t (1876.) eredetileg magyarul írta, ám — ahogy az EPhK. névtelen recenzense írta — „midőn

meggyőződött arról, hogy műve számára magyar kiadót nem talál, abbahagyta a magyar feldolgozást, és németül írta meg a könyvét, amely Németország legelső kiadójánál, Brockhausnál, Lipcsében . . . jelent meg” (EPhK. I [1877]. 223.) A mű már a következő évben megjelent angolul is, s a recenzió ismertetése végén fanyarul megjegyzi: „Goldziher büszke lehet könyvének eddigi sorsára. Még megéri a hihetetlen: hogy műve eredeti alakjában ti. magyar nyelven is lát napvilágot.” (Ez nem történt meg, ám angolul 1967-ben a könyv ismét megjelent!)

Visszatérve az alapkérdésekre: Goldziher a nyelvészetet az általa ki-munkálendő művelődéstörténet egyik alapvető diszciplínájának tartotta (tudjuk, hogy a múlt század nagy, iskolát teremtő nyelvészfilológusának, H. L. Fleischernek kedvenc tanítványa volt Lipcsében, továbbá Steinthal és Lazarus szoros baráti köréhez tartozott), s széles körű és alapos nyelvészeti ismereteiről a kortársak is bámullással szóltak. Szorosan vett nyelvészeti dolgozatot keveset írt (a legjelentősebb) a *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeiten bei den Arabern. Sitzungsber. der. phil. hist. Classe der kais. Ak. d. Wiss.* LXVII. 1871. 207—51, LXXII. 1872. 586—631, LXXIII. 1873. 511—52; e tárgykörről magyarul: *A nyelvtudomány történetéről az araboknál: NyK.* 14. [1878.]; 309—75). Jellemző azonban, hogy ezek jelentős részét magyarul, sőt magyar nyelvészeti-nyelvhelyességi kérdésekről írta (a *Nyelvtudományi Közleményekben* tíz tanulmányt, ill. ismertetőt írt elsősorban a sémi nyelvtudomány eredményeit ismertette, a *Magyar Nyelvbe*, továbbá a *Magyar Nyelvőrbe* írt két, ill. négy írásban azonban határozottan magyar nyelvészeti kérdésekhez szólt hozzá). Nemrég kiadott *Naplójából* (I. G.: *Tagebuch. Herausgeg. von A. Scheiber, Leiden, 1977.*) tudjuk, hogy mennyire büszke és kényes volt magyar stílusára, s a kortársak közléseiből az is kiderült, hogy ez nem volt alaptalan (pl. Péterfy Jenő — élete végén G. legjobb barátja — számol be arról G.-nek, hogy Gyulainak mennyire tetszik a *Budapesti Szemlébe* írt G.-cikkek stílusa; Sebastyén Károly ír megemlékezésében G. hatalmas magyar irodalmi műveltségéről stb.). Mindezzel csupán arra szeretnék rámutatni, hogy Brassai — mint ezt ő is jelzi — nem akárkit támadott, olyan értelemben, hogy G. stílusa minden bizonnyal a múlt század végi magyar értekező próza élvonalába tartozhatott, annál is inkább, mert a Brassai által „megszerkesztett” dolgozat — tárgyánál fogva — még különösen törekedett is a „világos és határozott” kifejezésre.

A cikk ugyanis egy kisebbfajta könyvnek is beillő emlékbeszéd, amelyet G. az Akadémia 1893. nov. 27-én tartott „összes ülésén” olvasott föl nem kisebb személyről, mint kora legismertebb orientalistájáról, vallástörténészéről és szépirodájáról, E. Renan-ról, az MTA kultagjáról (1823—1892.). A Renan mint orientalista c. dolgozat (M.T.Ak. Emlékbeszédek, VIII. 2. sz. 100) véleményem szerint valóságos stílusbravúr. Tudnunk kell, hogy az árja fajelméletet a sémi népek ellen kihegyezve rendszeres formában Renan fejtette ki 1853-ban megjelent művében (*Histoire générale et système comparé des langues sémitiques*), s G. előbb említett nevezetes *Mythos* könyve elsősorban Renan elméletét cáfolta meg. A megemlékezés bizonyos játékosággal átveszi, pontosabban érzékelteti a kihegyezett csattanókkal, paradoxonokkal teli szubjektív hangú renani stílus hangnemét, ám — egyebek között e stílus hangsúlyozott komolyanvételével — a dolgozat valójában „a nagy francia mester” tudományos munkásságának megsemmisítő bírálata, ami annál szembetűnőbb, mert formailag az emlékbeszéd a méltatás remeke.

A polémia megjegyzéseinek érthetősége végett megadom az eredeti g.-i szöveg nélkülözhetetlen kontextusát.* Íme a levél:

Tisztelt Uram!

Megvallom a bűnömet, hogy az akadémia kiadványait nem olvasom. De az idemellékelt értekezés kezembe kerülvén, meglepett első pillanatra az anonymitása. Kíváncsiságomat a tárgy érdekes volta is növelte. Kezdem hát olvasni s mennél tovább haladtam annál inkább szerettem. Ez az érzületem az utolsó pontig megmaradt.

Olvasásom közben egy passus felfedezte előttem a nagyrabecsült értekezés szerzőjét, az Európai hírű tudóst, a kitől bocsánatot kell kérnem, hogy stylusa magyarságát, amely ugyan korunk irodalmáé, saját nézetem és nyelv-érzésem sugallata szerint kijavítani bátorzkodtam.

Az írónnal a szövegbe tett igazításaim igazolásai imigy következnek; 1. lap. 1)¹ A relativum pronomet minden előttem ismeretes nyelv megkülönbözteti az interrogativumtól. Magyarban ezt a megkülönböztetést az articulus (*a, az*) eszközli. *Ki, mi, melyik* stb. kérdők; *a ki, a mi, a melyik* vonatkozók (relativum). Íróink a legrégebb idő óta az „a mely”-re nézve elhanyagolják ezt a különbséget, és számtalan esetben olvasunk ilyet, mint: „ezt az undok tudományt, *melynek* bővebb fejtegetésével átadom mocskolódásomat” (Pázm. Kal. 275. l.). Magyarázata az, hogy „mely” mint kérdő igen ritkán fordul és magára tán soha sem; ellenben „mely”-nek relativum volta a contextusból rendszerint világosan kitünik. De már a *ki? mi?* és *a ki, s a mi* közti különbséget gondos író mindig számbaveszi. És meg kell jegyezmem

* A szövegben szereplő legfontosabb rövidítések feloldása:

Ballagi = Ballagi Mór: Új teljes német és magyar szótár, tekintettel az egyes szavak kiejtésére, rokonságára valamint azok hajlítására, 1–2. Pest, 1. német–magyar rész 1854. – 2. magyar–német rész 1857.

Calep = Ambrosius Calepinus: Dictionarium decem linguarum, Lugduni Batavorum, 1585. vagy ua.: Dictionarium septem linguarum, Venetiis 1625., 1678–82., 1700. stb.

Fal. F. Téli Éjsz. = Faludi Ferenc: Téli Éjszakák (F. F. minden munkái. Kiadta Toldy F. Pest, 1833.).

Girault-Duvivier = Ch.–P. Girault-Duvivier: Grammaire des grammairres, ou analyse raisonnée des meilleurs traités sur la langue française. Paris, 1819⁴.

Grassmann = H. Grassmann: Wörterbuch zum Rig-Veda. Leipzig, 1873.

Heinsius = T. Heinsius: Volkstümliches Wörterbuch der deutschen Sprache mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung für die Geschäfts- und Lesewelt, 1–4. B. Hannover, 1818–1822.

Heyse = J. Ch. A. Heyse: Theoretisch-praktische Grammatik oder Lehrbuch der deutschen Sprache. Neu bearb. von K.W.L. Heyse. Hannover, 1838–1849.

Moln. A. = Molnár Albert, Szeczy: Dictionarium hungarico-latinum, 1708., Sibinii, 1767.

M. Ny. Szótár = Czuczor Gergely- Fogarasi János: A magyar nyelv szótára 1–6. Pest, 1862–1874.

M. Ny. tört. Szótár = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. 1–3. Budapest, 1890–3.

Pár. P. D. = Pápai Páriz (Ferenc) Franciscus: Dictionarium latino-hungaricum, 1762-től számtalan kiadás.

Pázm. Kal. = Pázmány Péter: Isteni igazságra vezérlő kalauz. Pozsony, 1613.

¹ G.: „... de semmi esetre sem olyannal, melyet...”

hogy koszorus regényírónk kártékony példával megy elől, midőn nem csak hogy állandóan elhagyja a relativumokban az articulust, hanem „a mely” és „a mi” között sem ismer különbséget.

Még azt jegyzem meg, hogy én ugyan az articulust *mely* eleibe mindenütt oda szurtam, de most bővebb megfontolás után nagy részét vagy akár mind kihagyhatónak vélem.

1. l. 2) A „nem” szintugy tartozhatik az „első sorban” határozóhoz, mint ehhez: „a keleti tudományok . . . érdemei”.² Úgy kell hát rendezni a szavakat, hogy a „kölsönöznek”-nek mind a kettő tőszomszédja legyen. Ennek a követelésnek kétképp lehet eleget tenni. Elsőben, a hogy a szövegben kijelöltem: „nem elsősorban *kölsönöztek* a keleti . . . érdemei fényt stb. Másodszor így: „nem a keleti . . . érdemei *kölsönöztek* első sorban fényt stb.” Akár melyik jobb az eredetnél, mely a német *nicht* szabadabb constructiójára támaszkodik.

1. l. 3) „Adat, akarat, árnyalat, bánat, bérlet, csapat, foglalat, látszat, oldat” s még egy rakás *hasonalkatu* szó helyett nem mondjuk ezeket: *akaratás, bánatás, látszatás* stb. Miért nyújtjuk hát a „hivat”-ot, mely a főbőkkel tökéletesen hasonló módon származik a „hiv”-ből, „hivatás”-ra?

1. l. 4) A német „ein gewissen”-ből ragadt ránk az „egy bizonyos”, a melyben az egy szükségtelen.³ Nem mintha a határozatlan (illetőleg egyéni) articulus magyar jogosultságát egy s más nyelvészünkkel tagadnám, hanem mindennek megvan a maga helye és ideje. Az articulus *egy* a szám *egy*-től az accentustalanságával különbözik és vagy individualizál vagy azt teszi: akármelyik.

2. l. 5) „Tudnivaló” ex usu nem azt teszi, hogy „was zu wissen nöthig ist” mint Ballagi helytelenül és következő synonymáinak ellentmondólag tolmácsolja, s a mint a M.Ny. Szótár kritikátlan szerkesztői is nem egyképpen de mind hamisan értelmezik, hanem egyszerűen azt hogy: tudva van, nincs kétség benne „Notus, cognitus, bekantnt” Pár.P. D.

2. l. 6) A „század”, *seculum* vagy *centuria* értelmében fittyet hány a grammaticának. „Ad” suffixum számnévhez csatolva sorszámot és csakis azt jelöl; annál fogva lehetetlen, hogy *collectiv* jelentést adjon, vagy csoportot jelöljön.⁴ Nem is használják abban az értelemben másutt, hanem csak akkor, amikor *évekre* vagy *katonaságra* vonatkozik. De mi jogosít rá, hogy ebben a két esetben is kivetkeztessük természetes értelmökből a *század, tized, ezred* szavakat, melyek közül a két utóbbi csak az elsőbbinek az analogiájára van koholva. Ez ellen nem volna kifogás. Az ellen sincs, hogy ha „százados” létező és használt derivativum, ennek a primitivuma is legitim; ha „haragos”-ból lehet „harag”-ra következtetni, lehet szintugy a századosból is a „század”-ra. Ám de az így következtett primitivumnak csak az értelmet [szabad] tulajdonítani, ami a vele analog szavaknak van. No már ezeknek: „feles”, „harmados”, „negyedes” stb. az a jelentése hogy az illető személyt pl. bizonyos örökségnek vagy üzleti vállalatnak „fele”- „harmad”- v. „negyed”-része illeti; más szóval, hogy az a személy *másod, harmad, negyed* magával van az „örökség” birtoká-

² G.: „Bár nevének Európa nagy közönsége szemében nem első sorban a keleti tudományok egy szabott körében szerzett érdemei kölsönöztek fényt is . . .

³ G.: „A *Renan* név hallatára a legtöbb művelt ember . . . a bölcsészeti gondolkodás egy bizonyos irányának teremtőjére . . . gondol . . .”

⁴ G.: „Így nagy hatalmát és félszázados sikereit . . .”

ban vagy a „vállalat” élén; a primitivum tehát nem veszi el sorszám jelentését. Így hát „százados” is olyan személy aki század magával foglal el valamely állást, amely viszonyon semmit sem változtat az a körülmény, hogy ő a 99-nek a parancsnoka és nem jogosít arra, hogy „század”-nak százból álló csoport jelentését tulajdonítsuk. Ez az elméleti oldala állításomnak. A történelmi pedig az, hogy a *compagnienak*, valamint a *seculumnak* „század” neve a mult százév középtája előtt ismeretlen, és az utóbbit, a mint XVII. és XVIII. seculumbeli könyvekből ki lehet mutatni, egyszerűen „száz”-nak nevezték. — Egy valaki szóval azt az ellenvetést görđítette a „száz” utjába, hogy a szó jelentését csupáncsak az évek számára foglalnók le vele. Merőben hiu, mert csak akkor éltek és némelyek élnek vele, mikor a contextusból világos, hogy évek számáról van szó. Hiszen a „hét” sincs lefoglalva a napok számára, jól lehet kivétel nélkül pusztán magára használjuk a *septimana* kifejezésre. Ellenben a „század” igazán le van foglalva az időszak és katonaság számára, mert nincs író aki sorszám értelmében alkalmazná. Innen van, hogy a percent (%) helyett az idéetlen „szeiztolit” vagy „százalékot” (Pfuj Teufel!) használjuk. 1000 ftnak 5%-ja pedig = $1000 \times \frac{5}{100}$.

2. l. 7) Így is lehetne javítani szóváltoztatás nélkül: „a legkevésbé voltam irodalmi természetű ember.”⁵

2. l. 8) „Benne az író . . . Lévy fedezte fel”,⁶ azt hiszem nem szükölködik igazolás nélkül. „H. Parkes mint gyermek államhivatalt viselt” ezt így igazitanám: H. Parkes már gyermek korában viselt államhivatalt.

3. l. 9) Írói *tehetség*, „képesség” helyett. — Hogy „képes” miképp jelenthessen „fáhgig”-et, azt józanész nem bírja megfogni. Akár mit handabandázzon nyelvészetünk ez időbeli zsarnoka,⁷ tagadhatatlan igaz, hogy semmi egyebet nem teszen, hanem csak *imago*-t. Az is igaz, hogy *képtelen* = absurdum, ungereimt; de az új irodalom ebszokása ezt is kivetkőztette az értelméből és a „lehetetlen” synonymájává tette. Köz és irodalmi nyelvben korábban: képes = képzelhető, és képtelen = képzelhetlen. Tessék belétekinteni a M. Ny. tört. Szótárba.

3. l. 10) „Előkelő”-t mindenütt „elélelő”-re javítottam a következő okokból:

1. „Elé” és „elő” között korábban csak dialecticai különbség lehet, mert régi írónk promiscue használják. De ma már tagadhatatlanul differentálva vannak. Ezt a M. Nyelv Szótára szerkesztői is elismerik. De amit megkülönböztetésükre mondanak, oly zavaros valami, aminek tisztázása nem érdemli a fáradságot s azt mondom hozzá amit a Londoni taligás Popenak, hogy könnyebb újra csinálni, mint kijavítani. Az én véleményem tehát az, hogy

2. *Elének* és *előnek* közös gyökük: *el*, amely mint az abstract gyökök általában széles és mondhatni határozatlan értelmű, és biztos jelentését suffixumai adják meg. *El* + *öl* v. *-öl* helyi adverbium és praecedentiát jelöl; *el* + *ó*, hasonlóképpen praecedentiát, de időbelit; holott: *elé* irányt jelöl.

3. *Előfizet*, *előírányoz*, *előjegyez*, *előkészít*, *előlát*, *előrajzol* igék; *előbér*, *előbeszéd*, *előcsarnok*, *előbéd*, *előérzet*, *előfettétel*, *előfogat*, *előgyakorlat*, *előhasu*, *elő-*

⁵ G.: „mindig legkevésbé irodalmi természetű ember voltam.”

⁶ G.: „Mint író, azt hiszi, hogy kiadója, Michel Lévy, fedezte fel . . .”

⁷ Feltehetően Simonyi Zsigmondról van szó.

idő, előismeret, előítélet, előjel, előjog, előkép, előkötő, előpénz, előruha, elősereg, előszó, előtér, előtornác, elővásár, elővigyázat, elővizsgálat, szóval minden alkat, a melyben az „elő” praefixumot előre v. elől szavakkal helyettesíthetni helyes.

4. Ellenben: előad, előáll, előállít, előbeszéd, előfordul, előhajt, előhalad, előhív, előhord, előhoz, előidéz, előkap, előkerít, előkér, előkiált, előlép, előmás, előmegy, előmozdit, előmutat, előnyomul, előparancsol, előránt, előrohan, elősegít, elősiet, előszámlál, elővisz, valamint származékaik menthetlen rosszak, mert az igék bennök mozgást vagy haladást jelölnek s praefixumaik annak az irányát és egyik „elő”-t sem lehet „előre” vagy „elől” szavakkal helyettesíteni, és mindenkiben „elő”-vel kell felcserélni a hamis „elő”-t.

3. l. 11)⁸ A consequens vonatkozó névmást rendszerint az antecedens mutatója jelöli előre. (Der Mann, welcher mich besuchte. Heyse.) Ez a német mondat magyarul: Az az ember, aki engem meglátogatott. Ez így volt szokásban közbeszédben szintugy mint irodalomban. De eljött az az idő, amikor ezt a szólamot parasztosnak vagy legalább hosszadalmasnak kezdék tartani, s a mutatót „azon”-nal cserélték fel s ebben a stylus nobilitását keresték. És vala egy időszak, a melyben a demonstrativum merőben ki volt küszöbölve s helyét az antecedensben az „azon” foglalta el. Ámde „azon” nem mutató, hanem identitást, és csak azt jelent. „Azon 1. idem, ille ipse; derselbe”⁹ (M. Tört. Szótár).¹⁰ Fr. *le même*, Olasz. *lo stesso*, angol. *the same* stb. Ezeket az illető nyelv írói az antecedens mellett csak akkor használják mutató helyett-mikor világosan kiakarják fejezni az antecedens azonos voltát a consequens sel. „Ne faceres idem, quod volgus servorum solet.” (Terent. Andr. III. 4, 2—4). — „Eodem pacto, quo huc accessi, abscessero”. (Plaut. Trin. III. 2, 84.) — „Er ist derselbe Mann, dem wir gestern begegneten” (Heinsius, Wb) — „Er that dieselbe Reise, welche wir gemacht haben” (id.). — „On vous fera le même traitement, qu'on lui a fait.” (Dict. de l'Ac.) — II. lui gardèrent la même fidélité, qu'ils avaient gardée aux Perses.” (Bossuet). Csak is ezen esetben használhatni az „azon”-t is mutatónak.

3. l. 12) A szórenden¹¹ változtattam, minthogy a határozót a határozott után tenni csak kivételes esetekben* szabad. Ehelyt pedig kétszer van a szabály ellen vétéség. 1) „Tanulmányal Haríríról ez és 2.) „tanulmánnyal kiadva”.

3. l. 13) Itt helye van az identitást jelölő „ezen”-nek, mert az eredetiben is „le même” van.¹²

⁸ G.: „... beteljesedve látta azon gondolatokat...”

⁹ Heyse pronomen determinativumnak nevezi, tehát megkülönböztet specificice a demonstrativumtól. — Girault Duvivier (Gr. des Gr.) ezt írja: *même* est adjectif pronominal, quand il précède le substantif, il le modifie par l'idée de l'identité. [Brassai megjegyzése]

¹⁰ 2) alatt *ille* értelmét tulajdonít a szótár az „azon”-nak de önkéntesen és hamisan, mert az idézett példákban *idem*-et jelent. [Brassai megjegyzése]

¹¹ G.: „... tanulmánnyal Haríríról, kiadva a korszak legnagyobb orientalistájá fiától...”

* A legnevezetesebb kivételes eset az, amikor a mondatbeli igének (ind. infin. es part.) két vagy több határozója van, amelynek mindenike accentust igényel. Ez esetben az ige előtt csak egyikök foglalhat helyet, a másik vagy a többi hátul kerül. „Egy jeles Prédikátort láttam gyermek koromban.” (Pázm. Kal. 219. l.) — „Nem kereskednek arany és ezüst után.” (Helt. Kron. 8.) — „Csak te egyedül látod által uram az embereknek sziveket.” (Ny. Tört. Szótár). [Brassai megjegyzése]

¹² G.: „... hogy egykoron ő is ez azzal mellett taníthasson...”

3. l. 14) Itt megengedhető a határozó hátul tétele, mert, az „adva” szónak két határozója levén, u.m. „talentummal” és „elé”, az egyiket hátul kell helyezni.¹³

4. l. 15) A szövegbeli szórendet merőben nem hibáztatom, de annál az elvnel fogva, hogy az egymáshoz tartozó szavakat lehetőleg közel is kell egymáshoz helyezni, jobbnak találok a kijelöltet: „Meg fogják engedni, hogy feladatom teljesítése alkalmával lebecsátkozzam a legapróbb részletekre” (nem „ig”). Továbbá:

„ez” szükségtelen.¹⁴ Azt is megjegyzem, hogy az articulus összeírása egy esetben helyes, mint Simonyi követeli; nem látom át miért ne volna minden esetben az. És megfordítva, ha nem írjuk *aház, azország, akirály*, miért kelljen kapcsolni az articulust ezekben: *aki, ami, amiért* stb.?

4. l. 16) „*Austère*” több mint komoly. „*Austère, sévère, rigoureux, dur* egyfelől és *sérieux, grave, s rude* másfelől synonymák, de a két csoport voltképpen különbözik egymástól. (*Lafaye*, Dict. des Synon.) „Komoly” az utóbbiba tartozik. *Austère* = *sanyaru* (l. M.Tört.Sz.). Hogy mily gonddal és criticával van az a Szótár szerkesztve, jellemzi többek közt az is, hogy *sanyaru*, *sévère*-nek van tolmácsolva, de *sanyaru* után hiányzik a *severus*.

4. l.17) „*Szigoru*” székely tájszó és ott „hitvány”, „sovány” értelemben használják. De tetszett egy járatlan írónak a Királyhágón innen *sanyaru* értelmet adni neki, s így van bevéve az irodalomba.¹⁵ Male!

4. l. 18) *Fér, tér, ígér, ér, mér, vér* igetörzseket nem toldja meg senki *el* sufixummal, s nem is hinné el senki, hogy „férel”, „térel” „igérel”, „érel”, „mérel”, „vérel” egyebet tegyenek mint az előbbi egyszerűek. Bizony hát „*kisérel*” sem tehet egyebet, mint *kisé*r. Annál fogva „*kisérel*”¹⁶ is használatlan és nem is teszi azt amit experimentum, Versuch. Versuchen = kísérteni, tehát Versuch = kísértmény.

4. l. 19) Tudományos nagy eredményét — így és nem „nagy tudományos eredményét” amelyben az olvasó „a nagy” jelzőt a „tudomány”-ra érthetné. Ily hibás szólamok: „Nyugalmazott egyetemi tanár”, — „Rövid Magyarok Története” stb. Megjegyzendő, hogy Szarvas G. az ily szólamokat merőben helyesli; holott másutt erősen rója a germanizmusokat.

5. l. 20) Az „ő” szükségtelen, annál is inkább, mivel az előbbi mondatban volt már egy „ő”.¹⁷ De itt szükséges, mert accentuált és azt teszi: C'est lui, qui . . .

5. l. 21) „Nagyobb hatást tulajdonított mint” amilyet, „mint azt” helyett, ami németes, „azt” semmiképp nem kell oda, mert „várható”-ban határozott — mások szerint „tárgyragozott” — formában már benne van.¹⁸

¹³ G.: „Ragyogó általánosságok, a legritkább talentummal előadva . . .”

¹⁴ G.: „. . . és hogy, mint ez szokásom, szakszerű és komoly legyek.” (l. a következő megjegyzéshez is!)

¹⁵ G.: „A tudomány csak úgy érheti el szent célját . . . , ha speciális és szigorú.”

¹⁶ G.: „Nem mindenki van arra hivatva . . . , hogy éveken át kísérletet vagy számítást folytasson.”

¹⁷ G.: „S e ‘szigor philológiának’ azon a terén, melyet ő művelt . . . ő az általános szellemi életre . . .”

¹⁸ G.: „. . . ő az általános szellemi életre is nagyobb hatást tulajdonított, mint azt ly látszólag korlátolt körű . . . tudományra nézve várható.”

5. l. 22) Az infinitivusnak ilyes használata a magyar fülnek rut germanizmus.¹⁹ „Felteszem magamban Párisba utazni”, türehető; de: „azt tettem fel magamban Párisba utazni”, soloecismus. —

5. l. 23) „Hozzájárulni ahhoz”, vétkes pleonasmus. Tessék összevetni a következőkkel: „És járulának az oltárhoz” (Lev. IX. 7.) — „Senki ne járuljon a vérszerént való rokonához”. (ib. XVIII. 6.) — „Ne járuljon az ő szolgálatytyához” (ib. XXI, 18.) — „Járulván pedig Ilyés az egész néphez.” (1. Kir. XVIII. 21.)

5. l. 24) Annak a körülménynek kell tulajdonítani (akár betudni).²⁰ Így jobbnak tartom s a verb. finitumok helyett a participiumok (tudandó, tudható stb.) használatát az újabb irodalmi nyelv szennyfoltainak állítom.

5. l. 25) *Elhanyagolás*, a „tat” nélkül tökéletesen jó szó.²¹ Azt mondják, hogy azért kell belé, mivel azt a cselekvést *valaki* vagy *valami* s z e n v e d i. Igen de *valaki* vagy *valami* c s e l e k s z i is, miért kelljen az utóbbi körülményt, és éppen praeferenter azt tüntetni ki, nem foghatom meg. Nincs példa rá, tudtomra, hogy bármely nyelvben leledzenék ilyes operatio. De még más hiba is van benne. Az hogy a „tat” nem jellemzője a passivumnak, hanem „ik” az, amely *tat* nélkül is passivizál, pl. *hallik* = *hallatik*, *habzik*, *porzik* stb. *Látszik*-ban is, amely ige valódi belszenvető, az *sz* nem jelöl passivumot. — Furcsa, hogy a „tat” hamis felfogásához hasonlót látok a sanskrjt grammaticusoknál, akik azt tanítják, hogy a passivumnak a characteristicája; pedig akár hogy csürjék csavarják a dolgot, a biz’ a *causale*-é s úgy jó belé a passiva formába, mint nálunk a „tat”, t. i. az „ik” magára csak belszenvetőt csinál, s a külszenvetőben a *tat* azt jelöli, hogy a cselekvénynek cselekvője van; akár megfordítva hogy „ik” a *causale*t passivummá teszi. De csupán ott ért a magyar passivumot, ahol mind a két suffixum egyszerre leledzik, tehát csak a *modus finitus*okban. Az infinitivus és participiumokban, s annál inkább az igeeredetű főnevekben a „tat” tisztán mivellető. „Fogadtatás” nem *das Empfangenwerden*, hanem *das Empfangen lassen*. A németnek és tudtomra a többieknek sincs külön szavok sem egyik sem másik fogalomra. De elég ebből ennyi.

5. l. 25. A „leg” suffixum csakis *adjectivumok*hoz és *ó, ő* ragu részesülőhöz járulhat és teheti *adverbiumokká*. Tehát a *tényből* is előbb *adjectivumot*: *tényi* kell alakítani. Azt vélem azonban, hogy ad *normam*: házias, honias, hazafias, régies, urias, a „tényies” helyett *tetties-t* mondani és irni. *Tett* = = *factum*, *That*. *Tetties* = *der That gemäss*, azaz *wirklich*. A javított „tényleg” helyett régi írónk ezzel élt volna: „valóban”.

6. l. 26) „*Előadásom folytán*: így és nem „folyamán”. Ezzel a szólamot így kellene németre fordítani: *Im Strome meines Vortrags*, e helyett *im Verlauf meines Vortrags*. Nyár folytán, a hét folytán, beszélgetésünk f., ebéd f. stb. közbeszédben és irodalomban egyaránt szétiben használt szólamok valának értünkre. De abba is belékapott a métely. Egy boldogtalannak eszébe jutott a „folytán”-nak „*zufolge*” (következtében) értelmet adni és Szarvas Gábornak ezt az anomáliát pártolni s Ballaginak a szótárban megörökíteni. E nem volt elég hanem a „folytán”-nak törzsökös és természetes jelentését hibásnak

¹⁹ G.: „Tudományos pályám czéljául mindig azt tűztem ki, erőim szerint hozzájárulni ahhoz . . .”

²⁰ G.: „ . . . azon körülménynek tudandó be . . .”

²¹ G.: „elhanyagoltatás”.

állítja Szarvas G. s vakmerő (nem akarok többet mondani) állítását az egész irodalom, mint a Rabelais-féle juhnyáj egyhangulag elfogadta. Csak azt jegyzem meg, hogy ha *folytán* azt teheti, hogy „következtében”; hát „folyamán”-nak szint azt az értelmet lehet tulajdonítani.

6. l. 28) *Egyéb* és *más* voltaképpen különböznek: az előbbi substantivum, az utóbbi adjectivum. Történik, hogy *egyéb* jelzőül szolgál; de hiszen ezt akárhány más főnév is teszi. *Egyéb* = más valami. A különbséget fenntartja [a] közbeszéd, de az írók a legrégebb időtől fogva számtalanszor használják az „*egyéb*”-et „*más*” helyett és ami még rosszabb a „*más*”-t *egyéb* helyett. Azt hiszem, hogy megkülönböztetéseket megkivánja a szabatosság, amelynek egyik connotatioja az értelmesség.²²

7. l. 29) A németben szintugy mint sanskrtbodyan, görögyben, a praefixumokkal s praepositioikkal componált verbumoknak nemegyszer kisebb nagyobb mértékben más a jelentésök mint simplexeiknek. Vö. gam — nigam, paryāgam; βάλλω — διάβαλλω; capio — decipio; bringen — umbringen. A magyarban ez az eset nincsen és fordítóink nyelvünknek ezt a sajátóságát vitték a németbe át, midőn *üben*-t és *ausüben*-t egyaránt „gyakorol”-lal tolmácsolták. *Gyakorol* = sokszor tesz; *Ausüben* = etwas in Wirklichkeit anwenden (Heinsius) ez e g y s z e r is történhetik, de *gyakorlás* v. *gyakorlat* soha sem. Szerencsétlenebb gondolat nem lehetett mint az [hogy a — S. R.] *praxis*-t „gyakorlat”-nak fordították és fordítják²³ Πράξις = cselekvés.

7. l. 30) Már főlebb megjegyeztem a participialis szólamok elharapódzását az irodalomban. Elékapok egy előttem heverő hirlapot s olvasom: „A színészeti Jubileum Emlékkönyve . . . leszállított áron *kapható*”. — „Egy dragonyos főtiszt alakja *látható*”. — Egy „könyvnyomda azonnal *átvehető*”. — Az Akadémiai Almanachban pedig: „*Mars* 3 órával Napkelte előtt” (határozó határozott után!) „*látható*”. — „*Jupiter* reggeli 3 óráig *látható*.” — Mindezekben a mellett hogy az ősi nyelv szokásról merőben eltérnek, az a hiba, hogy két értelműek, mert a jelen részesülő mint Girault-Duvivier írja: „lehet igazi *participe présent*, és lehet *adjectif verbal*”. „Le *Participe présent*” — így folytatja a francia grammaticus — „exprime de même que tous les verbes ou une action faite par le mot qu’il modifie, comme *allant*, *frappant*, ou une opération d’esprit, comme *pensant*, *désirant*.”

„L’Adjectif verbal exprime une qualité, une aptitude, une disposition à agir plutót qu’une action; si le sens qu’il présente semble offrir quelquefois l’idée d’une action, sa durée, sa continuité, sa non interruption se transforme en matière d’être.”

Ime, a végzetek egyenlőségénél fogva megkülönböztethetetlen két részesülőt mily gondosan s élesen értelmezi és választja el egymástól; mi pedig akiknek különböző szavaink vannak a part. présestra, pl. látván, az adj. verbalra látó, az utóbbit természetéből kikövetkeztetve actio értelmét adjuk neki. Mars mindig *látható* égi test, az neki állandó tulajdonsága, ami hanem volna neki, semmit se tudnánk a létezéséről. De ha azt mondjuk, hogy „ekkor és ekkor *láthatni*” vagy „*lehet látni*”, helyesen s érthetőleg beszélünk.²⁴

²² G.: „ . . . ez alkalommal az *orientalista Renánt*, szellemi élete egyéb nagy mozzanataitól . . . mintegy elszigetelve tűzöm ki elmélkedésem tárgyát.”

²³ G.: „ . . . megismerkednünk . . . azon mesterekkel, kik reá tudományos hatást gyakoroltak . . . ”

²⁴ G.: „Innen magyarázhatók azon vallástörténeti czélok . . . ”

7. l. 31) „Történet”, *eventus, accidentia*” (Calap). — „T., *casus*” (Moln. A.) — T., *Accidentia, Casus, Eventus, Zufälligkeit, Ausgang eines Dinges*” (Pár. P. D.) — „T. das Ereigniss, der Fall, der Zufall.” (Ballagi) No már ezekkel szemben kicsoda orczával lehet a *Historiát* — akár *történetek* sorának, akár *történetek* elbeszélésének értelmezzük — „történet”-nek nevezni.²⁵ Ez a qualificálhatlan merénylete *Szekér Joachimnak* volt a tudtom elsőben használta „Francziaország Története” könyvezimben. Rögtön felkapták, mint kényelmes szót a „Geschichte” fordítására és ma is csak kevesen tiltakoznak ellene. Én a „történelem” szóba nem vagyok szerelmes; de *élelem, érzelem, félelem, forgalom, hatalom, rágalom, szidalom, türelem, védelem* analogiájokra kifogástalan alkatunak tartom. Mind a mellett kár volt meg nem maradni a *historiánál*, amelyet a legmiveletlenebb magyar is értett; hanem Szarvas G. másképp parancsolja.

7. l. 32) „Bir”-val ragos határozóval mind régi írónk előtt, mind a közbeszédben ismeretlen „habeo” értelemben, hanem csak abban, hogy *hatalma van* ezen vagy azon. „Nem bírok ezzel a gyermekkel”, gyakran hallhatni. „Nem bírok magammal” (Fal. F. Téli Éjsz. 709.) Világos hogy azokban *habeo*-t nem tehet, *Habeo* = nekem van. De ez az irodalomban fehér holló! — *Accusativus* határozóval *possideo* értelemben igenis lehet hallani és olvasni.²⁶

7. l. 33) A „személyragok” többes birtokos után: sing. *ok, uk, ök, ük*; plur: *aik, eik* volnának; de a nyelvszokás csak akkor engedi használni, mikor a birtokos, mint ilyen, nincs kifejezve előttök. Pl. „a katonák fegyverei”, egyfelől, és „a katonák lerakták a fegyvereiket”. De az utóbbi esetbeli használatot is kiküszöböli egy germanizmus: „Die Soldaten streckten *deren* Waffen”. Ne tessék megbotránkozni, tudom én, hogy oda „ihre” kell, de ha a kijelölt mondatot németre fordítom: „Welche den Werth der Volksthümlichen Legenden würdigten und *deren* Sammlung beförderten”, ide nem *ihre* hanem *deren* kell. Magyarul pedig éppen itt van helye a mellőzött *ök, ük, aik, eik* ragoknak. Tehát: „akik a népies legendák értékét méltatták és gyűjtésüket előmozdították.”²⁷ Van azonban egy eset, amelyben helyén van „azok”, t. i. mikor *accentuálni* kell a pronoment. Pl. „Vannak akik a népmondákat fitymálják, de én éppen a z o k gyűjtésével foglalkozom.”

8. l. 34) „Nil fit sine ratione sufficienti” azt mondja a philosophia; de én hiába töröm a fejemet hogy kitaláljam az okát, miért kellett az ősi „egyetlen egy”-et „egyetlen”-re csonkítani.²⁸ Hiszen az *etlen* suffixum a törzsszónak hiányát jelöli: „eszetlen” = ész nélküli; „fejetlen lábatlan” aminek nincs se feje se lába. Maradjunk az ép szólamnál.

8. l. 35) „Azokon a napokon”, akár azon napokon, „midőn” rövidebben s magyarosabban így lehetett volna írni: A mely napokon (Issyba szoktunk stb.)²⁹

9. l. 36) A birtokviszonynak a magyarban kétszeres jelölője van. 1. a birtokos név *accentuálása*, 2. a birtoknév *személyragja*. Ha [a] beszélő nem a birtokost, hanem a birtokot *accentuálja*, amaz a dativus ragját kölcsönzi. Pl. Az neki v a g y o n a vesztésébe kerül. — A vagyonának v e s z t é r e

²⁵ G.: „... a keleti scholasticismus történetét művelte ...”

²⁶ G.: „a vallástörténeti tanulmányok iránt... eleven érzéssel bírt...”

²⁷ G.: „... kik a népies legendák értékét... méltatták és azok gyűjtését előmozdították...”

²⁸ G.: „... néhány hét mulva majd csak nem egyetlen tanítványa voltam.”

²⁹ G.: „azon napokon...”

jár. A szövegben: „Renannak” subjectum, tehát hangsúlytalan, s reá vonatkoztatva, de nem róla szól a praedicatum, hanem a „tanár”-ról, tehát a birtok kapja az accentust.³⁰ Még németre fordítva is, bár constructioban nincs különbség, de a mondataccensus különböznek. — „A nyilvánosságnak, úgy látszik, nem volt barátja” (l. a 9. l. alján). Ebben a barátja kapná az accentust, ha el nem venné tőle a „volt” s attól a „nem”. Az ellenkező állítás: „A nyilvánosságnak, úgy látszik, barátja volt” bizonyosságul szolgál.

10. l. 37) A határozott alaku — (most „tárgyragos”) — ige az „azt”-ot magában foglalván, kitevése idegenszerű.³¹

10. l. 38) Az „át” szükséges, mert a csarnokon át kellett mennie, hogy a terembe (t. i. „birodalomba”) juthasson.³²

10. l. 39) Akár „tehetségének”.³³

11. l. 40) Carta parla.

12. l. 41) „Képvisel” a modern magyar irodalomnak legundokabb mocska. Abnormitását legjobban úgy tüntetem ki, hogy a M.T.Sz.-beli „visel” alatti mondatokat a *képvisel* kaptájára huzom.

Az eredeti mondat.	Ad normann: <i>képvisel</i> .
a ki <i>állattyt</i> is akarja a kereszténységnek <i>viselni</i>	— A ki <i>állatviselni</i> is akarja a kereszténységet.
az atyáknak <i>álnokságát viseli</i>	— Az atyákat <i>álnokságviseli</i> .
a maga <i>életét viseli</i> dicséretesen	— Magát <i>életviseli</i> dicséretesen
Sz. Pál az ő <i>írásának folyását</i> úgy <i>viseli</i>	— Sz. Pál az ő <i>írását</i> úgy <i>folyamviseli</i>
Nem <i>viselni</i> a közjóra <i>gondot</i>	— nem <i>gondviselni</i> a közjót.
<i>Hadakozását</i> szerencsésen <i>viselte</i>	— szerencsésen <i>hadakozásviselte</i> .
a ki a bünös ember <i>személyét viseli</i>	— a ki a bünös embert <i>személyviseli</i> .
édes hazánk <i>szolgálatyát</i> maga előtt <i>viselvén</i>	— édes hazánkat maga előtt <i>szolgálatviselvén</i> .
Kezet ada Vinczének arra, hogy az ő <i>képét</i> fogja <i>viselni</i>	— kezet ad a Vinczének arra, hogy <i>ötet</i> fogja <i>képviselni</i> .

L'absurdité est palpable !

„Képviselő”, „képviselés” szintoly feddhetetlen szók, mint „favágó”, „rézmetszés”; de nem mondhatni sem: *favágók, favágsz, favág*, sem: *rézmetszek, rézmetszesz, rézmetszi*. Miért hát éppen csak *képviselek* ?

³⁰ G.: „Renan ez első tanára nem volt termékeny író . . .”

³¹ G.: „A mit e magyarázó módszerben . . . összegeyztethetőnek talált, azt magáévá tette.”

³² G.: „Ilyen volt Renan legelső vezetője a keleti tudományok azon előcsarnokában, amelyen a . . . birodalmába belépett.”

³³ G.: „ . . . ekkor Renan már oly fokára ért volt a tudományos készségnek . . .”

13. l. 42) Vajon?³⁴ = *ei* („*ei μή ἐκφαγήν*, Aristoph. Equites. 700. *) „*utrum?*” („*utrum igitur hactenus satis est.*” Cic. Top. — *queram utrum emeris?* Id. Verr. IV. 16), *num?*, *ob?*, *whether?* (Wycliffe). — Szerintem a „vaj” interjectióból származott. A székely a vagy helyett „vaj”-t mond, és „vajon”-nak synonymája: „avagy” akár „avvagy”. „Valljon s e kősziklából hozhatunk-e vizet nektek?” (Káldy: 4. Mos. XX. 10). — *Avagy* a kősziklából hozunké tinéktek vizet?” (Károli. Ibid.) A „vajjon”-ban a második *j* a „valljon” reminiscenciája.

13. l. 43) Nem tudom a „feladat”-ot (problema) se *valeoval* se *possideoval* egyeztetni, *hatalmat* helyettesítettem. Úgy vélem, nem rosszul; és még jobban így: „a hatalmat, amely . . . az érintkezésnek van stb.”³⁵

13. l. 44) „Ellentmondást”, el- vagy nem tűrni lehet, de bírni nem!³⁶

13. l. 45) „Képezni” a *bilden* szerencsétlen utánzása, és valóban csak azt teszi: képet csinálni, akár képzelni. De akármit tegyen, *ezért képezni* (einen Zweck bilden) *improprius* kifejezés. A szövegbeli javításom helyett inkább szeretném: „nagy munkáinak sem volt a maga elé tűzött fő célja.”³⁷

14. l. 46) Iratai — *nem érnek fel* (emelkednek) eruditioja színvonaláig.³⁸

14. l. 47) Sajnálta hogy a közönség *hasznát* v e g y e *az ő* tudományának.³⁹

Mind a két mondat az igének két praegnans határozója lévén, közbe kell fogniok a verbumot. Szintugy a következőkben:

14. l. 48) azt a módszert . . . amelyet *lelkiismeretesen* dolgozott fel.⁴⁰

14. l. 49) „irány”-t kimutatni, kijelölni lehet, de „nyitni” nem. Sz. előtt az: e. *Aussicht eröffnen* lebeghetett.

15. l. 50) „Mozog” *halad* vagy *jár* helyett magyartalan s esetlen.⁴¹ Tessék a M.T. Szótárban a *jár* alá gyűjtött példákban a „jár” helyett ezt olvasni: *m o z o g* és legott meggyőződik állításom igazságoságáról. Megint ott a „halad” czik alatti első példában „mozog”-ot helyettesítve e lenne: Ligetes erdőben messzire *mozgott!*!

16. l. 51) Így is lehetne: „Bármennyire *tették* is e tudományok . . . munkája középpontját.”⁴²

16. l. 52) Halévy egy egész füzetkét irt az *r* vocalis kimondásáról és hibáztatja *ri-t*.⁴³ A legújabb kiadások némelyikében meg van hagyva a *r*, csakhogy Grassmann a Rgveda szótárában feljül teszi a pontot (*ř*).

16. l. 53) „Elbeszéli” és *beszéli* közt nincs semmi értelmi különbség. A főlebbi 46, 47, 48) jegyzésekre vonatkoztatva, „beszéli”-nek két határozója van:” e gyűjtemény bevezetésében” (1884—ben) és „*el*”, az igének vagy

³⁴ G.: „Vajjon a nagy Quatremère gyakorolt-e hatást . . . ?”

* Vö.: 2 Mos. II. 1. „Valljon s meg akarsz-e engemet ölni”? [Brassai jegyzete]

³⁵ G.: „. . . Quatremère . . . kevésbe vette azt a feladatot, mellyel . . . az élő érintkezés . . . bír.”

³⁶ G.: „Ellentmondást nem bírt el.”

³⁷ G.: „A nagy munkák, melyeket közrebocsátott, sem képezték a maga elé tűzött főcél,”

³⁸ G.: „. . . iratai . . . eruditioja színvonaláig nem érnek fel.”

³⁹ G.: „. . . sajnálta, hogy a közönség az ő tudományának hasznát vegye.”

⁴⁰ G.: „. . . azon módszert, mellyel . . . forrásait feldolgozta” (Ezúttal Brassai G. két egymást követő mondatát tévedésből egynek vélte !)

⁴¹ G.: „. . . a középkorban mozgó tanulmányai . . .”

⁴² G.: „De bármennyire képezték is a tanulmányok . . .”

⁴³ G.: „szanszkrit”

közbe kell esni, tehát „beszéli el”, de az „el” el is maradhat, sőt jobb ha elmarad.⁴⁴

17. l. 54) A „kép” szükségtelen. „Örökségeit viseli; mint „életet”, „folyvást”, „gyülölséget”, „uraságot” stb. *visel.* (M.Tört. Sz.)⁴⁵

17. l. 55) Itt két hiba van kijavítva. Az egyik az ellen a szabály ellen való vétség, hogy a mely mondatban a cselekvő akár személy akár dolog ki van fejezve igaz magyar soha sem alakítja passivummá az igét. Itt pedig ki van mondva, hogy Darmesteter művét az „akademia” tüntette ki; tehát az a cselekvő. Másik hiba a passiv alakra az ujontában divatozó kifejezése: „*látva lesz*” a *látatott* helyet. Mind a kettőt elenyészteti a javítás: „Darmesteter . . . munkája, amelyet ez évben a fr. akadémia nagy jutalomdíjával tüntetett ki.”⁴⁶

19. l. 56) A m.t. társaság — mint akkor hitták — grammaticát is adott ki: „Magyar Nyelv Rendszere” czim alatt. Ebben ez az a, sem az eddigi irodalomban sem a közbeszédben nem gyökeredző szabály van adva (114. . 6): „Ha több birtoknév egymástól függő viszonyban jó elő: a *nek, nak* ragot csak az utolsónál szabad kitenni; p. o. *Hunyady' fényes diadala' napjának ünnepét üljük.*” A valóság az, hogy itt és hasonló esetekben az accentus határoz, és ez arra a szóra esik a melyet ki akar tüntetni az író akár „birtokos” akár „birtok” legyen, csak hogy mint „birtokos” nem szenved *nek* ragot, mint „birtok” pedig az előtte való „birtokos” megkivánja. E feltételeket megtartva, a főlebbi példában akármelyik szót ragozhatni *nak, nek*-kal. E szerint: *Hunyady-nak fényes diadala napja ünnepét üljük.* — Hunyady fényes *diadala* napjának ünnepét üljük. — vagy még jobban: „üljük az ünnepét). — Mindezekre példákat birnék felhozni régibb íróinkból, de hiszen a közbeszédben is hallani. Mostani íróink pedig sokkal készebbek megszegni a X parancsolat akármelyikét, mint az akadémia idézett decretumát. Erre a kaptafára van varrva: „a Burnouf módszerének légköre” szólam is, holott nem „légkörrel in genere, hanem in specie a „m ó d s z e r légköréről”-ról és ennek is a subspecieséről: „a B u r n o u f módszer légköréről”. (A pontozott szavak az accentuáltak.)

19. l. 57) „alaposan mélyedni” hibás metaphora, francia modern poetának megjárná.⁴⁷

20. l. 58) Ha „tényleg” rossz, „viszonylagos” se jó. Relativ = viszonyes v. viszonyias.

21. l. 59) Praktische Fähigkeiten = jártasság.⁴⁸

21. l. 60) „Képes” = képzelhető. Itt azt akarja tenni, hogy alkalmas, arravaló, kitelik tőle.⁴⁹

22. l. 61) *Miatt*, nem „által”. — Aztán, nem a „tudományok”-nak, hanem csak „részöknek” volt az a „szerencsétlensége”, hogy „érdektelenné vált (t. i. a „rész”).⁵⁰

⁴⁴ G.: „Mint Renan e gyűjtemény bevezetésében 1884-ben elbeszéli . . .”

⁴⁵ G.: „ . . . ki Burnouf munkájának örökségét képviseli . . .”

⁴⁶ G.: „Darmesteter munkája . . . ,mely ez évben a francia akadémia nagy jutalomdíjával lett kiténtetve.”

⁴⁷ G.: „ . . . alaposan mélyedt bele a sémi régiség titkaiba.”

⁴⁸ G.: „gyakorlati képesség.”

⁴⁹ G.: „ . . . kik legalább is arra képesek, hogy oly szövegeket adjanak ki . . .”

⁵⁰ G.: „ . . . a tudományok e részének az a szerencsétlensége volt, hogy azon gépek által, kiket Professores . . . -nek neveznek, a széptudományok minden kedvelője, szemében érdektelenné váltak.”

23. l. 62) Die Sphaere eines Begriffs ist *weiter* oder *enger*, aber nicht „grösser” oder kleiner.⁵¹

23. l. 63) „Által” névutó soha sem jelöl cselekvőt, hanem csak eszközt.⁵² Tehát: „az Institut”-tól koszoruzott”, akár az Institut-koszoruzta értekezés. Tessék megolvasni: Heyse's Lehrbuch der deutsch. Sprache. II. pag. 254 sqq.

24. l. 64) A „meg”-et⁵³ a szövegbeli constructióból nem hagyhatván ki, igekötő nélküli szóval cseréltem fel. Igazolása hosszadalmas lenne.

24. l. 65) Németre fordítva: „ein *vornehmer* grammatischer Sinn”, legott kitünteti a jelző impropriusságát.⁵⁴ Azt hiszem, hogy a helyébe tett „kiváló” nem ront a szöveg értelmén.

24. l. 66) Mire a rossz „tized” vagy a még rosszabb „évtized” szavakkal élni a természetes és hibátlan *tizév* helyett. (Csak azért hogy a *stylnek* a Decenniumnak való változását majmoljuk? Le jeu ne vaut pas la chandelle.)⁵⁵

26. l. 67) A szavak számozása nem levén tiszta, ide írom a változtatott szórendet: „Itt előbb a kánaáni népeket és nyelveket látjuk egymás után szerepelni és történelmi nagy hatást tenni.”⁵⁶

26. l. 68) B. Józsika Miklóst mint regényírórt becsülöm, de ujszó javaslatai, melyeket írónk elfogadtak nagyobbára nem állják ki a sárt. Legszerencsétlenebb a „közvetítő” et consortes. Hibásak, mert 1. *Vet* nem csak radix, hanem jelentős ige, a melyhez ingyen és alaptalanul s jogtalanul járul az *it* suffixum és nem is változtat az értelmén: szóval, *vetit* nonsens. 2. „közvetít” csak ezt deformálja: *közbevet*, ismeretes régi szó. 3. De ez azt teszi, hogy: „interpono, interjicio (Par. P.B.), Józsika pedig faragványával *vermitteln*-t akarta tolmácsolni, úgy hogy a fordító azt, bármi értelemben vaktában használhassa. 4. Ily ambiguus szóval nem gazdagítjuk, ha [nem] valójában szegényítjük nyelvünket, annál inkább mivel *vermitteln* kettőt jelentvén u.m. *közbenjárni* és *eszközölni*, ime, mindenikre van ismeretes, régi, jó magyar szavunk amelyek a rossz „közvetít” kiküszöbölt a mai irodalmi nyelvből, holott, ha eszünk volna, éppen azt dobnók el.⁵⁷

26. l. 69) Világtörténelmi nagy hatás! mert nem a „világtörténelem nagy, hanem a „hatás”. (Cf. 4. l. 19) — Továbbá: „világosítják fel”: ebben a „fel” csak lábatlankodik, holott

26. l. 70) az „el” mint a bevégzett tény jelölője nem maradhat ki, csak-hogy ez és a másik határozó „Renan . . . fejezetei” közbeveszik az igét. — Így a jegyzésben is: „a 8dik congr. *alkalmával* tüzött *ki*.”⁵⁹

27. l. 71) . . . tudománybeli állását; mert „állását a tudományban” germanismus, hátul levén téve a határozó.

⁵¹ G.: „ . . . a tudomány egy nagyobb körében . . . ”

⁵² G.: „ . . . az Institut által koszoruzott értekezése.”

⁵³ G.: „megjelent” i.e. könyv (mult. id. mell. igenév)

⁵⁴ G.: „előkelő grammatikai esszék.”

⁵⁵ G.: „ . . . négy évtizeddel később . . . ”

⁵⁶ G.: „Itt egymásután látjuk szerepelni és nagy történelmi hatást gyakorolni előbb a kánaáni népeket és nyelveket . . . ”

⁵⁷ G.: „ . . . az aramaeus nyelvcsalád . . . egyrészt a kereszténységnek másrészt . . . lesz közvetítőjévé . . . ”

⁵⁸ G.: „E nagy világtörténelmi hatásokon kívül ott találjuk a sémi népek azon emlékeit, melyek Ázsia . . . történetét világosítják fel . . . ”

⁵⁹ G.: „ . . . melyeknek fejtegetése Renan nagy munkájának egyes fejezeteit elfoglalja.”

30. l. 72) Fellebbenő jobb, mint az *auf tauchen* hatni fordítása, a „felmerülő”. De itt a javítás sem járja, mert mind a kettő az igekötőnél mint határozónál fogva accentust követel, ennek pedig a „legkülönbébb oldalról” szólamra kell esnie. Jobb hát egyszerű participiummal: *támadt*, vagy *támasztott*, cserélni fel.⁶⁰

38. l. 73) A „műszavai”-hoz, mint szubjectumhoz, hiányzik a praedicatum, ezuttal a verbum finitum.⁶¹

39. l. 74) *Vajudást* sohasem írják két *j*-vel.

40. l. 75) A *láncolat gyöngyszemei*, szerintem rossz metaphora.⁶²

41. l. 76) „Elkeseredik”, *contristor*, *betrübt werden* (M. Tört. Sz.) *Ein erbitter Kampf* nem *constristata pugna*, hanem „*obnixa pugna*” (Val. Argonaut, VI. 355).⁶³

42. l. 77) „Ugyan” soha nem jelöl identitást sem hasonlatosságot.⁶⁴ Ezt a jelentést az „ugyanazon” szóból akarták abstrahálni. De ebben „azon” jelöli az identitást, az „ugyan” csak erősítő particula. Ugyan nagy, ugyan szép stb. nem teszik sem azt hogy *azon* nagy etc. sem azt, hogy *olyan* nagy.

43. l. 78) Az eddigiek után nem szükség igazolni.

43. l. 79) „A mig... addig” a *während*nek szerencsétlen fordítása, melynek szintoly szerencsétlen következtetése a *holott* igazi magyar *coniunctio* elenyészte az irodalmi *stylusból*. (Vö. *Heyse*, *Lehrb.* II. pag. 337.)

45. l. 80) Az „ezen kívül” az „is”-t okvetlenül követeli.

50. l. 81) *Közvetlen* = *immediatus*.⁶⁵ *Közvetlen* szomszédom az, akinek a háza és az enyém közt nincs köz. — *Köz*, *spatium*, *interstitium*, *intervallum* (Tört. Szót.)

51. l. 82) *Feltenni*, *praesupponere*, *voraussetzen*.⁶⁶ *Feltételezni*, *bedingen*. — Az utóbbi, csinált szóra nem volt szükség, meglevén a „kikötni”. — V.ö. M. Ny. Szót. Ballagi stb.) — A M. Tört. Szót. szógyűjtői nem akadtak a *kiköt*-re *bedingen* jelentésben, a mi az ő hibájok, nem az irodalomé.

52. l. 83) „Készti” a *készleti* vagy *készletőnek* jogtalan csonkítása.

57. l. 84) „Kihámozni” a régies régi irodalomból halászott és a Tört. Sz.-ban felelevenített szó, amely ellen nincs kifogásom, csak hogy nem hiszem, hogy *contextunus* kívül megértse valaki.⁶⁷

66. l. 85) „Költészeti” alkatára nézve is rossz szó, mert *-ász*, *-ész* suffixum csakis főnévhez járulhat. Aztán érzelmi tekintetben is hamis, mert a *dichtenből* származtatják, e pedig nem teszen *finger*-t hanem „*versus componere*”-t.⁶⁸

⁶⁰ G.: „a néppszichológiai schémája ellen a legkülönbébb oldalakról felmerülő... ellenvetések”

⁶¹ Itt a helytelen interpunctio zavarta meg Brassait, mert a mondatnak van névszói állítmánya (G.: „... a középkori orvostudománynak műszavai azok az arab kifejezések, melyeket...”. Az eredetiben ui. a „műszavai” után vessző áll — helytelenül — S. R.)

⁶² G.: „kiszedjem egy pár gyöngyszemet, maradandó értékűt a gondolkodás fejlődésének láncolatában...”

⁶³ G.: „... elkeseredett harcott vívott...”

⁶⁴ G.: „Ez ugyancsak 'Destructio' című munka...”

⁶⁵ „... a tiszta eszme közvetlen kifejezését...”

⁶⁶ „... feltételezhetnék...”

⁶⁷ G.: „Ezek hüvelyéből kell összehasonlítás alapján... a történelmi igazság magvát kihámozni.”

⁶⁸ G.: „... az arabok költészeti irodalmában...”

71. l. 86) „Viszont” soha se tesz „ismétet” s a „vizontlátás” *Widersehen* értelmében ostoba szó.⁶⁹

72. l. 87) „Hypothézis” vox hybrida, vagy egészen görögösen vagy egészen magyarosan (hipotézis) kell írni.

73. l. 88) A „minden”, azért tóltam hátul, mivel különben az „életere” vonatkozhatnék.⁷⁰

74. l. 89) „Observatio” Beobachtung kettőt teszen, u.m. 1. észrevételt: („observare et animadvertere *Cic.* — wahrnehmen, bemerken *Heinsius.* — remarquer. Littré). — 2. folytonos figyelmeztetés: (observe filium Ter. Andr. — scharf betrachten *Heins.* — Considérer avec application Littré.) No már a „megfigyelés” csak az 1.-t teheti, a 2.-ra valaki a „szemmel tartást” ajánlotta („*Szemmeltartás*, valakinek vagy valaminek kiváló figyelemmel kísérése. M. Ny. Szót.) amit nagyönis pártolok és azt jegyzem meg, hogy ha [a] latin, német, francia nem is különbözteti meg az *egyszeri* observatiót a folytonostól nem lévén külön szavai reájok, gondos és lelkiismeretes író a maga helyén kell hogy használja az „észrevételt” (megfigyelést) és a „szemmeltartást”; „meg-evés” egyszeri actus, „evés” folytonos; „meglátás” egyszeri, „látás” folytonos s így a többi.⁷¹

75. l. 90) Németül se lenne igen ékesen mondva: „und wenn ja”, magyarul pedig éppen esetlen.⁷²

Közreadja:
Simon Róbert

Helyesírásunk és a nagyvilág

Az első pillantásra a cím keresettnek, s a benne jelzett probléma szinte csinálnak hathat, annyira természetes mindannyiunk számára az, hogy minden helyesírási rendszer alapvetően nyelvhez kötött, azaz gyakorlatilag nemzeti ügy, amelyre nézve a „nagyvilágnak” tudomásulvételi joga van, de beleszólása aligha. — S mégis nagyot tévednénk, ha ezen a lapidáris bölcseségen nem jutnánk túl, vagyis nem ismernénk fel, hogy a nemzetek, amelyek a — helyesírásukban rögzülő és terjedő — nyelveket használják, nem a semmiből pattantak elő hajdanán, s nem légüres térben élnek ma, hanem történetileg is és funkcionálisan is szerves részei — egyrészt tényezői, de másrészt produktumai — a „nagyvilágnak”. Majdnem akkorát tévednénk, mint akkor, ha mindezeknek az összefüggéseknek eltúloznánk a jelentőségét, s egyoldalúan hangsúlyozva azt, hogy írásrendszerünk korábbiak és idegenek talaján fejlődött önállóvá, bagatellizálnánk azt aényt, hogy már önállóvá fejlődött, tehát partnerként tart velük kapcsolatot.

Mindezekből az következik, hogy a továbbiakban három — egymással összefonódó, de egymással mégsem azonosítható — kérdést kell röviden

⁶⁹ G.: „... mint az amerikai nép vendége látta viszont az Egyesült Államokat . . .”

⁷⁰ G.: „... tolla alatt minden életet, egyéni életet nyer.”

⁷¹ G.: „... a héber historia előadása alkalmával folyton résen áll annak megfigyelése miatt . . .”

⁷² G.: „Ebből már most az a kérdés következik: útjában állt-e a művész a kritikusnak, és ha igen . . .”

szemügyre vennünk. Az első: hogy forrásait tekintve mennyire latin és nemzetközi, de mai jellegét és rendszerét tekintve mennyire magyar és nemzeti a helyesírásunk. A második kérdés: hogy hogyan tudja magába fogadni helyesírásunk azt, ami más írásrendszerekből ma is folyamatosan áramlik feléje. A harmadik probléma: hogy beszorulhat-e helyesírási rendszerünk érvénye a nemzeti államhatárok közé, vagy kiterjedjen a magyar nyelvű írásbeliségre földrajzi korlátok nélkül; betűjében érvényesülve az általános, és szellemében a sajátos feladatok megoldása során.

1. Helyesírási rendszerünk európai gyökerei letagadhatatlanok. Az egymással származásilag összefüggő görög és latin és cirill betűkészletek közül a latin a forrása; legalábbis annyiban, hogy — részben közvetlenül, részben közvetve — a latin ábécé szolgált alapjául. Persze közvetlenül sem a klasszikus latin, hanem annak a X—XIV. századi változata — vagy talán realisabb azt mondani: változatai —, illetőleg akkor már franciává és olasszá fejlődőben levő utódai. Közvetve pedig a latinból kinőtt — de már kinőtt — nemzeti helyesírások: a huszita cseh és a lutheránus német.

A fentebb felsorolt három európai írásrendszer nemcsak anyagában és származásában rokon, hanem abban az alapvető vonásában is, hogy eredendően mindhármuk fonologikus betűírás. Akár a klasszikus görögöt, akár a klasszikus latint vesszük, a „jel = hang” és „hang = jel” elvének érvényesülése tapintható ki benne; s amennyire rekonstruálható, ez lehetett az alapja — kialakulásakor — a cirillikának is. Az írásrendszer kialakítása után bekövetkezett hangváltozások követésében azonban egyikük sem bizonyult eléggé rugalmasnak és következetesnek; s így a kezdeti „jel = hang” elve helyett nemegyszer a „jelcsoport = hangcsoport” elve lépett érvénybe. Gondoljunk a latinban viszonylag korán bekövetkezett *ke, ki* > *ce, ci* palatizációra (melyet a középlatinban a *ge, gi* > *de, di* követett), meg az *s*-ezésre korábbi *sz* helyén; de gondolhatunk a szláv nyelvek egy részében bekövetkezett második palatizációra is, amelynek következtében a *my* és *dy* meg a *mo* és *do* jelkapcsolatnak *tu* és *du*, illetőleg *to* és *do* az ejtése; viszont a *mu* és *du* meg a *me* és *de* jelkapcsolatnak első tagja — a palatális illabiális magánhangzó szomszédsága folytán — palatizált mássalhangzót jelöl, vagyis *e* jelkapcsolatoknak *ti* és *di*, illetőleg *te* és *de* hangkapcsolat felel meg.

Ezek a változások a kiejtésben és változatlanságok az írásformában még nem borították volna fel az adott írásrendszerek fonologikus alapjellegét; hiszen a „jelcsoport = hangcsoport” elvébe belefér az eredeti, a „jel = hang” elve is: ez utóbbi az előbbinek az a megvalósulási formája, amelyben a jelcsoport is, a hangcsoport is egyetlen tagú. S persze változatként akár a „jelcsoport = hang”, akár a „jel = hangcsoport” elve is jelentkezhet a kiszélesült „jelcsoport = hangcsoport” elven belül; aszerint, hogy az egyik vagy a másik oldal egytagú — azaz egyetlen elemből álló csoport — az egyenlőségjel valamelyik oldalán.

Az eredetileg fonologikus természetű betűírás akkor válik történeti jellegűvé, amikor már a „jelcsoport = hangcsoport” elve sem érvényes benne, illetőleg a „jel = hang” elvével együtt megfordíthatatlanná válik. Mint például az újjörögben, ahol a fenti elvek valamelyikének megfelel ugyan az *ι = i* és *η = i* és *υ = i* és *οι = i* stb.; csakhogy — épp, mert az egyenlőségjel egyik oldalán mindig ugyanaz a hang áll — a megfordítás nem igaz, sem „hang = jel”, sem „hang = jelescsoport” változatban. — A klasszikus

példa íráskép és hangkép szétválására az angol *enough*, amelynek „ináf” ejtését — az *n* kivételével — egyetlen betűje sem indokolja.

Mint hogy a latin betűkészlettel korán leírt — s bizonyos hangfejlődési fokon túl írásformájában változatlanul rögzült — európai nyelvek, elsősorban a francia meg az angol, de bizonyos fokig a német is, széttartást mutatnak íráskép és hangkép között, a közhiedelem — bizonyos fokig a sajátjuk is — úgy veszi, hogy ezek a nyelvek az eredeti „latin ábécé” alapján állnak, nemzeti ábécét nem fejlesztettek ki belőle. S akik ezt a felfogást vallják, természetesen korlátozott — valójában inkább: korlátolt — provincializmusnak vagy épp nacionalizmusnak könyvelik el azt, ha valaki — nem véletlenül a kisebb s így viszonylag későn normalizált írásrendszerű európai nyelvek letagadhatatlan sajátosságai alapján — nemzeti ábécéről mer szólni, mint az egyes nyelveknek a latin írásrendszer talaján kinőtt, de már kinőtt és önálló-sult, sajátos rögzítési eszközéről, illetőleg szisztémájáról.

Pedig a leginkább „történeti jellegűnek” elkönyvelt írásrendszerek is saját nemzeti ábécéjükre épülnek, legalább is nyomaiban. Az angolban az *sh* következetesen az *s* hang, a *ch* a *cs* hang jele; a *th* az interdentális spiráns jelölője zöngétlen vagy zöngés változatban; s persze állandó hangszínű a *p*, *b*, *l*, *m*, *n*, *v*, *w*, s majdnem állandó még néhány egyéb betűjel is. Az angolban tehát részlegesen érvényes a „jel = hang”, s részlegesen a „jelcsoport = hang” elve is; ez utóbbi azért lépett életbe, hogy jelkombinációs módszer segítségével teremtsen képviselő szimbólumot azon hangok számára, amelyek az alapul szolgáló latinban akkor nem voltak meg. — A franciában nemcsak a *ch* = *s*, és — magánhangzós oldalon — az *ou* = *u* és *eau* = *ó*, sőt: *oi* = *wá* sajátosan nemzeti, ugyancsak a „jelcsoport = hang” elve alapján állva, s eléggé következetesen. Az ilyen típusú, azaz jelkombinációs módszer segítségével alkotott szimbólumok mellett itt megjelenik az egyjegyes, de mellékjellel ellátott *ç* is. — A németben *sch* = *s*; s másrészt: *ö*, *ü*, mellékjellel.

S minél fiatalabb egy-egy európai nyelv latin betűs helyesírása, annál következetesebben visszatér — s rögzülése után is ragaszkodik — a kiinduló elv: a fonematikus hangjelölés érvényesítéséhez. Példa rá a cseh, a román, a szlovák; s különlegesen jó példa rá a magyar. Egyesíti hangjelölésében a korábbi és nyugatibb — vagyis a jelkombinációs — megoldást a későbbi és keletibb — egyjegyes, de mellékjeles — állományszaporítási megoldással. De nem azzal a szélsőséges következetességgel, mint pl. az angol, amelyikben csak a jelkombinációs — nevezük már így: a többjegyes, mellékjel nélküli — megoldás az egyeduralgó; sem a másik szélsőséggel, amely pl. a szlovákra jellemző, ahol az állománynövelés minden esete az egyjegyes, mellékjeles elv alapján oldódik meg meg (kivétel van azért: a *h*-val és *k*-val szemben egyaránt önálló *ch*-nak jelkombinációs a szimbóluma; amint a franciában fordítva: minden új szimbólum többjegyes, mellékjel nélküli, csak a *ç* egyjegyes, mellékjeles).

A magyar hangjelölési rendszer — az elmondottakkal együtt ezt is jeleztem már nemegyszer — az állománynövelés megoldásában felemás, de elvszerűen és következetesen az. Alkalmazza a többjegyes, mellékjel nélküli elvet; de csak a mássalhangzók jeleinek megalkotásában, ám azokban mindig és csak azt, akár minőségi különbségeket kell feltüntetnie, akár időtartambelieket. Így hát a palatálisok *y* utójeggyel, az alveolárisok és posztalveolárisok egymással kombinálódtak; a hosszúak jelölésére pedig a — teljes vagy csonkított — kettőzés foglalódott le. S alkalmazza hangjelölési rendszerünk

az egyjegyves, mellékjeles elvet is; de csak a magánhangzók jeleinek megalkotásában, ám azokban mindig és csak azt, akár minőségi különbségeket kell feltüntetnie, akár időtartambelieket. Így tehát a palatális labiálisok két pontot kapnak a nekik megfelelő veláris alapjelére; a hosszúak pedig vonást: a pont nélküliek meg az egypontos *i* egyet, a kétpontosak kettőt.

Célszerű érvényesítését látjuk az európai hagyománynak a fentiekben: a „jel = hang” elvének „jelcsoport = hangcsoport” elvévé szélesedése minden lehetséges realizációban jelentkezik; de dominánsan ebben a kettőben: „jel = hang” (az egyjegyűek mind, akárha mellékjelesek is), és: „jelcsoport = hang (a többjegyűek, akárha kettőzöttek). A „jel = hangcsoport” a vendégként használatos *x* (*ksz*) képében jelentkezik. S végül a „jelcsoport = hangcsoport” alakú realizációnak fontos szerepe van a komplex — a többmorfémás — szóalakok leírásában. Amit ugyanis mi hagyományosan „a szóelemzés elvé”-ként tartunk számon (s ez a morfológiai szint felől nézve valóban az: a morfonetikus módosulások figyelmen kívül hagyása, a morfémák önálló alakjának írásbeli rögzítése és fenntartása), az a hangjelölés oldaláról nézve a „jelcsoport = hangcsoport” elvének az érvényesítése. A *házhoz, háztól; foghat, fogtam* stb., s persze a *község; vétség, egység* stb. alakokban az egyes szóelemek önálló alakjának megtartását föltétlenül segíti az, hogy ezek az írásformák a hangjelölés szemszögéből arra az egyszerű és általános elvre támaszkodnak, amely szerint — toldalékos alakokban legalábbis — a *zh* jelcsoport = *szh* hangcsoport; s ugyanígy: *zt = szt* és *gh = kh* és *gt = kt*; illetőleg: *zs = ss* és *ts = ccs* és *gys = ccs*; stb.

Mindezt azért kényszerültem kiszabott időm aránytalanul nagy hányadában részletezni, mert a magyar betűkészlet és vele a sajátos magyar hangjelölési rendszer elismerését ma több oldalról is veszély fenyegeti. Egyrészt a gépeket egyre inkább csak kiszolgáló, mintsem irányító programozók — nyomdai szedésben és elválasztásban, de betűrendbe állításban is —, mechanizálni igyekezték azt, ami az értelem parancsára és szolgálatában alakult úgy, ahogyan, a csecsemő ártatlanságával lépik át és hagyják figyelmen kívül azt a különbséget, amelyet múltunk az írásjegy és a betű között kiformált. Másrészt az idegen nyelvek és nyelvészetek iskoláján meg a konkrét nyelvektől függetlenül elveket alkotó modernizmusokon felnőtt nyelvészkedők — átlagbeszélői szintű, de kompetenciának kinevezett gyakorlati magyar nyelvismertükre apellálva — segítenek a gépszemléletű és mechanikus beállított-ságú laikusoknak és dilettánsoknak kívülről rácsodálkozni arra, ami a maga természete szerint csak belülről volna megközelíthető és megérthető.

Röviden szólva: a felületi — s ennek következtében felületes — szemlélet tagadni próbálja az önálló magyar ábécét, a rég kinőtt latinba próbálja visszagyömöszölni; egyrészt a gépi feldolgozások igényeire hivatkozva, másrészt arra, hogy a nyugati nyelvek sem számolnak önálló, nemzeti ábécével. — Nos: a gépek számára bármiféle algoritmust alkothatunk. Csak azt ne higgyük, hogy az eljárások célszerű és eredményre vezető mechanizálása a dolog belső természetét tükrözi, nem pedig a kívülről való megközelítést! S más oldalon: mi abba nem szólunk bele, hogy a németek az *ie* jelkombinációt a hosszú *i*, az *eh, ah* stb. jelkombinációt a hosszú *é, á* stb. szimbólumaként beveszik-e az ábécéjükbe; amint az angolban az *sh* az *s*-nek, a franciában a *ch* a *s*-nek, az *ou* az *u*-nak standard és szuverén jele — s így a nemzeti ábécé eleme — akkor is, ha ezt ők még nem vették észre vagy esetleg már elfelejtették. — Ám azt, hogy a magyarban a *cs* hangnak ne volna önálló (ha mind-

járt két írásjegyből kombinált) betűje, hanem a *c* és az *s* betűjének együttesével jelölnék, azt csak „az egységes emberi nyelv” zavaros elméletének kódében káprázó szemek láthatják így.

2. Helyesírásunk és a nagyvilág kapcsolatának ma is, de nyilván holnap is eleven a következő problémája. Az, hogy nemcsak történetileg kapcsolódunk Európához, hanem ma is benne élünk, sőt egyre inkább az egész világban. A távolságok összeszűkülésének és a hírközlési technika ugrásszerű fejlődésének eredményeként ma már nem szivárognak, hanem ömlenek, áramlanak nyelvünkbe a legkülönbözőbb idegen nyelvek elemei. Közülük is első sorban a tulajdonnevek veendő figyelembe, minthogy azok aligha magyaríthatók, fordíthatók, interpretálhatók.

A latinbetűs nyelvekből származó tulajdonnevekkel helyesírási problémánk tulajdonképpen nincsen. Akár személynevek, akár földrajziak, s bármilyen gyakori használatúakká válnak, a mai szokások szerint eredeti alakjukat őrzik meg. (Gondoljunk a *New York*, *Washington* városnevekre, a *Puerto Rico*, *Chile* stb. államnévre; s még inkább a családnevekre!) Ami velük kapcsolatban kérdéses lehet, az a kiejtésük; — ez meg nem a helyesírás dolga. — Elvben még a magyartól eltérő mellékjelekkel bíró betűk sem jelentenek gondot: a magyar szövegbe úgy vesszük át őket, ahogyan az eredetiben található; tehát a franciából a *François*, a románból a *Ștefan* meg a *Carpați* alsó mellékjellel; a csehől-szlovákból a *Štefan*, a szerb-horvátból az *Ívić*, a románból a *Bălcescu* felső mellékjellel. Az a licencia, hogy ha a nyomdának mellékjeles betűje nincsen, az alapjelet tartsa meg, nemegyszer nehézséget okoz (így lesz aztán „szturovó” a mellékjele vesztett *Șturovo*-ból és „klokoc” a kényszerből alapjellel írt *Klokoč*-ból). Ám ez a hibaszázalék még mindig kisebb kockázat, mint ha beleereszkednénk a kiejtés szerinti átírás ingoványába, mely aztán *Vin*-től (= Wien) *Kalé*-n (= Calais) át *Nyú Jork*-ig vezetne.

Nehéz, de nem megoldhatatlan kérdés az idegennel vegyes anyagoknak betűrendbe sorolása is. Idegennel kevert, de alapvetően magyar nyelvű anyag elrendezésekor a magyar ábécét tekintjük irányadónak, s a — mellékjeles vagy a többjegyű — idegen betűket ennek megfelelően soroljuk be; a mellékjeleset a mellékjeltelen után, a többjegyűt felbontva, jegyei szerint. — Magyart és idegent egyenlő arányban tartalmazó, azaz nemzetközi jellegű katalógusokban, névsorokban, a magyar anyagot számítjuk „vendégnek”. Itt tehát a besorolásnak nem a betű, hanem az írásjegy az alapegysége. Az első eljárás szerint a *nylon* a *nyer* és az azt követő *nyújt* elé kerül, mert ezekben *ny*, abban *n + y* van; a második szerint *n + y* kapcsolattal kezdődik mind a három, s így sorrendjük: *nyer*, *nylon*, *nyújt*.

Minőségileg másfajta feladat a nem latin betűs nyelvekből átvett vagy átveendő nyelvi anyagnak — ismét első sorban a neveknek — az átírása. Itt a már átírt anyag a betűrendbe soroláskor nem okoz sajátos nehézségeket, hiszen az átírás révén a magyar ábécé hordozójává válik. — Számos problémája van azonban az átírásnak magának. Alapvetően két lehetőség kínálkozik: vagy átvenni egy másik — de már latinbetűs — nyelv közvetítésével született átírást, vagy visszanyúlni az eredetihez, és azt írni át közvetlenül magyarra. Az első lehetőségre nemcsak a kínainak angolos és az oroszok franciás átírása — meg a többi mai vagy közelmúltbeli hasonló — a példa, hanem a klasszikus görögnek már a középkorban rögzült latinos átírása is. Ám gyakran vált ez zavar forrásává: egy *ch* jelkapcsolat *s* értékű, ha franciás,

cs értékű, ha angolos, *h* értékű, ha németes az átírás. S hogy mikor milyen közvetítésű a név, azt hol lehet(ett) tudni, hol nem.

Az eredeti nyelvből közvetlenül a magyar ábécé betűivel való transzlitterálás elve az 1940-es évek végén, az orosz szavak és nevek átírásában érvényesült először következetesen és rendszerszerűen. Szinte azonnal csatlakozott hozzá a klasszikus görög anyagnak — a latin közvetítést mellőző — közvetlen átírási-átbetűzési szabályzata. Rendezték a szakemberek a kínai nevek magyarra ültetésének dolgát is. Most kerül nyomdába az egyéb keleti nevek magyar írásformáját szabályozó kézikönyv; s indulnak a munkálatai a cirillbetűs további — elsősorban szláv — nyelvek átírását rendező segédletnek. — Az alaptörekvés mindegyik területen azonos: a magyar ábécé betűivel közelíteni meg írásban a különféle nem latin betűs nyelvekből áramló nyelvi vendéganyagot úgy, hogy az így leírt forma egyben eligazítást adjon a kiejtés számára az adott szó- vagy névalaknak magyar hangokkal való megközelítésére.

3. A harmadik kérdéskör egészen más oldalról jelentkezik. Abból a tényből fakad, hogy a világ magyarságának nagyjából egyharmada a nemzeti életet biztosító államhatárokon kívül él. A legnagyobb részük három, s egy-egy töredékük két szomszédos országban; kisebb-nagyobb elszórt csoportjaik pedig az öt világrészben szerteszét. Az egy-egy államon belül élő magyar anyanyelvű csoportok — ha nagyobbak és területileg koncentrált helyzetűek, akkor valószínűleg, ha kisebbek és sporadikus elhelyezkedésűek, akkor legalább virtuálisan — mindenütt valamiféle „mikrotársadalommá” sűrülnek, vagy legalábbis efelé törekednek. Ez elsősorban kulturális fogyasztásuk, és kulturális téren megnyilvánuló reprodukív, sőt sokszor produktív tevékenységük formájában valósul meg. S nem kis részben írásban, sőt nyomtatásban; a nagy létszámú csoportoknál mennyiségük, a kicsinyeknél szétszórtságuk következményeként.

Külföldeken, szerte a nagyvilágban, tanítják a magyar írást, sokszorosítanak és nyomtatnak magyar újságokat, könyveket. Nyilvánvalóan nem mindegy: egyazon íráskonvenciót követve-e! Jelenleg ennek a kiterjedt írásgyakorlatnak mindenütt a hazai, tehát a magyar akadémiai helyesírási szabályzat a vezérfonala. Mint Fábrián Pál jelezte, hogy itthon sem, a sokágú külföldi gyakorlatban még kevésbé rendelkeznek védik helyesírásunk egységét; csak az a józan belátás, hogy az — akárha igazolható — egyéni logikák többféleségénél fontosabb a rögzítettség egysége. — S most, amikor a tizenegyedik kiadást előkészítvén, bizonyos szóba jövő változtatások várható hatását mérjük fel társadalmi méreteken, a „társadalmi méretek” fogalmába bele kell foglalni a külföldeken — elsősorban persze a szomszédos országokban, hiszen ott folyamatosan és tömegméretekben — magyarul beszélő, gondolkodó, kulturálódó, író-olvasó csoportokat is. Mert amikor az azonos anyanyelvűeknek minél szorosabb kulturális egységét próbáljuk kialakítani, ezt aligha szolgálják jól helyesírási szokásaik széttávolodásának — akárha akaratlan — előidézésével.

A Helyesírási Bizottság — az I. Osztállyal egyetértve — keresi már a különböző országok magyarságainak, illetőleg magyarjainak illetékes, illetőleg hangadó köreivel a kapcsolatot az előzetes tájékoztatás és tájékozódás érdekében. A szomszédos országoknak nagy létszámú és genetikusan csoportjaival azért is, mert — mint kiderült már — sajátos problémáik is vannak;

s ami a nemzeti magyarságnak külföldi, az a nemzetiségi magyarságoknak belföldi lehet. Például a jugoszláviai sajtó számára a szerb vagy macedon nevek átírása és szövegbe illesztő ragozása mindennapos feladat; a szlovákiai magyar újságírásnak meg ahhoz kell átigazítania a hazai szabályokat, hogy míg nálunk a termelészövetkezeteknek van névadójuk és az állami gazdaságoknak nincsen (s ezért: *a lábodi Dózsa Termelészövetkezet*; de: *Lábodi Állami Gazdaság*), ott az elnevezések rendszere épp a fordítottja ennek. S ha a jugoszláviai magyar Novi Sad-on van, vagy a szlovákiai Hurbanovo-ra megy, hiába idézzük a fejére a szabályt, hogy a külföldi helységneveknek — ha magyarok, ha idegenek — *-ba/be*, *-ban/ben*, *-ból/ből* rag jár; minthogy neki ezek a helységnevek b e l f ö l d i e k.

Összefoglalva: a világban élünk, s élünk mindig is. Ezt a tényt helyesírásunk gondozói nem becsülik le; csak éppen túlbecsülniük sem szabad.

Deme László

Hogyan utaljunk vissza: *őket? azokat?*

Folyóiratunkban évek óta olvashatunk vitacikkeket a személyes és a mutató névmásnak a szövegbeli előzményre visszautaló szerepéről. Szepes Gyula indította meg a vitát (Nyr. 99 : 414—24), hozzászólt Soltész Katalin és Bán Ervin (100 : 257—62), majd Szepes (102 : 129—48) bővebb magyarázatát is adta (sok idézettel), mikor és miért használnak íróink *őket*, ill. *azokat* típusú névmást, ha korábban említett dologra utalnak vissza. Magam is hozzászóltam e kérdéshez először a nyíregyházi nyelvészkongresszuson (1977 augusztusában), majd a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (1978 októberében).

A személyes névmás szövegbeli szerepét nyelvművelőink sokszor somnásan elintézték azzal a szabállyal, hogy a mutató névmás hangsúlyosan, a személyes névmás hangsúlytalanul utal vissza előzőleg említett dologra vagy személyre. Ez a szabály alig jobb, mint az a laikus tévhit, hogy személyre csak személyes, dologra pedig mutató névmással utalunk vissza. Szepes Gyula rámutatott arra, hogy személyes névmással (vagy személyragos határozószóval) elsősorban alanyra, mutató névmással egyéb (függő) mondatrészekre utalunk vissza. Ezt kiegészíthetjük még az előzmény aktuális mondattagolásának (vagyis a közlés új és ismert elemei közti viszonyának) szempontjával és az érzelmi vonatkozások nagyobb mértékű figyelembevételével. (Ez utóbbira már Arany felhívta a figyelmet.) Fordítási próbák igazolják, hogy a mutató névmás visszautaló használata nem németes. Korszerű nyelvművelésünknek ebben a kérdésben is rugalmasabbnak kell lennie, hiszen nem új divatról, nem is idegenszerűségről, hanem hagyományos és sajátos névmás-használatról, továbbá finom stílári különbségekről van szó.

Ezek után hogyan fogalmazzuk meg a visszautaló névmások használatának szabályát? A munkában levő (lexikonszerű felépítésű) Nyelvművelő Kézikönyv számára ezt két cikkben írtuk meg. Tompa József, ill. Rác Endre eredeti (tíz évvel korábbról való) szövegét javaslatomra a szerkesztőség többé-kevésbé módosította. A javasolt új, korszerűbb szövegezés végleges megformálásában rajtam kívül elsősorban Grétsy László és Kovalovszky

Miklós vett részt. Az egyik cikket teljes egészében, a másiknak csak idevágó részét idézzük. A bonyolult szövegbeli viszonyokat és a különféle feltételek kombinációit figyelembe véve ez a szabály nem nagyon egyszerű.

A) *őket* — *azokat* — *ezeket*

1. A többes szám 3. személyű névmási tárgyat — tehát a címül írt alakok valamelyikét — nem kell mindig újból kitenünk, valahányszor visszautalunk az egyszer már megnevezett dologra. (A tárgyat helyettesítő egyes számú személyes vagy mutató névmás kitevése még gyakrabban fölösleges: — L. részletesebben: tárgy elhagyása 1—2.)

Elhagyjuk az ilyen névmási tárgyat az olyan igei állítmány mellől, amelyet nem tekintünk külön tagmondatnak, hanem csak a halmozott állítmány további (mellérendelt) tagjának. Pl.: *Különös érzéke van ahhoz, hogy filmjeiben a legégetőbb társadalmi problémákat vesse föl és boncolgassa* (itt szükségtelen volna így: *boncolgassa őket*). Külön tagmondatban ellenben, vagyis már akkor is, ha újra kitesszük a kötőszót, mindenképpen megkívánjuk a névmási tárgy kitételét: *Különös érzéke van ahhoz, hogy filmjeiben a legégetőbb társadalmi problémákat vesse föl, és hogy boncolgassa őket*. Ha a többes számú tárgy elhagyása bármilyen félreértést, homályt, bizonytalanságot okozna, ki kell tennünk, hogy ne érezzünk ritmikai döccenőt.

2. Ha a névmási tárgy hangsúlytalan, dologra vonatkoztatva is az *őket* névmás a szokásos olyankor, amikor az előző mondatban vagy tagmondatban csak egyetlen többes számú főnévi mondatrész van. Pl.: *a nagybajuszú kalászosok szelíden ringatóztak, ha egy-egy kis szeláram felizgatta őket* (Mikszáth).

Nyelvvelő irodalmunk a legújabb időig általánosította ennek a korlátozott érvényű szabálynak az alkalmazását, mert nem vette figyelembe a visszautaló névmásnak és a szövegbeli előzménynek bonyolultabb összefüggéseit. Az idézett példához hasonlóan természetes, hogy a semleges, közömbös hangulatú egyszerű visszautalásra a személyes névmás a legmegfelelőbb: *Itt vannak a könyvek, olvasd el őket!* Tévesen, a kialakult nyelvzokkással ellentétesen gondolkoznak azok, akik ilyenkor az *őket* helyett *azokat* névmást használnak azzal a megokolással, hogy a könyv nem személy. De az utóbbi években fölvetődött érvek és adatok azt bizonyítják, hogy mégsem mindig helytelen a mutató névmási *azokat* sem, ha valami szembeállítást fejez ki, vagy ha erősebb hangsúlyt kap. Pl.: *Miért mindig az újságokat bújod? Ott vannak a könyvek, olvasd el azokat!* Ilyenkor az *azokat* többé-kevésbé hangsúlyos, sőt ha az igei állítmány előtt áll, erős mondathangsúly esik rá: *Ott vannak a könyvek, azokat olvasd el (, ne az újságokat)!*

A további részletezés előtt újra kiemeljük: a hangsúlytalan *azokat* névmási tárgy helytelen alkalmazásának gyakran az a nyelvi babona az előidézője, hogy a személyes névmás nem utalhat dologra, csak személyre. Akik így gondolkoznak, azok összetévesztik a *nyelvtani személy* fogalmát a *személy* szónak szokásos köznyelvi jelentésével.

3. Hogy mikor használunk visszautalásban személyes (3. személyű) és mikor mutató névmást, az csak ritkábban (főleg hangsúlyos helyzetben) függ attól, hogy személyre vagy dologra utalunk-e vissza. Merev szabályok helyett itt inkább csak további néhány tanácsot adhatunk a helyes használatra.

a) Dologra vonatkoztatva helyénvaló és ízes, magyaros az *őket*, ha az állítmányt követi hangsúlytalanul. Pl.: a *cipők pontosan elkészültek, már tegnap elvitték őket*.

b) Ilyen helyzetben is rendszerint csak akkor használjuk a személyes névmást, ha az előző mondat (vagy tagmondat) alanyára (akár hangsúlyos alanyára) vagy nem mondathangsúlyos más főnévi mondatrészre utal. Pl.: „*Báránnyelzők úsznak az égen. Órákig elnézem őket.*”; „*A könyveit rendbe rakta, de a takarítónó össze-vissza dobálta őket.*” Hangsúlyos mondatrészre, ha az nem alany, inkább a mutató névmással utalunk vissza. Pl.: *először a könyveit rakta rendbe, de az asszony másnap össze-vissza dobálta azokat.*

c) A hangsúlytalan *azokat* elsősorban akkor jó, ha megelőzi az állítmányt. Pl.: *a közlekedési szabályok akkor hatékonyak, ha azokat mindenki megtartja.* (De ha az állítmány áll elől, jobb így: *mindenki megtartja őket*).

d) Ha az előzményben több személyről és több dologról volt szó, a több dologra *azokat* névmással utalunk vissza (akár állítmány utáni hangsúlytalan helyzetben is). Pl.: *a vendégek kialakítottak ugyan három gólhelyzetet, de ki is hagyták azokat.* (Az *őket* itt bizonytalanságban hagyná; nem tudhatnánk, hogy a vendégeket vagy a gólhelyzeteket hagyták-e ki; a személyes névmást ugyanis ilyenkor elsősorban személyre és az előző mondat alanyára értjük.) *Szabadságért elhullt dicső áldozatok, ... Hová temettek el? Szent halmvátokat Hol találjuk meg, hogy tiszteljük azokat?* (Petőfi: Vérmező).

e) Személyre utalva is használhatjuk a mutató névmást, ha a személyt jelölő szó nem alanya, hanem más főnévi része az előző mondatnak. Pl.: *ahelyett, hogy tárgyalni kezdtek volna a törzs vezetőivel, letartóztatták azokat.* (Itt ugyanígy jó ez is: *letartóztatták őket*, ha az előzményből világos, hogy a *letartóztatták* és a *tárgyalni kezdtek* alanya azonos.)

f) Szintén használhatunk *azokat* névmást is, kisebb hangsúllyal (személyre vonatkoztatva is), ha távolabbra mutató visszautalás, ill. bizonyos érzelmi vagy eszmei távolságtartást akarunk éreztetni vele. Pl. *külföldön is éltek rokonai, de azokat nem ismerte; pártunk nem rejti véka alá a hibákat, hanem mindig feltárja azokat; Pistáékat rég nem láttuk, azokat is meg kellene hívni.* Ez utóbbi mondatban is valami érzelmi távolság fejeződik ki; a bizalmasabb, meghittebb viszonyt a személyes névmás érezteti: *őket is meg kellene hívni.*

4. A közelre mutató *ezeket* névmást akkor használjuk hangsúlytalanul, ha két (vagy több) előbb említett többes számú főnév közül a közelebbire, az imént megnevezettre utal. Pl.: *Az írásjelektől megkülönböztetjük a sajátos szakmai jeleket. Ezeket az jellemzi, hogy...* Az ilyen névmás azt is jelzi, hogy a továbbiakban erről akarunk elsősorban beszélni. Ha csak melleleg, kitérésül említünk valamit, a távolabbra mutató névmást használjuk: *Azokat az jellemzi* (s a továbbiakban visszatérünk az előbb tárgyalt írásjelekre).

A közelre mutató névmás nemegyszer helytelen az efféle mondatokban, hangsúlytalan használatban: *Rossz helyen vannak a székek, vidd el innen ezeket* (helyesebben: *őket*)! De akár ugyanebben a mondatban is elfogadható a mutató névmás, ha bizonyos indulat, helytelenítés, rosszállás ad neki érzelmi nyomatékot.

5. Megjegyzendő, hogy néha a hangsúlytalan egyes számú névmási tárgyat is ki kell tennünk (például igenév mellett, amely személyragjával nem utalhat a tárgyra), s ez esetben az *őt* személyes névmást szintén vonatkoztathatjuk dologra. Pl.: *a nyelvet nem lehet elszakítani az őt kialakító és használó társadalomtól.*

A személyes és a mutató névmás használatának egyéb összefüggéseit lásd: mutató névmás 3., 4., 11.

B) mutató névmás

3. Az *ez*, az névmás bizonyos fokig érintkezik a használatban az *ő* (*ők*) 3. személyű személyes névmással. Egyrészt az utóbbi némelykor — mintegy megszélyesítéssel vagy személyes vonatkozást éreztetve —, sőt többes számban hangsúlytalanul általában is vonatkozhat nem személyekre. Pl.: „nem sokat termett a kert, de ebben nemcsak *ő* hibás”; „Itt vannak a kosarak: fogd *őket!*” Másrészt a mutató névmások szintén jelölhetnek személyt (többnyire hangsúlyosan): „Bort ez csobolyóban, az kecsketömlőben, Kenyeret hoz *amaz* bükkfa tekenőben” (Arany: Toldi II.); *Ezekről* [a hátralevő vizsgázókról] se feledkezzünk meg! (Személyre vonatkoztatva gyakran lenéző, ill. udvariatlan stilushangulata van: *Ez* meg mit keres itt?) Érthető tehát, hogy a személyes névmás ragos vagy névtós alakjaiként használt személyragos határozószók (*vele, nekik, rajta; miatta, utánuk* stb.) ugyancsak előfordulhatnak a megfelelő mutató névmások (*ezzel v. azzal, ill. evvel v. avval; ezeknek v. azoknak; ezen v. azon; e miatt v. a miatt, ezek v. azok után* stb.) helyén, jobbra az ismeretlenségre is utalva és hangsúlytalanul. Azért kínálni így is lehet: „*Ebből (ezekből)* is vegyen!” meg a személyes névmás *ő-* előtag nélküli alakulataival is: „Vegyen *belőle (belőlük)!*” Hasonlóképp ez sem helytelen: „*ezzel* is foglalkozom”, de szintén elő-előfordul a személyes névmás, pl.: *Hogy ezt* hogy kell s *hogy* lehet megcsinálni, fogalma sem volt *róla* (Móricz; de így is helyes volna: *arról* fogalma sem volt). — L. még: *ez, az* névmás ragozása, névtutózása | *őket — azokat — ezeket.*

11. Az *ez, az* névmás a magyarban néha fölösleges, máskor a személyes névmás határozóragos alakjait helyettesítő személyragos határozószókkal váltakozik. (L. még e cikk 3. fejezetét).

a) Sokszor fölösleges, ha (nem mondathangsúlyos) alanyra hangsúlytalan alanyként utal. „Akkor szép az *e r d ő*, mikor zöld” — mondja a népdal, és itt fölösleges is volna a főmondatbeli névmási alany (mikor *az* zöld). Többnyire akkor sem tanácsos kitennünk a névmási alanyt, amikor az előző mondatnak (tagmondatnak) nem alanyára ugyan, de olyan főnévi mondatrészére utal, mely nem mondathangsúlyos, hanem már ott is valami ismertet, említettet fejezett ki: „*A m u n k a m é r é s é n e k* olyannak kell lennie, hogy kizárólag csak annak a munkáját tükrözze, akinek a munkáját mérjük.” De itt ez sem hibás: „olyannak kell lennie, hogy *az* kizárólag . . .” Ugyanígy inkább elhagyjuk a többes *azok* alanyt, pl.: „Az *á r u k a t* átvizsgálva sajnálatosan láttam, hogy igényeimnek nem felelnek meg.” De ez is jó alanynyal, hiszen nem az előző alany ismétlődik: „láttam, hogy *azok* igényeimnek nem felelnek meg.” És nemcsak megengedhető, hanem éppenséggel ajánlatos is kitenni az előző tárgyra (vagy más, nem alanyi mondatrészre) utaló névmási alanyt, ha az alany elhagyása miatt az előző mondat alanyát értenénk

ide is. Pl.: „A laoszi miniszter nyilatkozatban ítélte el az Egyesült Államokat, amiért az továbbra is fegyverrel látja el — ügynökeit.” Ha elhagyó az *az* névmást, a második tagmondat (mellékmondat) a laoszi miniszterre is vonatkozhatna. Akkor is kiteszük a névmási alanyt, ha előző tagmondathoz újjonnan közölt, hangsúlyos mondatrészére utal: „Új munkába kezdtek, és az nem volt könnyű.” Még a hangsúlyos alanyra is visszautalunk névmási (de már többnyire hangsúlytalan) formában: „Új munka kezdődött, és az nem volt könnyű.”

Végül akkor is kitehetjük a mutató névmást alanyként, ha az előző vagy az utána következő mellékmondatra vagy annak (vonatkozó névmással jelölt) mondatrészére utal. Pl. „Aki mer, az nyer”; „Aki keres, (az) talál”; „Téved (az), aki így gondolkodik”. A névmási alany kitétele, ill. elhagyása ilyen mondatokban csak árnyalatnyi különbséget fejez ki. A névmásos változat egy kissé jobban tagolja a mondanivalót, a névmástalan használat szorosabb egységbe foglalja a fő- és a mellékmondatot.

b) Kellő ok nélkül ne tegyük ki a mutató névmási tárgyat, ha a tárgyias ragozású igei állítmány úgyis utal rá. De figyelembe kell vennünk, hogy tárgyként is többnyire akkor hagyjuk el, ha valamelyik előző mondatnak (v. tagmondathoz) ismertként említett mondatrészére utalna: „A kormány elfogadta a törvénytervezetet, és úgy határozott, hogy az országgyűlés legközelebbi ülészaka elé terjeszti.” S még ilyenkor sem hibás a tárgyra utaló tárgy kitétele sem: „hogy azt az országgyűlés . . . elé terjeszti”, különösen akkor, ha — mint itt — nem a közvetlen megelőző tagmondat tárgyára utal, vagy ha az idézetnél bővebb szerkezetű mondat világosabb visszautalást kíván. Akkor is kitehetjük az *azt* névmási tárgyat, ha távolító mozzanatot, idegenkedést fejez ki: „Sok gyárvezető húzódozik egy most népszerűtlennek látszó, de igazában hasznos intézkedéstől. Azt várják, hogy a minisztérium rendelje el *azt*.” (Ha ezt a mozzanatot nem akarjuk éreztetni, azért szebb a mondat végi tárgy elhagyása, mert előtte már volt egy *azt* utalószó.) A sok évszázados nyelvhasználatot kellően meg nem vizsgálva több jeles nyelv-művelőnk hibáztatta a visszautaló névmás ilyen használatát, pedig itt többnyire nem idegen hatással van dolgunk, hanem nyelvi rendszerünk finom árnyaló képességével. Akit nyelvérzéke jól eligazít abban, hogy a távolra mutató névmási alak az előző tagmondat hangsúlyos (új közölnivalót tartalmazó) főnévre utal vissza, az nem fogja félreérteni ezt a mondatot: „a kártérítést pénzbüntetés helyett alkalmazzák annak ellenére, hogy *azt* egy kormányzati rendelkezés eltörölte”. Persze még világosabb a fogalmazás, ha névmás helyett megismételjük a főnevet: „hogy a *pénzbüntetést* egy kormányzati rendelkezés . . .” De ha egészen elhagynánk a mellékmondat tárgyát, akkor az előző tagmondat (a főmondat) tárgyát értenénk oda is: mintha a kormányzati intézkedés a kártérítést törölte volna el.

c) Birtokos jelzőként szükségtelen a mutató névmás, ha a birtokos személyranggal ki tudjuk fejezni. „Az összetett mondat és *annak* fajai” címben fölösleges a névmás; egyszerűbb és magyarosabb így: „Az összetett mondat és fajai”. De ugyanez a szerkezet előfordulhat olyan környezetben, ahol már inkább megkívánjuk az *annak* névmást; így mindjárt akkor is, ha nem az előzménybeli alany a birtokos. Pl.: „Megtanultuk az összetett mondatot és *annak* fajait.” Többes számú példa: „A csárdák és látogatóik”. Itt (ha ez alany vagy cím) csak akkor tesszük ki a névmási birtokost, ha érzelmi mozzanatot fejezünk ki vele: enyhén elítéljük, megbélyegezzük, legalábbis távol

akarjuk tartani magukat tőle: „A csárdák és azok látogatói”. Ezt a formát használjuk akkor is, ha a birtokos függő mondatrész az előzményekben: „Beszért a c s á r d á k r ó l és azok látogatóiról”. Attól is függhet a névmás kitétele, hogy a névmás az előzmények ismert vagy új mondatrészére utal-e. „A tábornok meglátogatta a k a t o n a i e g y s é g e k e t, hogy meggyőződjék azok kiképzéséről.” Itt helyes a visszaütalás, ha a katonai egységekről az előző tagmondatban esik szó először (s nem már korábban). De ha már korábban is volt említés a katonai egységekről, akkor erre a mondatrészre mint már a szövegben ismertre nem szükséges névmással utalnunk, úgyis erre értjük a személyragos főnevet: „meglátogatta a [már említett] k a t o n a i e g y s é g e k e t, hogy meggyőződjék k i k é p z é s ü k r ő l”.

d) Állítást bevezető vagy állító mondatba közbeékelt tagmondatban is kitehetjük az állítás tartalmára utaló névmást, ha félreértést kerülünk el vele, vagy ha valami enyhe szembeállítás tartalmaz. Pl.: „A miniszterelnök, mint az már ismeretes, tegnap Kubában tárgyalt.” Ebben a mondatban akkor van jelentősége az *az* alanynak, ha előzőleg egy másik, teljesen váratlan, új hírt közöltünk. Ha nincs ilyen szerepe, jobb elhagyni, hiszen fölösleges: *mint már ismeretes*. Ugyanígy tárgyként is: *mint azt már tudjuk — mint már tudjuk*. Határozóként nem hagyjuk el, hanem ha nincs jelentősége, a megfelelő személyragos határozószóval helyettesítjük, de ennek más a sorrendi helye is: *mint arról már beszámoltunk*, ill. *már beszámoltunk róla*. Ha azonban az ilyen hangsúlytalan visszautalást az előbb említett személyre is érthetnének, jobb a mutató névmást használni. A névmáshasználat függ a tagmondatok sorrendjétől is. Tehát az előbbi példa vagy így jobb: „A miniszterelnök, mint *arról* már beszámoltunk, Kubában tárgyalt”, vagy így: „Mint már beszámoltunk *róla*, a miniszterelnök tegnap . . .”

Elekfi László

A gólt jelentő *találat*

A *találat* szónak 'gól' jelentésben való használatára először a jugoszláviai magyar nyelvű sportsajtóban bukkantam rá; vö.: „úgy érezték, hogy egyetlen *találat* is eldöntené a [labdarúgó] mérkőzés *sorsát*” (Sportvilág. A Magyar Szó melléklete. 1975. okt. 13. 2); „Három perccel később Basta szögletéből Poznan újabb *találatot* ért el” (uo. 1975. nov. 7. 3). Kétségtelen, hogy ez a *találat* a szerb-horvát *pogodak* szó tükörfordítása, amely 'találat'-ot és 'gól'-t is jelent (vö.: Nyelvhasználati szintek és stilisztikai vétségek közéleti nyelvünkben. Ada, 1976. 55–6; Élet és Tudomány 32 [1977.]: 724).

A hazai sportnyelvben nyilván a jugoszláviai magyar nyelvű sportsajtó hatására terjedt el a gólt jelentő *találat* szó. Úgy látszik, egyelőre csupán írásban üti fel a fejét, az előbeszédben még nem találok vele. Megfigyelhetni, hogy többnyire a *gól* szó mellett használják, szinonimaként, a szóismétlés elkerülésére. Szokatlan voltát az is érzékelteti, hogy igen sokszor idézőjelbe kerül; pl.: „A góllövőlistán továbbra is vezet Váradi, aki újabb *»találatával«* már 30 gólt ért el, s komoly reménye van az arany-, ezüst- vagy bronzcipőre” (Népszabadság 1977. máj. 12. 16); „Most a Barcelonában játszik [az osztrák Krankl], s a Sahtyor Donyeck elleni KEK-találkozókon három újabb gólt lőtt csapata négy *»találatából«*” (Népsport 1978. szept. 29. 12); „Két hete Bécsben parádés

szóló után a 92. percben lőtte a győztes gólt [a portugál Alberto], szerdai »találata« is nagy alakításához fűződik. Újra elviharzott, három védő és Rough kapus sem tudta megakadályozni a gólszerzésben” (Népsport 1978. dec. 1. 8); „Milyen erő lakozhat a belgrádi játékosokban, hiszen december 6-án Londonban Szavics a 87. percben egyenlített, Birminghamben pedig a 88. percben Szesztics »találata« hozta meg a továbbjutást” (Népsport 1979. márc. 23. 8; itt a szövegkörnyezetben nem szerepel a *gól* szó); „Hannes öngólja, majd Sidka »találata« gyorsan eldöntötte a mérkőzés sorsát” (Népsport 1979. ápr. 23. 8).

Az idézőjel olykor a *találat* jelzőjének a különleges használatára is utalhat; vö.: „Póczik és Nagy Antal bombagólja, majd fordulás után Gyimesi két »tanári találata« például még a legkényesebb igényeket is kielégíthette” (Népsport 1979. febr. 7. 3). Máskor meg az idézőjel a *találat* mellett egy másik szónak ugyancsak ritka, de ellenkező indítékú írásbeli használatát, az élőnyelvből, a sportszargonból való származását érzékelteti: „Talán az első »találat« volt a legszebb, Nagy visszagurítása után Pál »mandínergólt« rúgott, 15 méterről, a jobb kapufa segédletével” (Népszabadság 1978. dec. 10. 24).

Ám az idézőjel egyre többször marad el szavunk mellől. Az idevágó példák egyúttal a mindinkább sűrűsödő használatát is szemléltetik: „ha például tavaly ősszel az újpestiek ellen *találatom* van a büntetőből [— mondja (?) Váradi —], akkor most nagyobb volna az előnyünk a bajnokságban” (Népszabadság 1977. máj. 10. 12); „Rensenbrink öt *találata* közül négy (!) 11-esből jutott a kapuba” (Népsport 1978. jún. 17. 2); „Arra igazán nem számítottam [— mondja (?) Machos Ferenc —], hogy a VB gólokban ilyen szegény marad, de azért megszületett az »én két góloom« — ráadásul a leggólinségesebb fordulóban . . . Az olasz Rossi, s a holland Haan *találatáról* van szó” (Népsport 1978. jún. 22. 2); „Ugyancsak argentin siker az is, hogy a legtöbb gólt lövő címét hat *találattal* Kempes szerezte meg” (Népszabadság 1978. jún. 30. 12); „Meier 27. percben lőtt gólja az egyenlítést, Toppmöller (33. p.) újabb *találata* pedig már a vezetés megszerzését jelentette” (Népsport 1978. nov. 6. 8); „a Bp. Honvéd és a Ferencváros döntetlenje után a nagy gólkülönbségű győzelmet szerzett Ű. Dózsa (Fekete öt *találatával* ismét válogatottjelölt lett), felzárkózott riválisaihoz” (Hétfői Hírek 1978. nov. 8. 8); „A második féldőben a Milan . . . a középpályás Bigon (65. p.), majd Baldini (78. p.) két újabb góljával bebiztosította a győzelmet, hiszen Guodetti *találata* csak szépítést jelentett” (Népsport 1978. nov. 20. 8); „A mezőnynek pontosan a fele — 29 csapat — *találat* nélkül maradt ezen a téli vasárnapon” (Népsport 1979. febr. 21. 3); „Az utolsó húsz percben viszont négy gól is esett. A ZTE Hozbor két *találatával* elhúzott, de a fehérváriaknak viszonylag könnyen sikerült egyenlíteniük” (Népszabadság 1979. jún. 3. 24).

A 'gól' jelentésű *találat* szónak a hazai sportsajtóban való egyre erőteljesebb meggyökerezését, szokásossá válását szépen mutatja az a körülmény, hogy már akkor is idézőjel nélkül használják, ha más ritkábban használt kifejezést idézőjelbe tesznek mellette: „szerencéses kézzel vette be [Menotti] a csapatba az egyetlen »idegenlégiós« Kempest, a spanyol bajnokság gólkirályát, akinek két *találatával* sikerült ismét egy pszichikailag nagyon fontos mérkőzést megnyerni” (Népszabadság 1978. jún. 16. 12); „A kupák »szupercsatára« azonban egyelőre Sulser, a Grasshoppers gólgyárosa. Kilenc *találattal* érkezett a Nottingham otthonába” (Népsport 1979. márc. 9. 12); „Pál remek *találata* az utolsó előtti percben a találkozó fénypontja volt, még a kitűnő világításban is. Nyakában három zebra csíkos MSV-játékosal is nyugodtan kivárt, s »kötény-

lövéssek szerzett győzelmet” (Népszabadság 1979. márc. 23. 12; a *köténylövés* a szurkolói nyelvben: ’az ellenfél játékosának két lába között átlótt labda’).

A *találat* szónak ’gól’ jelentését sem az ÉrtSz., sem az ÉKsz. nem ismeri. Ellenben mindkét szótár felsorolja a következő jelentéseit: 1. A katonai és a sportnyelvben: ’lövedék célba érése’. 2. A vívás szaknyelvében: ’az ellenfél testének szabályos helyen való érintése karddal, tőrrel’. 3. A totóban és a lottóban: ’az eredmények (részleges) eltalálása’.

Ezek közül a jelentések közül azonban kettőnek — főleg az elsőnek — része lehetett abban, hogy a *találat* tükörszó létére nem mindig rí ki a labdarúgás szaknyelvéből. Ebben ugyanis már régóta használatos a *lő* ige — tehát a *találat*-tal közvetlen kapcsolatban levő köznyelvi szó, illetőleg katonai és sportnyelvi műszó — metaforikus értelemben, ’a labdának lábbal a kapu irányába való továbbítása’ jelentésben (vö. még: *bombalövés*, *bombagól*). Ezt a jelentéssz összefüggést szépen érzékelteti az alábbi példa: „Az Ű. Dózsa golyósebességű csatára [ti. Fekete] egy fordulóval a labdarúgó-bajnokság befejezése előtt harminc góljával a hazai *mesterlövészek* listavezetője . . . A kedvelt játékos szerdán a Bp. Honvéd ellen három *találatot* ért el” (Népszabadság 1979. jún. 15. 12). — Másrészt, aki kapura *lő*, az a kapuba be is *találhat*. Így a *be-talál*, *kapuba talál* stb. kifejezéssel kapcsolatban megint csak természetesebbnek érződhet a gól jelentésű *találat* szó alkalmazása; vö.: „A folytatás már gyönyörű volt [— mondja (?) Bene —], négyszer *találtam* a hálóba a 6–0-ás EAK-elleni találkozóon, a döntőben is hozzájárultam egy *találattal* a csehszlovákok elleni 2–1-es győzelemhez” (Hétfői Hírek 1979. ápr. 17. 8); „Willmer egyéni kitérés után már a 12. percben *betalált*, majd negyedórával később az ő beadása után az előrehúzódtott Zimmermann növelte az előnyt. . . . Bernd Förster szépítő *találata* csak a vereség gólkülönbségét csökkentette” (Népsport 1979. jún. 4. 8).

A gólt jelentő *találat* szó a totóbeli *találat*-ra is célozhat, főleg ilyenféle szerkezetekben: „A hajrá közeledtével mindinkább előtérbe kerül a gól, a gólok, az állandó eredményesség fontossága, hiszen *null találattal* a legszerencsésebb esetben is csupán egy ponthoz juthat a csapat” (Népsport 1979. máj. 2. 3); „Az SZMTE ugyanis éppen akkor maradt *nulltalálatos* . . . , amikor talán a legnagyobb szüksége lett volna a gólna, a győzelemre” (Népsport 1978. nov. 29. 3). Mindehhez tudni kell, hogy a totóban valamikor a 0 találatos szelvényvel is lehetett nyerni, tehát a *null(a) találat*, *null(a)találatos* a totózásnak fontos szakkifejezése volt.

A *találat* nemcsak a labdarúgás, hanem a kézilabda nyelvében is jelenthet ’gól’-t. Az alábbi példa azért is érdekes, mert szavunk előbb idézőjelben, később idézőjel nélkül fordul elő benne: „— Még soha nem lőttem gólt az utolsó másodpercben — mondta Lelkes Miklósné, aki a magyarok győztes *»találatát«* érte el igen higgadt ejtéssel olyan helyzetben, amelyben mások inkább óriási bombát zúdítának kapura. . . . nagy a harc a VB gólkirálynői címéért is. Pillanatnyilag a csehszlovák Foltinova vezet 32 góllal, a 31 gólos Richter (NDK) előtt, harmadik a jugoszláv Szladics 30 góllal, míg Csulikné most a negyedik 24 *találattal*” (Népszabadság 1978. dec. 8. 12). Idézetünk egyébként azt is példázza, hogy a *gól*-lal túlterhelt szöveg bizony megkívánhat egy üdítő szinonimát. — Vízilabda-mérkőzésen is eshet *találat*: „A Szpartakiád pólóturnájának középdöntője során az A-csoportban az Orosz SzSzSzk és a román válogatott összecsapásán mindössze egy gól született. Nincs tévedés: egyetlen *»találat«*” (Népsport 1979. júl. 22.).

Érdekes, hogy a jugoszláviai magyar nyelvű sportsajtó a kosárlabdázással kapcsolatban is alkalmazza — mégpedig igen sűrűn — a *találat* szót: „Hosszú percekén át egyetlen *találat* sem volt egyik oldalról sem” (Sportvilág 1975. dec. 1. 6); „Az első félidőben Demsár ért el több *találatot*” (uo. 1976. márc. 8. 6); stb. A hazai sportnyelv a *pont* vagy *kosár* helyett még (?) nem él a *találat* szóval. Igaz, itt a „találat”-ot nem nevezik *gól*-nak sem, legföljebb riporteri nyelvbotlásként, ahogy például az 1979 júniusában lezajlott Európa-bajnokság televíziós közvetítésében többször is hallhattuk.

Milyen sorsot szánhatunk a 'gól' jelentésű *találat*-nak? Ismeretes, hogy a *gól* szó magyarítására már sok kísérlet történt, de egyik sem járt sikerrel. S nincs is szükség a megváltoztatására, hiszen ma már egyáltalában nem érezzük idegennek, hangalakjával is szépen beilleszkedik nyelvünkbe, szurkolók és tudósítók örömteli felkiáltásában pedig szinte az indulatszó erejével hat. Ám korábbi — egyértelműen elítélő — véleményemmel (Élet és Tudomány 32: 724) szemben egyre inkább úgy látom, hogy a *találat* szónak a *gól* szinonimájaként való, mértéktartó használata nem válik kárára sportnyelvünknek, s tükörszó létére is könnyen belefűződhet a vele összefüggő értelmű szavak (*lő*, *betalál* stb.) jelentéshálózatába.

Rácz Endre

Vörösmarty képi „akkordjai”

(Az összetett hatású költői képek problémaköréből)

(Első közlemény)

Négyesy László írja Vörösmartyról, hogy „... mindig akkordot fog, nem egyetlen hangot pendít meg...”, „... s a szónak három, négy, tíz és száz vonatkozása mozdul meg lelkünkben” (MNY. 13: 130). Milyen fajtái vannak ezeknek a képi akkordoknak, hogyan működnek, mi a viszonyuk a modern líra komplex, heterogén képeihez? Hasztalan keresünk efféle kérdésekre választ az évfordulók ünnepi légkörében a Vörösmarty-irodalomtól. A költő elmélyültebb ismerete is, az újabb poétikai kutatások is ösztönöznek a kutatásra.

I. A szókép. — Nem szólhatok addig Vörösmarty összetett hatású képeiről, amíg nem vázolom saját — korántsem egyéni felfogásomat a szóképekről. E kategóriáról és határaitól, a szóképek meghatározásáról, felosztásukról szóló tanulmányok, kötetek száma légió (vö. Fábíán—Szathmári—Terestyéni: *Stil.* 76—125; Szathmári István: *M Stil Út.* 13—6, 144—50, 193—4, 196—202, 217—55, 283—88, 528—30, 564—5, 619—20 stb.; Petőfi S. János: *Irodalmi és Nyelvi Közlemények* 1967. 2. sz. 71—101; Károly Sándor: *ÁltM Jelentéstan passim*; az újabb szovjet, német, francia és angol szakirodalomról l. *Helikon* 16: 416—7, 436—44, 458; Sz. Sebestyén András: in *Jelentéstan és stilisztika* 524—31; Szabó Zoltán: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai* 61—3; Kemény Gábor: *MNY.* 70: 325—39).

Mindezek alapján szóképnek nevezhetjük azt a nyelvi szerkesztményt, amelynek *a)* akár kifejtve, akár bennfoglaltan két jelentéspólusa van (kifejtve: a teljes metafora és válfajai, a hasonlat stb.; bennfoglaltan: az egyszerű metafora és alfajai, továbbá a metonimiák, szinekdochék túlnyomó többsége); *b)* a pólusok egyike a megvilágítandó (hasonlított, azonosított, érintkezésbe hozott), a másika a megvilágító (hasonló, azonosító, érintkező), vagyis a második pólus valóságsszintje közvetettebb; *c)* ezek a jelentéspólusok többkevesebb közös szemantikai jegyet tartalmaznak (ezekre: Petőfi S. János: *Modern nyelvészet* 72—88, további irodalom ott; Kiefer Ferenc: *NyK.* 77: 370—2, újabb irodalommal; vö. még Szabó Zoltán i.m. 116—21), de a színezetlen közlésnek, a zéró stilisztikumú beszédnek a szintjén vannak összeférhetetlen jelentésjegyeik is; *d)* a jelentésjegyeknek ez az összeférhetetlensége — megtartva-megszüntetve — vagy feloldódik az átvitt értelem szintjén vagy úgy válik dialektikus egységgé, hogy az azonosságalelemek — akár a tárgyias jellegűek, akár az alanyiasok — háttérbe szorítják az egymást tagadó, inkompatibilis elemeket. Eközben maga a jelentéstani összeférhetetlenség ellentmondása is jellé, művészi kifejező eszközzé válik vagy válhat, jelezve a művészi síkon ábrázolt valóság feloldatlan ellentmondásait.

Ebbe a keretbe belefér az érintkezésen, a hasonlóságon és e kettőnek a vegyülékén alapuló valamennyi tropus is, a szóképek közül mostanában — számomra nem eléggé indokoltan — kirekesztett hasonlat is.

M é r h e t ő s é g. — Van-e olyan módszer, amellyel kiküszöbölhetjük a költői képek elemzéséből a szubjektívizmust? Elkerülheti-e az elemző, hogy akaratlanul a költeményre vetítsen valamit saját személyiségéből? A jelentésösszetevők szerinti elemzés ilyennek látszik. Látszólag teljesen egzakt logikai műveletek eredményeként kapjuk meg a kép sarkainak szemantikai jegyeit is, az összeférhetetlenség sávját is, az átvitel pontját is. Íme, három egészen egyszerű példa a szóképek alapvető három csoportjára:

Ledér mondja Mirigynek (Csongor és Tünde III. felv.):

[1] „Hah, mi *jég kéz!*”¹

A kép:	<i>jég</i>	<i>kéz</i>
	+ szervetlen anyag	—
	— élőlény része	+
	— testhőmérsékletű	+
átvitel	<hr/>	
	+ nagyon hidegnek érzett	+

[2] A Csongor és Tünde Kalmárja (II. felv.):

„Barátokat fog látni palotám.”

A kép:	<i>barátokat fog látni</i>	<i>palotám</i>
	+ ember	—
	+ helyhez kapcsolódó érzékelés	—
átvitel	<hr/>	
	+ az adott helyen érzékelni	+

[3] Balga (a Csongor és Tünde IV. felvonásában):

„Míg csak annyi lesz belőlem,
Mint egy elfőtt birkaláb.”

A kép:	<i>annyi lesz belőlem</i>	<i>mint egy elfőtt birkaláb</i>
	+ emberi maradvány	—
	— állat maradványa	+
	+ nem túl okos emberé	—
	— kevésbé értelmes állaté	+
átvitel	<hr/>	
	+ kevésbé értelmes élőlény maradványa	+

¹ A költő műveit — ha esetenként nem jelzem másként — a Magyar Remekfrók sorozatában megjelent válogatásból idézem (Vörösmarty Mihály: Válogatott művei I–III Válogatta és szerkesztette Martinkó András. Bp., 1974.). Csak az *ilyen, olyan, melly, mellyen, mellyet* alakokban állítottam vissza e kiadással szemben az eredetibb írásmódot a hiteles ritmus védelmében. A kiemelések az idézetekben — ha az ellenkezőjét nem közlöm — tőlem származnak.

Elemmezhetnénk így bonyolultabb képeket, de ennyiből is kiviláglik, hogy túlzott derűlátásra nincs okunk. Kiefer Ferenc (i.h.) figyelmeztet is rá, hogy már egyetlen szónak a szemantikai jegyeit sem állapíthatjuk meg véglegesen, mert mind a gyakorlati elemzés, mind az elméleti megfontolás arra mutat, hogy a szemantikai jegyek száma nem objektív adottság.

Könnyű ráeszmélnünk: két összevetett jelentésegységnek sokszorosan több „mássági” jegye van, mint amennyit fenti három példánkban megjelöltünk. De nemcsak a mássági, hanem az azonossági jegyek száma is lényegesen bővebb. Az a *jég kéz* [1]: érződhet nemcsak fagyottnak, hanem *fagyasztó*-nak, *dermesztő*-nek is. Ha *jég*: *nyirkosan hideg* is lehet; stb. És tovább a [3] szemelvény azonos szemantikai jegyei közt okvetlenül uralkodik-e az ostobaságé, vajon nem egyenrangú-e vele, sőt fontosabb nála a lassú sorvadás és a hosszú ideig tartó, szétmállasztó elfövés közti tertium comparationis? A [2] példa képét nyilvánvalóan metonímiával, helyi érintkezésen alapuló átvitelrel magyaráztuk, bár lehetett volna a tulajdonos és tulajdona közti érintkezéssel is. Más költői műben viszont meg is személyesülhet a palota a sok-sok ablak-szemével. Az ilyen metaforikus megszemélyesítésből nyilván más azonosság-elemek adódnak. Más kérdés, hogy ebben a tágabb szövegösszefüggésben elvethetjük ez utóbbi magyarázatot.

A szövegösszefüggés egyértelműsít? Hankiss Elemér joggal mutat rá (A népdaltól az abszurd drámáig 281—2; l. még Szabó Zoltán i.m. 105—8), hogy sem a művön belüli szűkebb-tágabb kontextus, sem a művön kívüli nem teszi szükségszerűen egyértelművé a képet, nem teszi azzá még a legtágabban vett alkotói szituáció ismerete sem: továbbra is különféle valószínűségű, vagy-lagos pályákon kapcsolódnak össze a kép sarkai.

Azzal, hogy rámutatok a jelentésjegyek alapján végzett képelemzés nehézségeire, természetesen korántsem tagadom, hogy a j ö v ő b e n ne lehetne kidolgozni ilyen módszert gyakorlati elemzési célokra. Csakhogy ez nem a nyelvész, nem is az irodalomtörténész feladata, hanem a logika a szakemberé. Csak az ő eredményei alapján kezdhet munkába az irodalom kutatója. Ő aztán finomíthatja majd a módszert, kizárva a logikailag kiszámított lehetőségek közül mindazokat, amelyek kirínak a műből, életműből, korszakból (vö. Hankiss Elemér: Az irodalmi kifejezésformák lélektana 148; Kemény Gábor: Nyr. 101: 439). Ha kezünkben lesz ez az összetett módszer, mérhetjük majd Vörösmarty képeinek is a merészégi fokát, jelentésfeszültségét, ritkasági értékét.

És addig? Addig ne merészeljünk „metafizikusan” kiragadni a műből? A kiragadás ismeretelméleti szükségszerűség (Török Gábor: Lírai igefüggvények stilsztikája 5—13)! Ennek vállalása nélkül nem fogjuk megismerni azokat a jelenségfajtákat, amelyek épp egy egzaktabb képfelmérő módszer kidolgozásához is szükségesek. De Vörösmarty mélyebb megismerése sem olyan feladat, amelyet a jövőre hagyományozhatunk. Az ő költői szövegeinek az értelmezését is segíti, ha képeinek nyelvileg hasonló sajátosságait összevetjük, és az egyik csoportból levonható tanulságokat felhasználva magyarázzuk a homályosabb másikat.

2. Szótári többjelentésűség a szóképekben. — Mit jelent akár Vörösmarty költészetének értelmezésében különösen, akár általában a poétika számára, hogy a képek pólusai gyakran szótárilag is több jelentésűek, poliszémek? Közismert, hogy a több jelentésű szavakat szintén

felhasználó gyakorlati kommunikációban már a beszédösszefüggés is, de nála még sokkal inkább az e g y e d i beszédhelyzet érvényesít egyet-egyet a jelentéslehetőségek közül. A költői alkotásnak azonban nincs teljesen egyedi-konkrét beszéd-, illetve íráshelyzete (legföljebb utánoz ilyet!), sőt még szűkebb-tágabb szövegösszefüggéseinek is sajátos jellege van (Török Gábor: Költői rébuszok 11—26; másként, több ponton vitathatóan: Szerdahelyi István: Költészetesztétika 271—8). Tovább bonyolítja, rétegzi, szervezi a jelentést a műfaji „olvasási utasítás” (vö. Török Gábor: Költői rébuszok 27—37; Miklós Pál: Olvasás és értelem 121—67).

Bár mindebből az amerikai újkritikusokéhoz hasonló következtetések adódnak, határozottan tagadom, hogy ezek a következtetések elkerülhetetlenül ennek az iskolának túlzó szubjektivitásába, irracionálisába, relativizmusba torkollnak (nincs igaza Robert Weimann-nak: Az „új kritika” 97—104; vö. még Szili József in: Irodalomtudomány. Bp. 1970. 244—5; Szerdahelyi István: Költészetesztétika 103, 203). Több újkritikus határozottan tagadja, hogy a szótárilag több jelentésű szónak, szókapcsolatnak a műben szükségképpen egy jelentésűvé kellene válnia. Egyazon szónak nemcsak egymás utáni előfordulásaiiban tulajdonítanak több értelmet egy művön belül, hanem önmagában, egyszeri előfordulásában is. Szerintük a költői nyelv egyik sajátossága a szójáték, amely „egy szót úgy működtet, mintha az egy vagy több m á s szó volna” (Szegedy-Maszák Mihály: Helikon 15: 436; M.M. Mahood: Shakespeare’s Wordplay. London, 1957.). A többértelműséget mint lehetőséget már a mű jelentésszerkezetének legalsó síkján is elismerik. Ez az én véleményem is, mert ezt igazolják a részletelemzések, s nem hinném, hogy emiatt akár ennek az iskolának a filozófiai zsákutcájába kerülnék, akár eklektikus hibákba esnék. Ezt az említett poliszémiát gazdagítja, bonyolítja, tetőzi be az a többértelműség, amelyet a művészi jelentésértékelés hoz létre (Roman Jakobson: Hang — jel — vers 257; Galvano della Volpe: Az ízlés kritikája 151—83; René Wellek—Austin Warren: Az irodalom elmélete 277 stb. — Ellene igen gyenge érvekkel Robert Weimann i. m. 97—104), s amelyet torzító egyszerűsítés azonosítanak a k o n n o t á c i ó jelenségeivel.

1. A t ö b b j e l e n t é s ű s é g k i s t e r j e d e l m ű k é p e k b e n .
— Vörösmarty már azzal is „akkordot fog” költői nyelvének hangszerén, hogy kihasználja a poliszémiát. Figyeljük meg legegyszerűbb, melléknévi érintkezési-hasonlósági képeit!

[4] Fejedelem: „*A barna gondok . . . voltak táborom . . .*”
(Csongor és Tünde V. felv.)

A barna gondok egyrészt olyan álszinesztézia (P. Dombi Erzsébet: Nyr. 95: 24—5), amelyben látási érzetnek a neve elvont fogalommal kapcsolódik össze, hogy ezt érzékletesen hangulativá tegye. Másrészt a *barná*-nak olyan szótárhozott jelentése is van — ’sötét, komor’ (ÉrtSz.) — az átvitt-költői nyelvhasználatban, amely fölöslegessé teszi, hogy álszinesztéziával magyarázzuk idézetünket. Az ÉrtSz. épp Vörösmartytól idéz egy másik példát erre a költői-átvitt ’sötét, komor’ jelentésre: „Kétes csillagi fény rezgett a *barna homályban*”.

Csakhogy ha az a másodlagos szótári jelentés nemcsak átvitt, hanem k ö l t ő i is, akkor korszerű meghatározása szerint magában kell hordoznia az elsődleges és a másodlagos (sokadlagos) jelentések közti vibrálást, egyszerre

való érvényességüket is. A lexikalizálódott, de költői jelentésnek legfőljebb az *egyéni, egyszeri* jellege, feszültsége, intenzitása nincs már meg.

Az ÉrtSz. szerkesztésekor ez a kérdés még nem tisztázódott egyértelműen (vö. Kovalovszky Miklós: in Szótártani tanulmányok 134, 141, 143; Lengyel Lajos uo. 161—82). Lengyel Lajos meg is említi szép tanulmányában, hogy jó lett volna a szótárban megkülönböztetni az *átvit*t jelentés kategóriáját a *képes* jelentésétől, de a szótár készítői nehézségekbe ütköztek: „A háttérben meghúzódó elv tehát a képszerűség tolakodó volta, kényszerítő ereje. Csakhogy ez, mint látni fogjuk, nagyon ingadozó ismérv. A között, hogy még nem képek, hanem konkrét velejáronak érezzük az alapjelentést az átvitelben, és a között, hogy nem látjuk már az átvitel alapját, az átmenetek egész sora húzódik, és pedig mind az egyéni, mind a közösségi nyelvtudatban. Az egyik egyéni tudat számára még erősen képszerű lehet az átvitel, a másik már nem érez képet, nem él át szemléltető hatást, hanem egyszerűen csak *s z á m o n t a r t j a* a másik jelentést” (162). Az ÉrtSz. végül — korántsem vitathatatlan megoldásként! — egybemosta a két kategóriát az *átvit*t jelentés minőségében (uo.).

Egyébként [4] számú példánk szöveggörnyezete más is, mint a szótár szemelvényé: másképpen készítet kettős értelmezésre. A jelzett szónak, a *gondok*-nak megfelelő jelzője volna akár a *sötét*, akár a *komor*. Annyira az volna, hogy ezt az értelmezést is el kell fogadnunk. Azonban azt sem feledhetjük, hogy a *gondok* és a *voltak táborom* közt megszemélyesítő vonatkozás is van. Erről az oldalról nézve, a *barná*-nak eredetibb, szín jelentése jobban simul a megszemélyesítéshez, mint az elvontabb, általánosabb *sötét*, és költőiségében elevebb, mint a kiemelő jelzői *komor* a *gond* előtt.

[5] „Hejh, galambom, *szőke bimbóm*,
Mit nevensz?”

(Fóti dal)

A *galambom*: sztereotípiá. Az volna a *virágom* is, de a *bimbóm* már nem az. A *galambom* és a *mit nevensz* kontextusában a *szőke* okvetlenül hajszín is, ilyen hajú személy is. De a *bimbóm* metaforája még nem kopott el, eleven még benne a 'virágkezdemény' jelentés. A *bimbó*nak legfőljebb a hajszínhez hasonló a színe. Az ÉrtSz. a következő jelentéseket kínálja: 2.a. 'világossárgás vagy világos rózsaszínes szőrű'. Mivel ez a jelentés erősen a jelzett szavához, a *sertés*-hez, *malac*-hoz van kötve, természetesen elvetjük. 3.b. 'fehéres, világossárga színű' (bor). Szintén valószínűtlen. 3.e. 'érni kezdő, már nem zöld, hanem sárgásfehér színű [gabona]'. Ha nagyon halványan is, de ez a jelentésárnyalat már valamelyest illeszkedik idézetünkhöz. Elvégre ahogy a *bimbó* még nem virág, de az lesz, úgy a *szőke gabona* sem csak sárgásfehér színű, hanem érni kezdő valami.

A „Fóti dal”-nak még egy képe kínálkozik elemzésre:

[6] „Törjön is mind ég felé az
Ami gyöngy;
Hadd maradjon *gyáva földön*
A göröngy.”

Gyáva földön! Melléknévi megszemélyesítés volna a *gyáva* a legáltalánosabb jelentése alapján? Lehet, hiszen szomszédságában megszemélyesül a bor gyöngye is: „fölfelé megy”, „jól teszi”, *joga* van hozzá. Kevésbé valószínű, hogy a *gyáva*

föld minőségjelzős szerkezetnek költői alakzatként birtokos jelzői szintagma az értéke (vö. MMNyR. 2: 268), tehát ’gyávák földje’. De tovább új színekkel gazdagodhat megszemélyesítéses magyarázatunk, ha ismerjük a *gyáva* poliszémiáját. Tájias, költői és régies használatban: ’tehetetlen, gyámoltalan, ügyetlen [személy, csoport]’ is, sőt *kar-ra*, *test-re* vonatkoztatva, átvittén és költői szinten: ’elgyengült, erőtlen, tehetetlen’. Az ég felé szálló érték-gyöngynek képi ellenpólusa a mozdulatlanságában tehetetlen föld (amely szintén poliszém szó, nem csupán talajt jelent). A m e r é s z e n fölszállónak az ellentéte a g y á v á n lapuló.

„A vén cigány” közismert költői gazdagságát ilyen színjátszó jelzők is növelik:

[7] „Tölts hozzá bort a *rideg* kupába!”

Milyen az a *rideg kupa*? Az ÉrtSz. épp ezt a szemelvényt, csakis ezt hozza fel, hogy bemutassa a 3. (költői) ’élettelen, érzéketlen’ jelentést. Ebben a lexikalizáló használatban is van antropomorfizmus, hisz a stílusminősítése: k ö l t ő i de vajon csakis ezt a magyarázatot fogadhatjuk el, erre kell szorítkoznunk? Van ennek a *rideg* melléknévnek olykor ’magányos, egyedülálló, egyedüli, elhagyott’ jelentése is! Nemcsak élettelen, érzéketlen lehet az a kupa a szenvedélyek dúlta lírai énnel szemben, hanem azért is lehet *rideg*, mert egyedül, magában áll az asztalon. A lírai é n e g y e d ü l iszik, a vén cigányt biztató szava szinte csak önbiztatás. A *rideg kupa* tehát metonimikus is: a *rideg*, a magányos, az elhagyott emberé.

Különböző szövegek környezetben ugyanannak a poliszém melléknévnek más-más jelentése, jelentései érvényesülnek. Kézikönyveink sokszor dicsérik Vörösmarty *vak* jelzőjét (Szathmári István: MStilUt. 458; Fábrián—Szathmári—Terestyéni: Stil. 248). Értelmezzük ezt kétféle kontextusban! Előbb a „Zalán futása” első énekében:

[8] „Hol vagyon aki merész ajakát hadi dalnak eresztvén,
A riadó *vak mélységet* fölverje szavával . . .”

Érvényes a kép elsődleges jelentése is: az ossziáni dalnok éneke veri föl a riadó *vak mélységet*, azaz régies-költőien a *visszhangzó*, továbbá átvittén és költőien a *sötét* szakadékot, mélységet. De a szövegelőzmény szerint ez a mélység önmagában is kép, szókép! Azonos az időnek a mélységével is, a múltval is, a nemzeti hanyatlás erkölcsi-történelmi mélységével. S mint múlt: ez a riadó mélység már nemcsak visszhangzik, hanem költői használatban ’[kürtként, kiáltásként] vészt jelezve vagy harcra serkentően szól, messze hangzóan, erőteljesen harsog’. S ha a múlt mélysége szinekdochéval is, metonímiával is a belé elmerülő holtak, félholtak és félig élők világa, akkor riadása rémülettől megszállt fölrettenés, megrettenés is. De így a *vak* sem csupán ’sötét’, hanem egyrészt ’olyan hatású, olyan lehetőségeket hordozó, amelyeket nem irányít tudatos beavatkozás’ a dalnok felléptéig (6. átvitt-választékos jelentés: ÉrtSz.), benne lappanghat a múlt mélységének *vak-ságában* a borúlátó 5. átvitt jelentés is: ’olyan [út, nyílás], amelynek nincs folytatása, kijárása, amelyen át nem lehet továbbjutni’, másrészt — a múltba süllyedt, erkölcsi mélységbe süppedt — holtak, félholtak tömegére vonatkoztatva a *vak mélység* olyan állapot, amelyben nem lehet a valóságra ráeszmélni, nem lehet tisztán látni, amelyben latol-

gatás, mélyebb meggondolás nélkül cselekednek az oda merülők (ÉrtSz.: I. 3., 3||a., 3||b. jelentés).

Mindezek a szétváló-összeszövődő jelentésszálak harmonikusan szövődnek bele a mű nevezetes nyitó soraiba. A mélység emberiesítését erősítik más megszemélyesítések is (a dicsőségünké, a századoké, a bús feledékenységé). Ezért halványan megszemélyesülhet maga a régmúlt idő is: az is riadhat, az is fölrettenhet, föleszmélhet hirtelenül és ijedten. Öregeken, vakon eszmél az őt idéző hadi dalra.

Egészen más értéke van a *vak*-nak „A vén cigány”-ban:

[9] „A *vak csillag*, ez a nyomoru föld . . .”

Tisztázzuk előbb az értelmezői viszonyú *csillag* — *föld* metonímiát! Közös jelentésjegyük: égitest. A Föld mint bolygó nem ö n f é n y ű, tehát s ö t é t, tehát v a k. Idegen volna ez a csillagászati-földrajzi vonatkozás a vers-től? Dehogy, hiszen a folytatása is — „Hadd forogjon keserű levében” — a földgolyó forgására és a sós-keserű tengerek vizében fürdő földrészekre, kontinensekre utal! Másrészt *nyomoru* is ez a Föld. Mind ’nyomorék’, mind ’nyomorult’ jelentésével megszemélyesíti ez a jelző a földet. (Az ÉrtSz.-beli 2||a. számú, ’nyomorúságos’ alapján már nem!) Ezt a megszemélyesítést nem magyarázzuk bele a szövegbe, hanem valóban benne van. Igazolja ezt a sor K₁ kéziratában olvasható változat: „E’ vak csillag, ez a ’megrémült föld” (VÖM. 3: 590). Így ez a föld valóban vak, tényleg világtalan, a vakság minden emberi nyomorával megverve.

Még ezzel sem merítettük ki az értelmezési lehetőségeket. Ha a vers zárásának tágabb kontextusában mérlegeljük a *vak föld*-et, kétségtelenül olyan Egészre is gondolhatunk, amelynek sorsa szinte tudatos beavatkozás nélkül, sorsszerűen tisztul meg a vihar hevében: a v a k csillag társul a v a k sorssal, v a k véletlennel (l. a *vak*-nek már idézett 6. jelentését!).

E legutóbbi értelmezés csak ösvény a magyarázat más, szélesebb útjai mentén. De ráléptünk, mert tudjuk, hogy a nagy romantikusnak kihagyásos, elliptikus, gondolatszökkenő kifejezésmódja rengeteg árnyalatot foghat egybe. Vörösmartynak nem minden átvitt értelmű melléknevére sikerül ráhúznunk a ma szótározott jelentéseket. Milyen fény a *holt fény* „A merengőhöz” következő soraiban?

[10] „Múlt és jövő nagy tenger egy kebelnek,
Mégférhetetlen oly kicsin tanyán;
Hullámin *holt fény* s ködvárak lebegnek . . .”

Lidércfény volna a *holt fény*? Én ilyen elnevezését nem ismerem. Vagy ide illenék a *holt*-nak az az átvitt (4.) jelentése, hogy ’olyan, amit nem használnak, illetve aminek nem veszik hasznát’? Értelmezzük tán a *holtág*, *holt meder*, *Holt-Tisza* mintájára az igazi fénytől elszakadt, elkülönített fénynek a *holt fényt*? Engem e magyarázatok egyike sem győz meg.

Induljunk más nyomon! Tudjuk, hogy Vörösmarty társszerkesztője volt az 1830-as évek legkitűnőbb kétnyelvű szótárának, a „Magyar és német zseb-szótár”-nak (Tzs. = 1838.). Böngésszünk ebben a *holt* után! *Holtcsalán* ’der Mäusepfeffer’, ’árvacsalán’: nem igazán csípős. Innen a ’nem igazi’ jelentés adódhatna. *Holtgörcs* ’der Starrkrampf’, ’merevgörcs, tetanusz’. Lehetne a *holt* tehát ’halálos, halált hozó’ is. *Holtszén* ’die Löschkohle’, azaz körülbelül ’ki-

oltott parázs’. Ebből a ’már nem izzó’, ’alig pislákoló’ jelentésárnyalatra következtethetnénk. Nem járhatatlan utak ezek, csak épp nem is csábítanak eléggé.

Felfoghatnánk a *holt fény-t* ’halotti fény’-nek is, amelyben tulajdonképpen birtokos jelzői szerkezet lappang (’halottak fénye’ és tovább vive: ’másvilági fény’). Ez sem képtelenség. Több-kevesebb érvet mindegyik megoldás támogatására lehet találni. Épp ezért nem szabad egyetlen egy mellé lecövekelnünk magunkat!

2. Az igei, igenévi metaforák és metonímiák. — Ha kevesebb problémát okoznak is, ezekben is érvényesülhet a poliszémia. Sőt még arra is hajlok, hogy a költő mellett a tudós nyelvész és szótáríró gondolatai, ötletei is kiérződnek Vörösmarty nyelvhasználatából. Horváth Károly figyelmeztetett, hogy a *forr* ige erős érzelmeltő használata már Kölcsey lírájában is igen gyakori. De aligha van meg nála a poliszémiának az a játékos villódzása, mint például a „Fóti dal”-ban:

[11]   „S most hadd *forrjon* minden csep[!] bor
                   Mint a vér,
 Mellyet hajdan frígyben ontott
                   Hét vezér;
 S mint szikrája a szabadba
                   Felsiet,
 Úgy keresse óhajtásunk
                   Az eget.”

Ha a strófa első sorára szorítkozunk, az igének csakis az a jelentése érvényesül, hogy ’pezsegve erjed’, ’[a benne végbemenő vegyi változások következtében] belső mozgásban van’. A vérszerződésre utaló hasonlat eleveníti föl az ige másik fő jelentését: a magasztos pillanat heve ’forrpontra hevít’, a vér szinte ’bugyborékolva zubog’ (saját értelmezésem). Ezt a jelentést fejleszti tovább a versszak ötödik sora, hiszen itt a bornak már nem is buboréka van, hanem s z i k r á j a, s ennek közvetítésével szikrája van a vezérek egy serlegben összeforró vérenek is: rövidre zárt társítással: hevüljön, szikrázzon a Fóton áldomást ivók vére is!

Ezek a tanulságok vezethetnek a „Liszt Ferenchez” kommentálásában is:

[12]   „Sors és bűneink a százados baj,
 Melynek elzsibbasztó súlya nyom;
 Ennek láncain élt a csüggedett faj
                   J üdve lón a tettlen nyugalom.
 És ha néha *felforrt vérapálya*,
 Láz betegnek volt hiú csatája.”

Ha csak a *vérapály-t* vesszük figyelembe, a *felforrt* ’pezsegni, habzani, nyugtalanul mozogni, forrongani kezdett’. Ha a következő sor *láz beteg*-ét sem veszítjük szemünk elől, egyenrangúvá válik ezzel a ’forróvá vált, forrpontra hevült’ jelentés is.

Van már némi alapunk hozzá, hogy vitába szálljunk az ÉrtSz.-ral, amikor „A vén cigány” következő részletét magyarázzuk:

[13]   „*Véred forrjon* mint az örvény árja,
 Rendüljön meg a velő agyadban,
 Szemed égjen, mint az üstökös láng . . . ”

Szótárunk épp ezt a részletet idézi, és szerinte a *vére forr* itt: 'erős vágy, indulat keríti hatalmába, illetve tartja hatalmában' vagy 'mértéktelenül dühös'. Noha ez a kettő már társadalmilag érvényes átvitt értelem, véleményem szerint máig sem váltak olyan erőssé, hogy eltakarnák korunk olvasója elől a régibb, konkrétabb jelentéseket. Nem váltak ilyenre még a beszélt nyelvben sem, még inkább őrzik képszerűségüket a lírában (a líra olvasási utasítása!). Még ennél is kevésbé hihető, hogy 1854-ben már teljesen statikus átvitt értelme lett volna a *vére forr*-nak.

A vers adott szövegösszefüggésében pedig egészen képtelenség, hogy ezt a szókapcsolatot statikusan átvitt értelműnek tartsuk. A hasonlat hasonlója (*az örvény árja*) az 'élénk, izgatott mozgásban van, tajtékozva, habot hányva kereng' jelentést erősíti. De a vén cigány vére nemcsak mozog, pezseg, tajtékozik, örvénylik, hanem *h e v ü l, f o r r ó v á* is válik. Ezt sugalmazza a „véred forrjon”-nal párhuzamos harmadik sor: „Szemed *égjen*, mint az *üstökös láng*”. S gondoljuk csak meg, hány tűz- és hőmotívum van még ebben az alkotásban: „mászor *lánggal égett*”, „*pokol*”, „*vihar hevében*”. A köz- és irodalmi nyelvünknek nem művészi szférájában lezajló metonimikus-metaforikus átviteleket Vörösmarty úgy hajtja végre, mintha ő tenné először — és ezt el is tudja hitetni olvasóival!

3. A t ö b b j e l e n t é s ű k é p e l e m e k a d t a t a n u l s á g o k .
— Csak mutatóváltást közöltem Vörösmarty átvitt értelmű mellékneveinek és ígéinek többjelentésűségéből. Néhány következtetést azonban ebből is levonhatunk:

a) az összetett, a színjátzó képi hatás ott lehet már a legegyszerűbbnek látszó szóképekben is. Mutatis mutandis ezekre az elemi képi „akkordokra” is érvényes, amit Horváth János ír: „A bővítmények [jelzők, határozók] által . . . nemcsak hangulatívá mosódik szét a mondat logikai, a kép objektív egysége, hanem e bővítmények rokonhatásúak lévén, egyszersmind szomszédos árnyalatok változatai közt lebeg, ringatózik” (Tanulmányok. 1956. 263). Legföljebb annyit tehetünk hozzá, hogy ez a „lebegés, ringatózás” nemcsak a mondatrészek k ö z t, hanem már b e n n ű k, határaikon b e l ű l is megvan.

b) Az egyszerűnek látszó gazdagságot csak úgy találhatjuk meg, ha átlépünk az ÉrtSz.-nak — épp szótár voltából adódó — kényszerű korlátain — a közvetlen szövegszomszédságánál távolabbra is kitekintünk.

c) Nem mindig segíti a szóképek vizsgálatát, ha szigorúan szétválasztjuk a lexikalizálódott, társadalmivá vált átviteleket és az egyénieket. Mindig számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a költő különféle eljárásokkal fölfrissítheti, fölélesztheti a megmerevedett átviteleket (vö. Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája 130—46, régebbi irodalom ott; Kemény Gábor: Nyr. 99: 188—92).

E tanulságok egyúttal kirajzolják következő feladatunkat is: hogyan hatnak egymásra a képek a költeményekben, milyen a képegyüttesek összehatása.

3. Ö s s z e t e t t k é p e k . — A költői képeket formai szempontból Stephen Ullmann (= Ullmann István) osztja fel egyszerűekre és összetettekre (In: Langue et Litterature. Actes du VIIIe Congrès de la F. I. l. L. M. Párizs, 1961. 41—59; vö, még Helikon 19: 122). Ez utóbbiakat vagy az utóbbiak jelentős részét Hankiss Elemér k o m p l e x k é p e k n e k nevezi, s megkülönböztet köztük a) többszörös metaforákat, b) más stilisztikai alakzatokkal vagy szóképekkel kombinált metforákat (A népdaltól az abszurd drámáig 13—8;

vö. még Szegedy-Maszák Mihály: in Ragyognak tettei... Tanulmányok Vörösmarty Mihályról 354—8, 361—3).

Ullmann megállapítja, hogy jelentésszerkezetük szerint lehetnek az összetett képek *a) s t a t i k u s a k*, ha a költő megmarad az eredeti analógiánál, és csupán egyre részletesebben fejti ki, és lehetnek *b) d i n a m i k u s a k*, ha a korábbi analógiákat az újabbak keresztezik, s ezzel az eredeti és az új kép összeütközése is hatástényezővé válik (i.h.). J. Soltész Katalin így ír ugyanerről: „Az egységes szemléletből fakadó, egynemű képek mellett a nekilendült költői képzelet az összetartozó hasonlatokat, metaforákat nemritkán különböző fogalomkörökből kölcsönzi, s ezáltal heterogén vonásokból összeállított kép jön létre; ezek nem szemléletesek a szó tulajdonképpeni értelmében, mert nem a szemlélethez szólnak...” (Babits Mihály költői nyelve 285—9).

1. V ö r ö s m a r t y k i b o n t o t t k é p e i. — Vörösmarty életműve nem szűkölködik a statikus, a homogén, az általam *k i b o n t o t t*-nak nevezett képekben sem. A „Csongor és Tündé”-ből (II. felv.):

- [14]   „Balga: Én pedig *szabó vagyok,*
                  A sívány [!] *földnek szabója;*
                  Én *kivágom és bevarrom.*
Csongor: *Foldozója vagy tehát?*
Balga: *Rá kalász ruhát adok.”*

Nyilvánvaló, hogy ez a főleg kifejtő és bővítő irányú kibontás trópusokat figurákkal is egyesít, tágabb értelemben tehát ez is „komplex” lehetne.

A kibontásnak sokféle módja van. Jobban érvényesül a [14]-es példánkban is lappangó ellentétező szópárbaj a „Csongor és Tündé”-nek egy korábbi részletében (I. felv.):

- [15]   „Tünde: Veszteségem kinja tenger,
                  Rajta szélvész bánatom.
Ilma: Tenger színe változandó.
Tünde: Veszteségem kinja nem.
Ilma: A szélvészek elmulandók.
Tünde: Bánatom hatalma nem.”

Máskor meg egyszerű párhuzamokban bomlik ki a kép, s ezek csak lezárásul csapnak át ellentétbe (uo. V. fel.):

- [16]   „Csongor: Forrás után a szarvasnő eped,
                  Nő-társ után a szarvasgím, oroslán
                  Mind a kettőnek úzi nyomdokát.
                  Forráshoz ér a nő, a gím nejéhez.
                  S erője dúló vadnak célt mutat.
                  A hangya futkos, apró léptei
                  Alig mutatnak járást, és halad;
                  Nagy távolokból, gátak ellenére,
                  Fáradva és mozogva hon terem;
                  Földhöz ragadtan mász a vak csiga,
                  De a természet válhatatlanúl
                  Hátára tette biztos hajlakát,
                  Mikor kívánja, hon van s elpihen:
                  Elérhetetlen vágy az emberé,
                  Elérhetetlen, tündér, csalfa cél!”

Nem szükséges bővebben szólni a költő részletező, kifejtett (eposzi?) hasonlatairól sem, csak azt jegyezzük meg, hogy ezek közül még a legegyszerűbbet is színesíti beléje szőtt metafora, illetve metonímia:

- [17] „... Tarcal fut csorba vasával
Elkeseredve; de még szívét nem vesztve, miként a
Megszaladó farkas, mely gyors úzóire gyakran
Visszakap, és szikrát ereget csattogva fogával.”
(Zalán futása III. ének)

A hasonlat ilyesféle kifejtése azonban nem okvetlenül eposzi. Duzzog szavait a „Csongor és Tünde” II. felvonásában megszemélyesítéses igei metaforákkal dúsitott hasonlat színesíti:

- [18] „Úgy-e mondtam, s nem hívétek?
Most bámultok, mint a tők,
Mely még éretlen korában
Felmászott a szilvafára,
S vén otromba nagy kobakja
Érni kezdvén nyári napra,
Bámúl, hogy le nem jöhet.”

2. Átmenetek a kibontott és dinamikusan komplex képek közt. — Már a [17] és a [18] szemelvényünk is sejteti, hogy statikusan összetett, kibontott képek és dinamikusan összetettek közt nincs éles határ. Statikus vagy dinamikus-e az „Előszó” (elemzése: Szegedy-Maszák Mihály: Ragyognak tettei . . . 333—64) sokat idézett csodálatos képe?

- [19] „Most tél van és csend és hó és halál,
A föld megőszült;
Nem hajszálként, mint a boldog ember,
Égyszerre őszült az meg, mint az isten,
Ki megteremtve a világot, embert,
E félig istent, félig állatot,
Elborzadott a zordon mű felett
És bánatában ősz lett és öreg.”

Az igei metafora („a föld megőszült”) harmonikusan fejleszti tovább az előző sor *tél*, *csend*, *hó* és *halál* motívumát. A metaforikus igei megszemélyesítésben a *föld* a földgolyó egésze is, teteje, felszíne is; tehát a megszemélyesült bolygónak a feje, feje teteje is. A *megőszült* ezüstös fehérében megmarad a *hó* fehérsége is, és ott fenyeget az emberi tél, a halál is.

A *tél-hó-halál* azonban elhalványul, háttérbe szorul a kép további kifejtésében. Pedig a teljes versnek jelképes-allegorikus szövetében már a kezdő két sor — látszólag szó szerint értendő — tavasza is jelképpé emelkedik, bár úgy, hogy megmaradnak konkrét tavaszi vonásai is. Itt viszont a *tél*-vonulat második jelentéssíkja is átjátszik egy mitikus harmadikba. A következő tételben aztán a kitoró-dühöngő vést már egyetlen szavában sem lehet a legalsó jelentésszinten elfogadnunk, minden mozzanatával a társadalmi k a t a k l i z m á t fejezi ki. A vihar képét viszont itt is végigviszi a költő.

A téli kép metaforáját a „nem hajszálanként” és az „egyszerre őszi az meg” halványítja el azzal, hogy tömören, bennfoglaltan a hirtelen megőszülés o k á r a irányítja a figyelmet. Ez nyilván valami olyan irtózatosságról szól, amely nagy ritkán embert is megőszíthet egészen rövid idő alatt. De a katasztrófa egyetemes: az egész föld megőszült. Borzalmas és váratlan, hirtelen is: egyszerre vált ősszé. A kép — divatos szóval — már így is kozmikus. De nem csak a romantika irracionális áramlatai, és nem is a keresztény apokalipszis laicizálása (valamelyest másképpen Szegedy-Maszáék Mihály i.m. 336—7) a magyarázata annak, hogy hasonlóképpen beszövedik a hátborzongató teremtéslátomás, az egyénien mitikus Isten-vízió. A hasonló átjárja a hasonlítottat, az Istenhez hasonlított föld maga is mindenhatóvá válik, korlátlan lehetőségei vannak, és e gyönyörű lehetőségek kudarcaként kell megismerésükre átélnie az emberiség telét, a szabadságküzdelmeknek, forradalmi megújulásnak a bukását. Az isteni földnek vén ringyóvá való lefokozása a zárótételben ezért vág úgy mellbe, mint az istenkáromlás.

Megmarad-e a költő az Ullmann emlegette „eredeti analógiánál”, vagy „újabbat vezet be” itt? Így rossz a kérdés! Helyesen: az eredetibbeket a teljes alkotás összefüggéseinek segítségével és ezek szükségletei szerint fejlesztette újakká, alakította át.

a) V o n a t k o z á s i b i z o n y t a l a n s á g o k p a r a l e l k é p e k b e n. — A párhuzamosság teremthet is szóképet, de össze is kapcsolhat már szóképnyi szövegegységeket. Azonos hasonlítottat megvilágító több hasonló nem alakul okvetlenül dinamikusan komplex képpé még részletező-kifejtő formában és még fokozást érzékeltető sorrendben sem. Nem válik azzá még azzal sem, hogy a képek részei egymást keresztező módon helyezkednek el:

[20]   Mirígy: „Minden el van veszve, minden !
    És kacag bolond Mirígyen
    A pokolnak fenéke.
    Hát Mirígy csak oly *eke*,
    Olyan szolga dá b *pemét*,
    Mellyen minden gyáva *szánthat*,
    Minden gyáva *lovagolhat?*”
    (Csongor és Tünde IV. felv.)

Csak hogy nem követhetjük mindig ennyire könnyen a szálakat. Megvallom, én még „A vén cigány”-nak e sorában, hogy „Szív és pohár tele búval, borral” — amelyet egyébként alig nevezhetünk eleven szóképnek — ott érzek valami kettősséget. Biztos-e épp ebben a költeményben, hogy a szív csakis búval van teli, és borral, mámorral nincs? De ha mámorral is, borral is: lehet-e a pohár csak borral megtöltve, nem telik-e meg az is valahogy bánattal is?

Képek nagyobb együttesében még bizonytalanabbá válhat, hogy mi mire vonatkozik. Különös feszültség támad, ha a nyilvánvaló jelentéstani és nyelvtani-mondattani párhuzamok, izológok és izokolonok sem világítják át eléggé e kapcsolatok szövevényét:

- [21] Csongor: „Oh öröm, s ez Tünde lába,
Mert kié is lenne ilyen?
A szemérem ajtajánál,
Melly a szépség arcain hál,
A szerelm[!] ily lábakon jár,
Csendesen, hogy fel ne verje,
S nyugodalmát édesítse;
Az öröm busúlt szivekbe
Illyen lábakon suhan be,
S alszik a gond, mint a gyermek,
Mely sírásban fáradott meg,
Föl nem ébred, meg nem hallja,
Hogy vendég jön és megyen!”
(Csongor és Tünde II. felv.)

Az elsőként kiemelt mellékmondat alanya természetesen nem lehet az *ajtaja*: ez képzavar volna. Marad lehetőségként a *szerel[e]m*, de nem lehet egészen kizárni — más értelmezési logikával — a *szemérmet* sem. — Párhuzamos az „alszik a gond” és a „Föl nem ébred” rész. De vajon az utóbbi még a hasonlót folytatja, vagyis a sírásban elfáradt gyermekre utal-e, vagy ismét a gondra? S a vendég kicsoda? A hasonlóban megjelenő konkrét élő személy-e, vagy inkább a Tünde-lábú szerelem, öröm? Ez utóbbi értelmezés okvetlenül indokolt (bár már ez is kétágú: szerelem — öröm), de annyira-e, hogy a hasonlóba való belefoglalás (a gyermek mellé!) teljesen kizárja?

A párhuzamos képek némelyike azzal is átmenetté válik statikus és dinamikus képegyüttesek közt, hogy bár látszólag megőrzik az analógiát, a párhuzam oldalai mégis megkérdőjelezzik egymás érzelmi töltését vagy képi tartalmát. Hogyan is beszél Csongor Tündének a lábnyomáról és vele szemben, vele párhuzamosan Balga az Ilmáéról?

- [22] „Csongor: Oh, ez a láb szív lehetne,
Oly parányi, oly csinos.
Balga: Oh, ez a láb láb lehetne,
Csak ne volna oly temérdek.”

Az első és a harmadik sor tökéletes izokolon, ana- és epiforával és benne a szív—láb ellentéttel. Az első azonban valódi metafora, ha potenciális modalitásban is, párhuzama pedig csak ezt csúfoló, fonákjára fordító groteszk álmetafora, paradoxon. (Lehet, hogy sajnálatos módon elkerülte a figyelmemet, de a metaforák tengernyi osztályozási kísérlete közt nem találtam olyat, amely az a z o n o s í t ó pólus modalitása szerint csoportosította volna őket. Ezt a feladatot előbb-utóbb el kell végezni!) Összeszikkasztatja a két sorpár a légiesen fennköltet és az alantast, de nemcsak azért, hogy a magasröptűvel szemben kigúnyolja, visszautasítsa a köznapit, a közönségest (vö. Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály¹ 146—7; A magyar irodalom története 1848-ig. Szerk. Bóka László és Pándi Pál 362; Horváth Károly: A klasszikából a romantikába 444). Ironikus távolságot jelez ez az ellentét a művész saját szemlélete és a fellegjáró rajongás közt is, a művészi álláspont és a vaskos köznapiság közt is.

- [25]   „A hazának nincsen háza,
Mert fiainak
Nem hazája;
Büszke fajnak
Küzdő pálya,
Mellyen az magát rongálja,
Kincsnek, vérnek rosz[!] gazdája.”
(Országháza)

Elfogadhatjuk, hogy a szenvedély hagyatta ki a kötőelemeket, az gátolta meg, hogy a birtokló részes határozóként, majd állítmányként megjelenő *haza* odaértett alanyként is a szövegbe kerüljön: „Mert [a haza] fiainak nem hazája, [hanem csak] büszke fajnak [ti. a nemességnek] küzdő pálya, melyen az [ti. ez a büszke faj, a nemesség] magát rongálja.” Csakhogy ez a *büszke faj* alanyesetben csak távolra mutató főnévi névmás képében („Mellyen az . . .”) van jelen. Ezért bizonytalan a jelentése szemelvényünk legutolsó sorának; értelmünk azt is elfogadná, hogy a lírai én itt már magát a hazát vádolja. Csak akkor zárul ki ez a lehetőség, ha tovább olvassuk a verset mindaddig, amíg biztossá nem válik a mondatok jelentéséből, hogy a *rongálja* állítmánv alanya, a büszke *faj* alanya a következő mondatoknak is:

- [26]   „És oh szégyen! roszra, jóra
Még szavazni jár dobszóra.
Ura s rabja millióknak.”

Ez már nem vonatkozhat másra, mint a nemesség „büszke fájára”.

Persze nem akarnék mereven elszigetelni egymástól mondattani és jelentéstani problémákat. Hisz volt már szó egyetlen melléknévnek, igének vagy igenévnek szóképbeli poliszemiájáról a 2., a 2.1 és a 2.2 pontokban. Láttuk ott, hogy érvényesülhet egyszerre e szóknak több konkrét, illetve átvitt értelme. Éppígy teszi nagyobb egységek hatását, jelentését is bonyolulttá, ha ingadoznunk kell a konkrét és az átvitt, képes értelmei közt: ha mindkét vonatkozás valószínű. Ilyen kettősséget mutat a „Szabad sajtó” második versszaka (az elsőben a kiemelések magától a költőtől származnak!):

- [27]   „Kelj föl rabágyad kópárnáiról
Beteg, megzsibbadt *gondolat!*
Kiálts föl *érzés!* mely nyögél
Elfojtott vérző szív alatt!
- Oh jőjjetek ki láncra vert rabok,
Lássátok a boldog, dicső napot,
S a honra, mely soká túrt veletek,
Derűt, vigaszt és áldást hozzatok.”

Az 5. sor láncra vert rabjai a kétértelműek: a vers egészébe valamelyest jobban beleillik, ha az első két sorban festett kép további tágítását látjuk bennük: ’ó, jőjjetek ki, most már nem egyesével, hanem tömegestül, többes számban, ti rabláncra vert *g o n d o l a t o k!*’ — De folytathatná az 5. sor akár az egész első strófát is: ’ó, jőjjetek ki, rab *gondolat(ok)* és rab *érzés(ek)*!’

Ennek a versnek azonban történelmi szituációja is van: 1848. március 21-én jelent meg, közvetlenül forradalmunk kitörése után, sőt ismert volt már előbb, már 16-án is. Mint Gyulai Pál írja, a nagy napok egyik „ünnepélye alkalmával e vers is, mint transparent felirat, a [Nemzeti] Kör ablakában díszlett” (in Vörösmarty: Minden munkái. 1864. 2 : 308). Hasonló emlékezőseket, véleményeket idéz az új kritikai kiadás, azt sejtetve, hogy csakis a tőlem másodiknak közölt értelmezést tartja hitelesnek (VÖM. 3 : 540—1). Ki ne gondolt volna akkor ezeket a sorokat olvasva nem k e p l e t e s, hanem valóságos rabnak, Táncsicsnak a kiszabadítására? Ha gondolt rá, ha így vagy így is értelmezte a verset, ez mondattani szempontból azt jelenti, hogy a lezárt első strófa és a második versszak első tagmondata közt n e m k i f e j t ő — m a g y a r á z ó típusú viszony lappang, hanem egyszerű kapcsolatoság.

(Folytatjuk.)

Török Gábor

Móricz Zsigmond Csata című elbeszélésének stílusáról

Az író két allegória közé zárja az eseményeket. Az egyik a novella bevezetésében olvasható:

„Sűrű apró gyom verődött fel a káposztasorok közt; még ártalmatlanok voltak, de azért a vékony káposztaszálak gyáván, félve nyúltak fel közülük, s egyikük se mert arra gondolni, hogy szembezálljon, harcra keljen a buja dudvakkal, a fiatalon is vastag kakastaréjjal, a hamar soklevelű bürökkel, az alattomosan meglapuló, drótszárú porcfüvel, meg a többi ismeretlen bennszülött ellenséggel, akik itthon vannak a káposztakertben, és mire észrevennék, már mind eleszik az életet a drága kis ültetvények elől, akik keccesen, ijedten emelik harmatosan kövér levelüket.” (Az idézetek a következő kiadásból valók: Móricz Zsigmond: Elbeszélések. I. Szépirodalmi Kk., Budapest, 1973. 492—9.)

A másik allegória a novella utolsó bekezdése:

„S a kényes, vékony úri palánták vidáman maradtak el mögötte [ti a kapáló lány mögött] hosszú sorral, hogy megszabadultak az erőszakos, erős vetélytársaktól, akik elszíjták előlük az életet. És a karcsú kis testek úgy emelték fel a levelüket, mintha napernyőt tartanának a nap ellen.”

Az idézett allegóriák kettős értelmét az elbeszélés cselekményének ismerete adja meg. Klári, a nagygazdalaný és Erzsi, a szegény lány csatája egy legényért zajlik. A reggel óta együtt kapáló lányok beszélgetése során rajzolódik ki jellemük, alakjuk:

„— Jaj derekam, jaj csontom! — kiáltott a nagygazdalaný, amint egy percre megállottak pihenni.

Két tenyerét hátrattette, úgy nyomogatta vele gerincét, amely megfájdult a hosszas görnyedéstől.”

A lány alakja tehát a *derék, csont, tenyér, gerinc* szinekdochék alapján rögződik az olvasóban. Ezekkel a rész—egész viszonyon alapuló szóképekkel az elfáradt testre hívja föl az író a figyelmet, míg a másik lányról ezt írja: „[...] szintén felegyenesedett, *mint a fiatal vessző*, meg sem látszott rajta, hogy hajlott az imént.” S ennek a képnek nemcsak hasonlat volta miatt van szemléltető ereje, hanem azért is, mert párhuzamos az előbbi szinekdoché sorozattal. A párhuzamosságban pedig ellentét feszül: míg a szinekdochék a részeken, addig a hasonlat az egészen alapul. S a fiatal vessző képzete mindenképpen Erzsi fiatallása, hajlékonysága és munkabírása mellett tanúsodik. — Klári bemutatása így folytatódik:

„[...] *kényes* gyerek, aki már belehal tíz órára egy kis kapálásba.

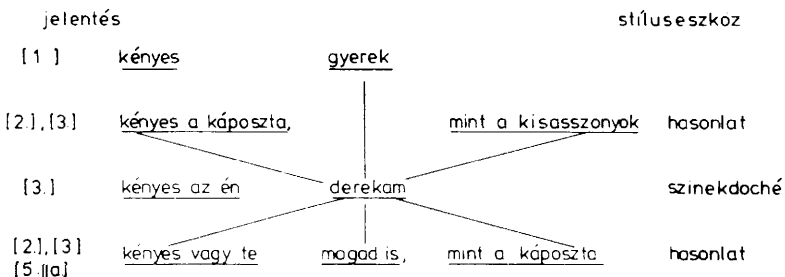
— Nem jövök én többet káposztát kapálni! — duzzogott Klári, a nagygazdálány. — Úgy kell vigyázni, az ember majd megmered. Ha egy kicsit megmozdítom a kapával, mingyárt kidül.

— *Kényes* a káposzta, *mint a kisasszonyok!* — mosolygott csendesen Erzsi.

— *Kényes* az én derekam!

— *Kényes* vagy te magad is, *mint a káposzta!*”

Az idézett rész a *kényes* szó ismétlése következtében alaki erősítésre épül (l. Zlinszky: MStilÚ. 161; MStilV. 140). Azonban észre kell venni, hogy a szó különböző jelentésekben szerepel: *kényes* (gyerek) — [1.] ’élőlény’ valamely külső hatásra nagyon érzékeny’ (A jelentéseket l.: ÉrtSz. 3 : 834). *Kényes* (a káposzta) — [3.] ’olyan <tárgy, anyag, eszköz, szerv>, amely nagyon óvatos kezelést kíván’. Ez az ÉrtSz. szerint átvitt jelentés azonban a mondat egészét, vagyis a hasonlatot figyelembe véve egy másik, nem átvitt jelentéssel is helyettesíthető: [2.] ’olyan <ízlés, igény>, amely(nek a segítségével valaki) a maga sajátos területén könnyen felismeri a minőségi különbségeket, és minden körülmények között megköveteli a legjobbat’. *Kényes* (az én derekam) — ’ua., mint a [3.]. *Kényes* (vagy te magad is, mint a káposzta) — ’ua., mint a [2.]’, de a hasonlat következtében a [3.] jelentés is érvényes, sőt újabbat is számba kell venni. Az idézett párbeszéd két mondatában a „*Kényes* az én *derekam*” és a „*Kényes* vagy te *magad* is” mondatok kiemelt részei egymással szinekdochés viszonyban vannak, s ez annak a lehetőségét teremti meg, hogy a következő jelentés szintén ott legyen az olvasó tudatában: [5. || a.] ’ruhájával vagy szépnek vélt külsejével feltűnően tetszelgő, azt hetyke, rátarti viselkedéssel fitogtató <személy>’. A különböző jelentések mintegy ráakódnak az utolsó *kényes* szóra. Ezt segíti elő az idézetten végigvonuló szinekdochés viszony és a két hasonlat kereszt alakú szerkezete (chiazmus):

A jelentéssíkok változtatása, a hasonlatok chiazmikus elhelyezése és a színekdochés szóképek mind Klári bemutatására szolgáltak. Erzsit — láttuk — mindössze egy hasonlattal rajzolta meg az író. Később is a nagygazdalaný kapja a rokonszenvesebb hasonlatokat:

„[...] nevetett, s úgy rengett-ringott felső teste a kapanyélen, *mint a rózsató lombja a karón*.

Erzsi is felállott. Az ő arca is piros volt, de nem foltos fehérrel tarka, *mint az almavirág*, mint a Klári arca, hanem egyszínű, árnyalatlan, húspiros, olyan volt a karja is, a nyaka is, le a vállon az ingvállba, ameddig a nap süti.

Átvette mind a négy sort, s Klári hagyta, hogy szapora munkájú kapája az ő dolgát is végezze.”

Erzsi külsejét nem festi megnyerőre, arca és egész teste kissé naturalista szemléletű megkülönböztető jelzője: *húspiros*. Igazán értékes tulajdonságát a *szapora munkájú kapa* metonímia fejezi ki (hiszen nem a kapa a szapora munkájú, hanem aki dolgozik azzal). Klári rengett-ringott a kapanyélen, Erzsi szinte azonosul munkája eszközével. — A két különböző természetű és társadalmi helyzetű lány között Pataki Pista miatt dúl a csata, aki „kisgazdalogény, ahelyett, hogy keresne magának egy dolgos, neki való szegény lányt, nagygazdalaný után szalad...” Mialatt Klári a legénnyel évődött, Erzsi „úgy dolgozott, *mint a gép*”. „Látszik milyen a lány, a nagygazdalaný. A dereka elfárad, a *nyelve* nem...” — írja Móricz Zsigmond a rá jellemző átképzeléses előadásmóddal (l. Herczeg Gyula: Móricz Zsigmond stílusa. In: Stilisztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 254), s egyúttal tovább fejleszti a bevezetésben alkalmazott színekdoché sorozatot (*nyelve nem fárad el*). A legény miatt folyó szópárbaj végén Klári látszólag külsőségek miatt mond le Pataki Pistáról: „— Ragyás... Hisz az ragyás!” — mondja, valójában a „szegénység szaga csapta [...] meg az orrát” a beszélgetés során. E mellé a metafora mellé vitájuk csúcspontján újabbak járulnak, s olyanok, amelyek a paraszti munka élményanyagából származnak:

„— Mit... Mit képzelnék ezek! Hát azt hiszed, nekem egy ragyás is jó!

— Jó bizony a szépe! Kiválogatják! Oszt azt hiszik, hogy szegény lányoknak mán a *csutkája* is jó, meg a *törekje!*”

Nemcsak eredetiségükkel hatnak ezek a Móricz Zsigmond-i metaforák (vö. Herczeg: Nyr. 82 [1958.]: 65), hanem azzal az indulatot kifejező értékkel is, amit a birtokos személyjel hordoz: *csutkája*, *törekje*. Ugyancsak az indulat kifejezésére való a *szépe* partitivusi használatú főnévi értékű melléknév is (l. MMNyR. I : 534), emellett sincs a birtokos megnevezve az érzelmi feszültség fokozása céljából.

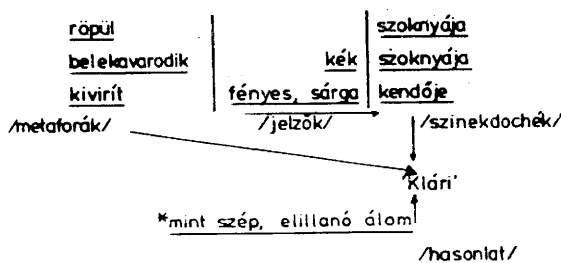
A szóképek a cselekmény tetőpontja körül megsokasodnak. Klári abba-hagyja a munkát, elmegy, s az újra odaérkező legénynek „gyűlölködve nézett az *arcába*”. Ezzel a köznyelvi metonímiával érezteti az író, hogy a lány a ragyás arcot is nézi, nemcsak a szemébe néz a legénynek, aki így látja a nagygazdalanýt:

„Ellibbent, hogy csakúgy *röpiült a szoknyája*, és szaporán átment a lovak előtt az út túlsó felére s nemsokára letért a gyalogösvényre, keresztül a búza közt.

A legény meg csak nézett, nézett, utánanézett a *gógös kis pávának*, aki éles késsel metszette ketté minden reménységét.

Utánanézett, hogy *kavarodik bele a kék szoknya* a zöld búzába, hogy *virít ki a fényes sárga kendő* csillogva a napfényben, s hogy távozik, hogy eltűnik, *mint a hajnali álom*, amely olyan nagyon szép s olyan könnyen elillanó . . .”

Klárát *gógös kis páva*-nak mondja az író, hiszen ezt a köznyelvi metaforát az elbeszélés eddigi részeiben megfelelő jellemrajzzal előkészítette. Jelentése: 'nagyon díszesen, cifrán öltözött, előkelősködő, büszke tartású, öntelten viselkedő nő' (ÉrtSz. 5: 692), amit a *gógös* és a *kis* minősítő jelzők tartalmi jegyei gazdagítanak (Simonyi: Jelz. 4; Imre Samu: A jelzők osztályozásának terminológiájához. MNy. 54 [1958.]: 40). — Klári öltözetét az események során bemutatta a novella: „[. . .] levetette piros pettyes fehér *rékli-jét*[. . .]”, „[. . .] lesimogatta *ruháját*, megrázogatta magát, hogy a *szoknyája* ráncai jól essenek, a *réklije* gyűrődései elsimuljanak, s öt ujjal elfésülte a homlokáról a rövid hajakat [. . .]”, „[. . .] a sarki bokorhoz [ment], amelyre le volt dobva a vasalt *kendője* [. . .]”, „[. . .] utat vágott *kis cipője* [. . .]”. Az így megismert ruhadarabok mozgalmasságai metaforákban tűnnek fel (*röppült a szoknyája* é. i. t.), s újabb minősítő jelzők (*kék szoknya*; *fényes sárga kendő*) teszik a szóképeket még érzékletesebbé. E teljes alakú metaforák azonosítottjai (*kendő*, *szoknya*) egyszersmind színekdochék is: 'Klári'-t jelentik, órára gondolja a legény „hogy távozik, hogy eltűnik, mint a hajnali álom”. A hasonlat tertium comparationisaira külön minőségjelzői mellékmondatok mutatnak: „olyan nagyon szép s olyan könnyen elillanó”. A *szép* és *elillanó* szavak jelentéstartalmai a búzában eltűnő lánnyal, annak metaforikus képeivel állnak párhuzamban:

Amint e képrendszer felépítésében a nyilak mutatják, valamennyi stílusesszék Klári ábrázolásának segítője. A másik lány külsejét — láttuk — alig írja le Móricz Zsigmond, belső értékeit, gondolkodásmódját szavaiból és magatartásából kell kikövetkeztetni. Ő az elbeszélésben történetek alatt szinte állandóan dolgozik, „szapora munkájú kapá”-ját már említette az író. Másutt ezeket találja az olvasó: „[. . .] buzgóbban *dolgozott*”, „[. . .] úgy *dolgozott*, mint a gép”, „[. . .] *vágta*, de úgy *vágta a földet*, ahogy csak lehetett”; „[. . .] lehajolt s tovább *dolgozott*”, „[a legény nézte] a fürgén, ügyesen *dolgozó* leányt”, és végül az elbeszélés befejező részében: [Klári otthagyt kapájával] *kezdett új rendbe* a túlvégen.” A 'dolgozik, kapál' jelentésre alkalmazott különféle kifejezéseket a cselekmény indokolja. Így Erzsike akkor *vágta a földet*, amikor szégyenlette Klári kacérkodását a legénnyel, akkor *kezdett új rendbe*, amikor

Pista már „szívvel, örömmel, tűzzel, hallgatva nézett a lányra”. — Erzsi gondolkodásmódját tükrözi az a képsor, amelyikre a novella már idézett allegorikus keretére utal:

„— Hová ment ez?

— Hová! — rántotta meg a vállát a lány. — Hát *tisztult* a gazbul. Mintha ez a káposzta, ni, csak kihúzná a lábát, osztán elmenne a hazájába, mert nem jó a dudva közt . . .”

A *tisztul* 'takarodik valahonnan' jelentése átvitt, metaforikus (ÉrtSz. 6: 695), amihez még stílushatást ad az, hogy a *gaz* 'gyom' is metafora. Azt, hogy tulajdonképpen mivel azonosítandó, az elbeszélés egészén kívül itt a hasonlat sugallja (*Mintha ez a káposzta, ni, csak kihúzná a lábát, osztán elmenne a hazájába, mert nem jó a dudva közt . . .*). A *dudva* és a *gaz* szinonimák (SzinSz. 81) jelentése 'hasznavehetetlen, sőt káros növény' (ÉrtSz. 2: 999), de ez a jelentés a bevezetés és a befejezés allegóriáit szem előtt tartva szimbolikus is. A szimbolikusság így épül fel:

A nagygazdalány és Erzsi csatája párhuzamos a gyomok és palánták küzdelmével, amelyet az allegóriák mutatnak be az utóbbiak győzelmét is ábrázolva. Az allegóriák a cselekménnyel való szintetikus párhuzamossága (vö. R. Jakobson: *Hang—Jel—Vers*. Budapest, 1969. 348) teremti meg a *gyom* (a *dudva* és az első allegóriában megnevezett fajtáik) szimbolikus értelmét. S a szimbolikusság az, ami a szegény lány győzelmében a közvetlen célon — a legény megnyerésén — túlmutat.

Büky László

Egy természeti kezdőkép szemiotikai elemzése egy csángó népdalban

Hol jártál az éjjel, cinegemadár?
Ablakidnál jártam, drága violám.
Mért be nem jöttél hát, cinegemadár?
Féltem az uradtól, hogyha rám talál.

Nincs itthon az uram, cinegemadár,
Csinálosi erdőn csónakot csinál,
Jó lovai vannak, hamar hazaér,
Mi lesz veled, rózsám, hogyha itten ér?

Vagy:

Rossz lovai vannak, nem ér ma haza,
Mulathatunk, rózsám, egész éjszaka.

Népköltési alkotások természeti kezdőképében gyakran szerepel a madár, amely valahogyan kapcsolatba kerül a népdal interszubsjektívális hőisével; néha figyelmeztető szerep hárul rá (pl. „Szól a figemadár, mindjárt megvirrad már”), máskor jelképes, vagy konkrét segítséget kérnek tőle (pl. „Röpülj, páva, röpj. | Vármegyeházára, | A szegény raboknak | Szabadulására”), vagy pedig valamilyen tulajdonsága miatt a hasonlóság hangulati és jelentésbeli alapjául kínálkozik (pl. „Árva az a madár, kinek párja nincsen, | Én is árva vagyok, | jaj, mert nekem sincsen”).

Az itt bemutatott csángó dalban a cinegemadár motívum nemcsak a természeti kezdőkép része. A dal szövegében három ízben is visszatér. Az ismétlés ténye már önmagában is jelzi, hogy a kiemelt motívum nemcsak képelem, hanem a dal teljes szövegének motívumrendszerében is elsőrangúan fontos. Az ismétlés mindhárom alkalommal ugyanabban a szemiotikai helyzetben következik be, így a dal kompozíciós szerkezete is e köré a motívum köré épül fel.

A kezdőképek madár motívuma általában nem értendő személyre, a mi esetünkben azonban a metaforikus jelentés félreérthetetlenül személyre vonatkozik, de úgy, hogy a + személy lehetősége egyértelműen sohasem nyilvánvaló. A díszítő és a „szereplő funkcióból származó kettősség valójában csak rejtőző formában adott. A szemiotikai elemzés arra irányul, hogy végigvezesse a két lehetőséget, és tisztázza, hogy a kétféle szerepkör valóban párhuzamos-e egymással, vagy a potenciális lehetőség tulajdonképpen szétválaszthatatlan egység.

„Hol jártál az éjjel, cinegemadár?” A tartalmi elemzésből kiderül, hogy a kíváncsi kérdező menyecske. A dalban szereplő asszonyt szigorú társadalmi rend övezi, a házasság törvényeinek a betartását a közösség is számonkéri, vigyáznia kell a szavaira, mert más is meghallhatja azokat, szájára venné a falu. Legényt a fenti módon nem szólíthat meg, nem kérdezheti meg nyilvánosan, hol s merre töltötte az éjszakát. Asszonynak a falu közvéleménye szerint nem is illik ilyent kérdezni, talán ő maga is restelné nyíltan érdeklődni. Ehelyett játszik, jelenetet rögtönöz magának, másoknak: a cinegemadarat szólítja meg s ezzel társalog végig. Ezt a beszélgetést mindenki hallhatja, hiszen madarat szólít meg, akihez pedig valójában intézte a kérdést, akitől feleletet is vár, érzékeli az áthallást. A legénynek nem szégyen menyecskéhez járni, neki nem is kell óvatoskodni a válasszal: „Ablakidnál jártam, drága violám.” Ő csak a menyecske urától tart, s az ebből származó veszélyre a menyecskét is figyelmezteti. Itt a szemiotikai „játék” újabb fordulatot vesz. Porhintésnek a falu szemébe elég a cinegével való játék, ha akarják, igaznak is hihetik, és ha nem, akkor sem tartják illetlennek a jelenetet, hiszen tiszteletben tartották a látszatot, a közvéleményt nem akarták maguk ellen hangolni, így addig, amíg az, akire ez az ügy leginkább tartozik, a menyecske ura nem értesül a dolgról, a falu hajlandó elfogadni a látszatot, hajlandó hinni, hogy a menyecske tényleg cinegével társalog: elunta a szótlanságot míg az ura az erdőre ment, s elég kinyitnia az ablakot, hogy odaszólhasson egy madárnak. Annál is inkább hiteles a jelenet, mert a madárfogás kedvelt gyerekjáték, s a kerítésre vagy a kút kávéjára kitett kivájt disznótokban sokszor éppen cinegét fognak a gyerekek. A madár fogságát sem kötelező komoly rabságnak tekinteni, lehet etetni, becézgetni, el is lehet engedni. A párhuzamos funkcióból adódó feszültségnek azonban rejtve kell maradnia: a játék csak addig játék, amíg mindenki annak tekinti. Egyvalaki van, aki a könnyed hangulatú

kacérkodó, magakellettő játékot tragédiává változtathatja, a férj, ha jó lovai hamarébb hazahoznák, mint várható. Ezzel tisztában van a menyecske is, ezért jelképes a beszéde, és a legény is. Nem akar ujjat húzni a férjjel, hiszen nem nagy érzelmekről van szó, amelyekért érdemes lenne kockáztatni. Be is vallja ezt: „Féltem az uradtól, hogyha rám talál”, de aggódik az asszonyért is, akinek viselnie kellene a következményeket: „Mi lesz veled, rózsám, hogyha itten ér?”

De ki gondol arra, hogy tragédiává komorulhat a játék? A cinegét bármikor útjára engedheti a menyecske, ha kedve telt benne, s a madár sem sérült meg a fogságban. A falu tudja, hogy cinegefogás játék, a férj meg éppen gyanútlan.

E játékban a menyecskéé a nagyobb felelősség, neki kell elrejtőznie a metaforikus értelem mögé, így csak ő az, aki „szerepnek” tartja a cinegemadarat, márcsak azért is, hogy személytelenségét megőrizhesse. A legény válaszai adnak a menyecske szavainak kettős jelentéstartalmat. E kettősségből, a metaforikus és a valós közti feszültségből fakad a szerelmi játék izgalma.

A cinegemadár metaforikus és valós jelentésére való építés érdekes szerkezetbeli lehetőség is egyben: a szerelmi játék addig játék, amíg a metaforikus síkot valósnak tekinti mindenki. A reális síknak nem szabad előtérbe kerülnie, a szemiotikai helyzetnek nem szabad megváltoznia, mert az drámai fordulatot eredményezne, könnyen tragédiához vezetne. A valós jelentésnek végig meg kell maradnia a metaforikus értelmezés feltételezhető háttérének. A két sík közötti feszültség eleve adott, de a játék szabályai szerint nem fokozódhat. Ezért nem bomlik ki a dalban a cinegemadár metafora, a burkolt célzások ellenére sem. Ez a szerkesztésbeli bravúr könnyedén felelőtlen, izgalmas, pajzán játék vidám hangulatának a fenntartója.

Murvai Olga

Heves megyei szólások és közmondások

(A népi jellegű szólásformák típusai)

1. A Heves megye népének nyelvhasználatához kötött szólások és közmondások világa sok szempontból megérdemli figyelmünket. Ez a szóláskincs változatos, sokszínű mind nyelvi formájában, mind tartalmában, mind használati értékében. Egy részük jól illeszkedik bele a hasonló nyelvi szerkezetű és rokon értelmű magyar szólások sorába, más részük azonban egyedi; sajátosan hevesi, nyelvi szerkezetében és használati értékében meg különösen az. Ebből a szempontból elsősorban értékesek azok a szólásmódok és szóláshasonlatok, amelyekben olyan tájnyelvi alakulatok jutnak nyelvi szerephez, amelyeknek ismerete nélkül e szólások és közmondások értelmezése lehetetlen. Ezeket sem a tudományos igényű fonetikus formában közöljük, csak akkor, ha a kiejtés szerinti írásmódnak külön szerepe van, pl. egy-egy falu tájnyelvi kiejtését utánzó falucsúfolókban. Abban az esetben is a táji kiejtést követtük a lejegyzésben, amikor egy-egy szólás és közmondás sajátos jelentése és használati értéke éppen a tájnyelvi alakban gyökerezik. Nyelviszempontról legértékesebbek azok a Heves megyei szólások, amelyeknek nyelvi szövetében valódi hevesi tájszavak kapták a kulcsszó szerepét. A hevesi dialektusi sajátosságokat hordozó szóláskészlet lejegyzésében és értelmezésében utalunk azokra a helytörténeti, néprajzi ismeretekre és összefüggésekre is, amelyek a szólások keletkezéséhez is fontos adalékokat szolgáltatnak. Annál is inkább ezt kell tennünk, mert a szólások nyelvi szerkezete, jelentéstartalma szervesen illeszkedik bele abba a történeti, fejlődési összefüggésbe, amelyben a hevesi nép életének, munkájának és hiedelemvilágának legjellemzőbb sajátosságai kialakultak.

Ebben a közleményünkben a szólások nyelvi értékeit is előtérbe helyezzük. De a nyelvtudományi, közelebről a tájnyelvi vizsgálódások szempontjából természetesen azoknak a szólásoknak és közmondásoknak nyelvi formája érdekel bennünket elsősorban, amelyekben olyan szavak, nyelvi formák kapnak kulcsszerepet, amelyeknek a hevesi nép elmúlt életének történetét tekintve információhordozó képessége igen magas, s általánosabb értelmű jelentésszerkezetük és helyi használati értékük is szorosan tapad a nyelvi formához és valóság hátteréhez.

Legtöbbször sajátosan hevesi az a valóság hátter is, amelyben a jellegzetesen heves megyei szólások és közmondások megszülettek, és szerephez jutottak. Nem véletlenül használtuk a múlt idejű igealakokat: ezek a szólások és közmondások a mai nemzedék nyelvhasználatában ritkán jelentkeznek. Az idősebbek is inkább csak ráismernek, ha felidézzük számukra a régi közleményekben kiadott szóláskincset. Itt közölt anyagunkat az eddig megjelent közleményekből is válogattuk, s amit a mai szóbeliségből rögzítettünk, azt is az idősebb hevesi emberek emlékezetéből bányásztuk ki. Sajnos, igen sok szólás és közmondás Heves megyében is mind tájnyelvi alakulatával, mind valóságbeli hátterével a népi emlékezet homályába vész. Közleményünkkel azt a célt is szolgálni kívánjuk, hogy az olvasó figyelmét felhívjuk a további gyűjtésre is, legyen munkatársunk ennek a célnak szolgálatában.

A tematikailag összefüggő szólások és közmondások alak- és jelentésváltozatait egyaránt bemutatjuk. Megrajzoljuk a hagyományozódás körét és módját, továbbá a szólásváltozatok kialakulásának variálódási formáit is.

Ma már az itt közölt szólások, közmondások inkább csak az idősebbek aktív szóláskészletében jutnak olykor-olykor nyelvi szerephez. Legtöbbjükben elhalványult a helyi vonatkozásokra való utalás, és csak jelképi értékük él elevebben: a jól emlékező idősebb generáció jól tudja, hogy a helyi jellegű szólás mikor, mire és miért érvényes. A kiavulás folyamatát ma már aligha tudjuk megállítani, azt azonban meg kell próbálnunk, hogy a nyelvi nevelés és ismeretterjesztés segítségével minél több hevesi szólás és közmondás jelrendszerével és használati értékével mindennapi életünk nyelvhasználatában is szerephez jusson, s így köznyelvivé váljék. Először azokat a szólásokat, közmondásokat mutatjuk be, amelyek országosan ismeretesek, és a legfontosabb magyar szólásgyűjteményekbe is belekerültek.

2. A Heves megyei „szójarásból” a megye megnevezéséhez kötődő szólásformák váltak országosan ismeretessé, s ma már a köznyelvi szóláskincs tagjainak tekinthetők. Különösen gyakran jutnak nyelvi szerephez ezek a szólások: *Heves vármegyéből való, Heves megyei ember. A heves közszó s a Heves helynév azonos hangzásán alapuló alábbi szólások éppen napjainkban válnak egyre ismertebbekké sajátos használati értékükkel: Heves a hazája, Heves a szülőföldje stb.*

A *Heves vármegyéből való, Heves megyei ember* szólások ugyanis nem arra utalnak, hogy valaki Heves megyében él és dolgozik. A nyelvi formák, átvitt értelmükkel ebbe a rokon értelmű szósorba illeszkednek bele: 'heves, heveskedő, tüzes, gyorsan tettekreész, hirtelen, hamar fellobbanó, felfortyanó, türelmetlen stb.' A *Nem Hevesben vagyunk* szólással pedig akkor élünk, ha valakit türelemre intünk, s felfortyanását, hirtelen fellobbanását kívánjuk lehűteni. A szólás ezt a jelentéstartalmat is közvetíti: Ne heveskedjünk! Nem véletlen az sem, hogy a valamikor nagyon olvasott élclap, a Borsszem Jankó hasábjain (1886. okt. 18.) ez a rigmusrészlet jelent meg: „Heves vármegyének Heves azért neve. | Hazafiságának mert szörnyű a heve.”

A magyar nyelvterületen szélesebb körben ismert ez a szóláshasonlat is: *Éles, mint a Heves megyei bakó millingje*. Akkor mondták, ha valamit nagyon élesnek, hegyesnek ítélték. Gyakran az értelmi tevékenységre is értették. A milling a megyei bakó, a hóhér kardját, bárdját, annak fényes élet nevezte meg (vö. Nyr. 27: 470).

A *Heves* helynév vállal szerepet ezekben az országosan is jól ismert szólásváltozatokban: *Él, mint Marci Hevesen. Éldegél, mint Marci Hevesen. Jó dolgunk van, mint Marcinak Hevesen. Nyílik, mint Marci Hevesen*. A szólásváltozatok ebbe a rokon értelmű kifejezéssorba illeszkednek bele: jó dolga van, jól él, könnyen boldogul, vidáman telnek napjai, urasan él stb.

E szóláshasonlatokkal kapcsolatban arról a jelenségről is szólnunk kell, hogy újabban költőink versbeli szerepet is bíznak rájuk. Ezzel kitégítik a szóláshasonlat használati értékét. S hogy milyen változatos kifejező, közlő szerepet tudnak vállalni e szólás költői változatai, arról az alábbi versrészletek bizonykodnak: „Ahogy mondják — együtt vagyunk, | s élünk, mint Marci Hevesen” (Cseke Gábor: Meztelen kard). — „Csákót nekünk, pirosat! | Marci jó Hevesről” (Kormos István: Karcos torokkal). Nemcsak nyelvi játéknak kell tekintenünk Ladányi Mihály költeményének e részletét: „Vagánykodom s a világ ellen | szólok hevesen | mért nem én lettem Marci Hevesen?” (Szegény költő dala). Újabban egyre gyakrabban halljuk ezt a szóláshasonlatot is: *Édes, mint a hevesi dinnye*. Valamikor Heves község lakói termelték a jó ízű hevesi görögdinnyét. Ma már a csányi, a káli dinnyére is gondolnak, akik ezt a szólást ajkukra vagy tollukra

veszik. Lehetséges, hogy ennek a szólásformának az alábbi népdalrészlet adott alapot: „Nincs édesebb a hevesi dinnyénél”.

Eger város neve és a belőle képzett *egri* melléknév is alapul szolgál néhány olyan szólás megalkotásához, amely országosan is jól ismert. A leggyakrabban ezekkel a változatokkal találkozhatunk: *Felütötte az egri nevet. Kivívta az egri nevet. Elnyerte az egri nevet. Felkapta az egri nevet. Megérdemli az egri nevet. Érdemes az egri névre* stb. Ezeket a nyelvi formákat ebbe a rokon értelmű szósorba illeszthetjük bele: 'hős, bátor, vitéz, derék, híres, helytálló, elszánt' (vö. Bakos: Az egri név. Egy szólásunk eredete és értelmezése. Nyr. 86: 215—21). Ebben a közleményünkben nem szólunk az egri nép nyelvhasználatához köthető szólásokról és közmondásokról, mert külön dolgozat jelent meg erről a témáról.

Gyöngyös város nevéhez is több szólásmód és szóláshasonlat kötődik. Régi szólásgyűjteményeinkben is olvashatók ezek a szólásformák: *Helyén van, mint Gyöngyös. Leégett, mint Gyöngyös. Rendben van, mint Gyöngyös, mikor leégett* ('kellemetlen, nehéz helyzetbe került: anyagilag tönkre ment'). Az első szólással kapcsolatban Erdélyi János azt jegyzi meg közmondásgyűjteményében, hogy „alkalmasint Gyöngyös szép fekvése” adhatott alapot a szólás megalkotására. Ennek a szóláshasonlatnak van alakváltozata is. *Helyen vagytok, mint Gyöngyös* szólásváltozathoz ma már általánosított értelmet, tanulságot és használati értéket is társítanak. O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások című gyűjteményében így értelmezte a szólást: 'Most már értem a dolgot'.

Az 1880-as években többen is feljegyezték ezt a szóláshasonlatot is: *Helyre zökkent, mint Gyöngyös*. Kétféle magyarázatot is fűztek hozzá. Egyesek ezt a jelentéstartalmat tulajdonítják a szóláshasonlatnak: 'a maga helyén van, jól érzi magát'. Mások szerint ez a szóláshasonlat annak köszöni létét, hogy Gyöngyös városa „oly sokszor és érzékenyen károsult a tűztől”. Az 1917. május 21-én pusztított gyöngyösi tűzvész alkalmából kiadott „Gyöngyösi phönix” az egész ország színe elé tárta, hogy „a lángtenger hogyan falta fel éhesen a várost.” Ez az esemény adott alapot a legújabb szólásváltozat megszületéséhez. Szerte az országban ismeretes ez a szóláshasonlat is: *Leégttem, mint Gyöngyös*. A gyöngyösi ferencrendi zárdához köti a hagyomány ezt a szóláshasonlatot: *Vérré vált benne, mint barátban a lencse*. A népetimológián alapuló szólás háttere: a páterek és fráterek arra a kérdésre: legyen-e lencse az étlapon, így válaszoltak latinul: vere valet. A nép nyelvén a hangalaki hasonlóság alapján ez a nyelvi forma alakult ki: *vérré vált*. Gyöngyös környékén jól ismert szóláshasonlat: *Tartós, mint a barátok olvasója*.

A Heves megyében elterülő *Mátra* hegység neve is szerepel néhány szélesebb körben ismert szólásban. A magyar szólásgyűjteményekben olvashatók pl. ezek a változatok: *Annyi, mint a Mátra szele* 'sok van belőle, sok a munka, az elfoglaltság'). *Állandóbb a Mátra hegyénél* ('állhatatos, kitartó') *Óreg, mint a Mátra hegye*. Változata: *Óreg, mint a Sárhegy* (Gyöngyös).

A Mátra alji falvakban gyakran emlegetik ezeket a szólásformákat is: *Ködöl a Mátra*. A népdal szövegében is szerephez jut ez a nyelvi forma: *Ködellik a Mátra, eső akar lenni*. — *Tőgyel a Mátra* ('eső készül'). Ismeretes ez a szólás is: *Tőgyel a Mátra, megellik mára*. Alapot ehhez a változathoz az adott, hogy a *tőgyel* szónak nem az 'esőre ködözik' jelentéstartalmára gondolt a rigmus megalkotója, hanem a ma használatosabb 'megtelik a téhen tőgye tejjel' fogalmi értékre.

A Heves megyei *Kompolt* községet, a nevéhez kötődő közmondás révén szerte az országban emlegetik. Az egész magyar nyelvterületen ismert mondásként élnek ezzel a szóláshasonlattal: *Rátartja magát, mint a kompolti kisasszony*. E mondás széles körű elterjedtségét bizonyítja az is, hogy sok változata alakult ki. Nagyon ismeretes pl. ez a forma: *Rátartja magát, mint a kompolti nemes asszony*. Közmondásgyűjteményeinkben még

ezeket a változatokat olvashatjuk: *Kényes, mint a kompolti kisasszony. Büszke, mint a kompolti nemes asszony. Rátarti, mint a kompolti nagyasszony. Cifra, mint a kompolti menyasszony. Kéreti magát, mint a kompolti nemes asszony. Úgy ül itt jegyben-gyűrűben, mint a kompolti menyasszony* (vö. még: MNy. 63: 84–87.).

Hogy általánosabb értelemben és tanulsággal telítetten is éltek nagyapáink, nagyanyáink ezekkel a szólásváltozatokkal, bizonyítja az is, hogy a büszke, kényes, rátarti, válogatós, öntelt, begyes, gangos, hivalkodó, kevélykedő jelentésárnyalatokat kifejező rokon értelmű szavak sorába is beilleszthető ez a szólásmód is: *Amolyan kompolti kisasszony. Olyan, mint a kompolti nemes asszony* (tehát: büszke, rátarti, kényes, kényeskedő). Hallható még ez a szóláshasonlat is: *Vár, mint a kompolti kisasszony* (válogat a kérőkben).

Valamikor valóságalapja is lehetett az idézett szólásváltozatoknak, s nem véletlenül vált a büszkeség, a kényesség, a rátartiság képviselőjévé, szimbólumává a kompolti kisasszony vagy nagyasszony. Erre utal Erdélyi János gazdag közmondásgyűjteményének a szóláshoz fűzött e megjegyzése is: „Az egyszeri kompolti nagyasszony igen szereté kicsire húzni a száját, mit elneveztek vasárnapi ráncnak is. Végtelenül finomul ejté ki a szakácsné előtt a borsó, a galuska, a szalonna szavakat, midőn piperésen felöltözve, a kanapén mozdulatlanul ülve, az ebéd felől rendeléseket tőn”. Dugonics (Magyar Példa Beszédék, 2: 57) is közli a szólást, s ezt a megjegyzést társítja hozzá: „Kompolt falu Heves Vármegyében fekszik. A kompolti nemes asszony úgy reá tartotta magát, hogy gyalog senkivel se beszéllett. Ezt így csúfolták a Magyarok: Reá tartya magát, mint a kompolti nemes asszony.”

Ma már a felsorakoztatott közmondásváltozatok egyike-másika kihalóban van. De Hevesben, főleg a palóc vidékeken még igen gyakran felhangzik ez a szólásváltozat: *Tartya magát, mint a kompolti kisasszony* ('kevély, rátarti'). Hallottuk ezt a sajátosan hevesi alakváltozatot is: *Fenekére ült, mint a kompolti menyecske*. Ebben a beszédhelyzetben jut elsősorban szerephez: „Hova üljek? Ahová a kompolti menyecske. Az hova ült? — A fenekére.”

A Heves megyei *Kömlő* község nevéhez kötődő szóláshasonlat is ismert szélesebb körben. Még ma is gyakran halljuk: *Izzad, mint a kömlei halott*. Ritkábban kap nyelvi szerepet ez a változat: *Izzad, mint a kömlei halott a tőrötől*.

Hogy egy-egy szólásnak változatai is keletkezhetnek, oka elsősorban az, hogy a népi szóláskincs állandóan változásban van, s a különböző vidékek szólásai is hatnak egymásra. A kömlői hasonlatot is beleilleszthetjük ebbe a szóláshasonlati sorba: *Izzad, mint a kösörűs kutyája a homokon. Izzad, mint a kutya a lóhústól. Izzad, mint a szomszédék halottja. Izzad, mint Dobronyi az írotól* (vaj készítése során a köpüléskor megmaradó folyadékotól) stb. A közölt hasonlatok közös jellemzője, hogy jellegzetesen népnyelvi formák. Mindegyik szóláshasonlatban — mint kéttagú nyelvi alakulatban — az első tag, az alaptag (*izzad*) közös, míg a második tag, a hasonlító rész — a *mint* kötőszóval kapcsolt módhatározói hasonlító mellékmondat — már eltérő nyelvi forma. Közös továbbá ezekben a szóláshasonlatokban az a sajátosság is, hogy teljesen elfelejtett egyedi esetekről, alkalmakról szólnak, s csak a bizalmas beszédben és tréfás hangulattal, gunyoros színezettel használatosak.

Bár Heves megyében még gyakran hallhatjuk szólásunkat, abban már nagyon elbizonytalanokodnak felhasználói, hogy milyen beszédbeli helyzetekre illik elsősorban. Általánosabb értelemben és tanulsággal telítve ritkábban élnek vele. Általában a következő jelentésárnyalatokat, viselkedésformákat, beszédhelyzeteket kifejező rokon értelmű nyelvi formák sorába illeszthető bele: nagyon megszorult, igen kellemetlen helyzetbe került, erején felül erőlködik, olyan munka közben is megizzad, amit más föl se vesz, a könnyű munkába is beleizzad, belefárad stb. stb.

A Heves megyei *Átány* falu, a nevéhez kötődő szólás révén szerepel Erdélyi János Magyar Közmondások Könyve című értékes szólásgyűjteménye lapjain is. Az 1851-ben megjelent kiadványban ez a szólásforma olvasható: *Deliberatum (elhatározott) Átányon, hogy a diák gyalog járjon*. A kiváló folklorista ezzel az értelmezéssel tette teljessé a szólás közlését: „Átány, Heves megyei falu, s ráfogták, hogy itt hozatott az a határozat, miszerint a diáknak gyalog kell járni.” Erdélyi ennek a valamikori valóságos történethez, epikus maghoz kapcsolható mondásnak általánosított értelmet és tanulságot is tulajdonított. Szerinte ez a szólás azt jelenti, hogy „ami másképp nem lehet, annak úgy kell lenni.”

A szólás valóságsháttérének megrajzolásához az is hozzátartozik, hogy a főleg kálvinista Átányba a nagy ünnepekre legátusok érkeztek a híres pataki kollégiumból. Órájuk vonatkozik a szólásbeli diák nevezet. A legációba küldött pataki diákok ezzel a csúfalkodó rimjátékon alapuló szólással figyelmeztették elekiós verseikben társaikat, milyen ellátás vár rájuk a megnevezett két faluban: *Átány, Heves – Térdig ér a krumpli-leves* (vö. A pataki diákvilág anekdotakincse. 1: 144).

A község nevén alapuló rím- és szójátékkal maga a falu népe is csúfalkodik. Nem saját falujára költ csúfoló szólásokat, hanem a szomszéd községekre. Rímelő szóként az *Átány* falunév is alapot adott a következő szólás keletkezéséhez: *Átány: babot visz a hátán*.

3. A Heves megyei, a Mátra alji, a Mátra vidéki palócok életéhez, viselkedéséhez, agyafúrt észjárásához, trefálódzó szellemi frissességéhez igen sok Heves megyei s tipikusan helyi jellegű szólás és közmondás kötődik. Ezekről később szólunk. Most azokat a szólásformákat állítjuk előtérbe, amelyek egyre szélesebb körben válnak ismeretessé, s az újabb szólás- és közmondásgyűjteményekben is megtalálhatók. Természetesen ezek a szólásmondások a Heves megyei nép szólás- és közmondáskészletének is aktív tagjai. A gyöngyöspataiak is emlegetik pl. ezt a rímelő szólásformát: *Palóc! Ne vakaróddz!* Berze Nagy János, a Heves megyei nép nyelvének és folklórájának szorgalmas feldolgozója is közölte ezt a verses mondókát: *Palóc! . . . ne vakaróddz!* (Vö. Népmesék Heves megyéből. Bp. 1907. XVII.). A *sült palóc* jelzős szerkezet (Kassai II. k. 474), a *tahó palóc* nyelvi forma elsősorban gunyoros, sőt bántó éle és használati értéke is hozzájárult ahhoz, hogy a Heves megyei palócok nemigen szerették ezt a megnevezést, s mindig a másik falu volt a palóc közösség. A palóc ember nem szívesen hallgatta azokat a szólásokat sem, amelyekben a palóc megnevezés vállalja a kulcsszerepet. Elsősorban ezekre a Heves megyei szólás-változatokra gondolunk: *Kutyavér van benne, mint a palócban. Fityeg, mint a palóc szent a pecsétnyomón* (Az anekdotikus háttérről: Nyr. 39: 44); *Pendül, mint a palócok Máriája* ('egészséges, jó színben van'), *Cifra, mint a palóc mise* stb. Becsmérlő értelme és használati értéke volt ennek a nyelvi képletnek is: *A palóc Máriádat!* (vö. Benkóczy: Palóc földről. Uránia. 1908. 26–7).

Inkább csak a trefálkozásra, a sértés szándéka nélküli csipkelődésre utalnak ezek a Heves megyei szólások: *Csapkod, mint a palóc az ostorával. Mismás ez is, mint a palócok étele* (bab és krumpli együtt). *Cibere szagú, mint a palóc ember. Savanyú, mint a nagybőjtő palóc cibere. Öregem eszi, mint a palóc a babot* (sűrűn, nem levesesen). A megbocsátható hevesi népi humor adta a sült töknek a *palóc torta* elnevezést. Gárdonyi a Kürt című regényében is szerepet vállal ez a kifejezés: „Micsoda sütnivaló tökök! *Palóc torta* . . . De nem is válik kővé a gyomorban. Se vajbúze sincsen.”

Sok olyan szólásszerű nyelvi formával is találkoztunk gyűjtésünk folyamán, amelynek megalkotásához egy-egy ráfogás vagy adoma adott alapot. Ilyen pl. ez a változat: *Kereszthe megy, mint a palóc a létrával (rétyával)*. Van néhány irodalmi fogantatású szólásszerű nyelvi forma is. Hallottuk pl. ezt a játszín rímelő szólást is: *Palóc . . . , esze füstöl,*

mint a kanóc. Lisznyai Kálmán, a magát büszkén palócnak valló költő Kupaktanács című versének alábbi részletében ilyen szövegkörnyezetben olvasható a szólásszerű mondás: „Összegyül egy csomó palóc. *Eszük füstől, mint a kanóc*”. Persze az is lehetséges, hogy a költő népi eredetű szólásra építette fel mondanivalóját. Éppen egy Heves megyei vonatkozás bizonyítja, hogy Lisznyai népi szólásformákat is beleillesztett költeményeibe: „Mátra alján járja ez így | Papsajtost Istenmezején.” Az istenmezeji kápolnáról szóló verszetében a *papsajtost* jelzőre vonatkozólag ez olvasható: „Ott áll egyedül magában | *papsajtóban, árva csalánban*” (vö. Lisznyai: Új palóc dalok, 1858.).

A nagy magyar nyelvész, Reguly Antal gyűjtő útján járt Egercsehiben, Bekőlécén, Belpátfalván, Mikófalván, Szóláton is. Megfigyeléseit rögzítő jegyzései között (Palóc jegyzetek, 1857.) olvashatjuk ezt az érdekes jellemzést a hevesi palócokról: „A palóc mindég beszél, csak a templomban nem, ott alszik.” Csak akkor riad fel, ha *reá jut az istenpuskája lövése*, tehát ha a templomi apró csengővel ellátott s hosszú rúdra helyezett perselyt dugták az orra alá. A palócok között még ma is gyakran hallható ez a szólás: *Rájutott az isten puskája lövése*. Mai jelentése: 'nehéz feladatot kapott'.

4. A *papsajtost Istenmezeje* jelzős szerkezet valószínűleg típuspéldája annak a Heves megyében is megtalálható gyakorlatnak, hogy a hevesi falukat, helységeket a tréfálkozó, a csúfolkodó, a csipkelődő hevesi ember állandó jelzővel emlegeti. Ezek a jelzők valójában sűrítő szerepet teljesítenek: egy-egy falucsúfoló adomának, ráfogásnak, helyi történetnek summáját hordozzák. Sokszor egy teljesebb szólásmódból vagy szójátékból váltak ki, s nemcsak a népi humor jellemző példáit szolgáltatják, hanem igen értékes tárgy történeti, néprajzi, gazdaságtörténeti vonatkozásokra is utalnak.

Epikus magjuk, valóság hátterük általában még él a népi emlékezetben, de ma már inkább csak évődő és kötőzködő szerepükben funkcionálnak ezek a jelzők: *szennyes dunájú, pattynos aldebriek; libalopó verpelétek; part alatt pislogó deméniek; farkasgégén kibocsájtott kerecsendiek; pipacsindló, sarkon forgó bekőléciek; vízhozta szarvaskövek; fok-hagymás erdőtelkiek; bunkóskendős ballaiak (nők); kumpéros mezőtúrkányiak; szépjárású, ákácós ivádiak; laposhasú bodonyiak; ünneptartó ballaiak; sülttökös kápolnaiak; káromkodó gyöngyösiak; kőporos deméndiek; piros szemű szentmarjaiak (Tarnaszentmária); kosaras bódonyiak; vászinas sarugyiak; szénás pelyiek; joltos nagyfűgediek; legyestökkkíposztás adácsiak (a búcsún ezzel traktálják vendégeiket); csinos aranyosiak; körömködő (serénykedő), kőlyukban lakó sirokiak; szöges, görhész, nagytalpú szólátiak; fehérgatyás szalókiak; szuszinkás noszvajiak; nemes, úrmúlisos, savós besenyőtelkiek; nagybockorú bocsiak; békás andornakiak, kistályaiak; bicskás, begrés baktaiak; stb.*

A hevesi helységekhöz társított csúfoló, sőt komiszkodó nevek másik típusából közöljük a legjellemzőbb, az utójelző, az értelmező szerepét betöltő jelzéseket: *ostorosí potyorók; noszvaji ragácsok* (kötekedők); *sarudi (sarugyi) bicskások; kishánai zatyfaiak; itányi úkeemék; farnosi ízé, szemerei micsoda* (a szójárásukat csúfolták vele!); *belpátfalvi meszesek; aranyosi vadrákok; fű zesabonyi tahók; novaji göbélyok* stb.

A hevesi híresebb búcsúkat is állandó jelzővel szokták emlegetni: A szóláti: *sós-kús*, a tályai: *mustos*, a mablári pedig *salátis búcsú* stb.

5. A hevesi nép csúfolkodó szóláskészletében igen értékes típust képviselnek a rígmusban, a rímjátékra épülő versformákban megfogalmazott, a Heves megyei falukat és embereket jellemezni próbáló tréfálkozó, csúfolódó, olykor bizony gonoszkodó rímelő szólásformák. A vaskos humorkodás mellett van ezeknek a szólásszerű funkciót is vállaló rím- és szójátékoknak értékes információkat megfogalmazó szerepük is. Egy-egy hevesi falu helytörténetéhez, sajátos múltbeli foglalkozásához, s a lakosok szójárásához, viseletéhez és magatartásbeli normáihoz is nyújtanak értékes adalékokat.

A jóízű népi humorral feldúsított verses típuspéldák legjellemzőbbjeit szedjük most csokorba: *Nána, Markaz, Domoszló, Csupa kosárhordozó* (Az eladnivalót hátikosárban vitték a gyöngyösi piacra). — *Szalók, Szólát, Verpelét, Üssed Baktát, hagy menjék.* — *Deménden van jóllakás, Kevés misedhallgatás.* — *Bánya, Huta nem élhet, Ha csak hamut nem éget* (A mai Parádfürdőt Bányának hívták). — *A ballai viselet, kurta gatyá, nagy ülep.* — *A ballai legények, Olyan, mint a lepények. Ha já lyányok akarják, a hamuba takarják* (vö. Ethn. 5: 185). — *Besenyő, El se kerűj, be se jő. Ott lakik a nemesség, Kiben nincsen emberség.* — *Szuha, Mindszent, Dorogháza, Bátor, Bakta, Domaháza, Áldjon meg Jézus Mária.* — *Ha bemegyek Heves Csányba, Bemegy a sár a csizmába, Ha kimegyek Heves Csányból, Kimegy a sár a csizmából. Heves csányi határon, Dinnyés ül a számon.* — *Andornakon jóllakás, Kevés misedhallgatás, Meleg cipő, nagy rakás.* — *Tarnaméra Boconád, Nem ér egy pipadohányt.* — *Erdőtelek, neked megyek, feldőltelek.* — *Szúcson, Bocson, Bátorban, Nincs egy kanál káposzta.* — *Csehíbe, macskát nyúznak felibe.* — *Kál, Kompolt, Kápolna Kerecsendhez vágódna, Demjén úgy megijedne, Hogy Szalók Baktúra esne.* — *Novaj, fut az olaj.* — *Novaj, no vaj, feldől a vaj.* — *Apátfalván csuda esett, két szem búza lüngöt vetett.* — *Kiskenyeti cibere, Számon mén másére* (vö. Nyr. 5: 430); — *Poroszlú, itt terem a sok rossz lú.* — *Árokszállás, Visznek mellett, Hever a lyány a pap mellett.* — *Csányon kopognak, Horton hortyognak. Ecséden ecsegnek (ecseg-fecseg), Atkáron szundikálnak.* — *Nagytyálya, két sorház, Tilos a koldulás.* — *Füzesabony, tíz sor ház, Engedett a koldulás.* — *Feldől Bakta, az ebadta.* (Akkor mondják, ha a kisgyerek elesik). — *Szihalom, Szemere, Nem megyünk semmire.* Változata: *Szihalom, Szemere, Teszünk a fejedre.* — *Szemerei derelye, Maklár megette, Tályá kiadta, Andornak felnyalta.* — *Ha Baktán meg nem vernek, Kistályán meg nem lopnak, Demjénden meg nem szólnak, kimehetsz a világból.* — *Változatok: Ha Ludason meg nem csalnak, Detken be nem csapnak, Akkor kimehetsz a világból.* — *Ha Sarudon meg nem vernek* (vö. sarugyi bicskások!), *Kimehetsz a világból, Baj nem érhet.* — *Sárga cipő, bicikli, Nincsen otthon mit enni* (Füzesabonyi, szíhalmi rigmus; akkor mondják, ha valaki sokat költ erején felül). — *Pádimentomos a háza, Nyakig ül az adósságba* (Maklári rigmus). 1878-ban Heves megyei szólásként jelent meg ez a rigmus: *Begyűt a liter, elmúlt a hitel* (vö. Nyr. 7: 286). A rimelő hevesi szólásrigmusok közül csak a legjellemzőbbeket közöljük: *Este lenne, vagy esne, vagy a kapám leesne* (a nagyrédei fáradt kapás lányok óhaját megfogalmazó rigmus). — *Nincsen olyan tilos dolog, mi idővel ki nem forog* (Füzesabony, vö. Nyr. 46: 130–1). — *Mária, Magdolna, ne menj a malomba. Huncut a molnár, belők a garatba* (visontai molnárcsúfó rigmus). *A kis Topány, csupa kopár, gyerekből meg kutyából áll* (tiszanánai falureszt csúfó rigmus). — *Erre mentek az egriek, Vöröshagymát reggeliztek.* (A recskiek csúfolták így a szentkúti búcsúra menő egrieket). A népi emlékezet még tud arról, hogy a füzesabonyi állomás kapusa hatalmas csengővel a kezében közölte sajátos deklamálással az állomások nevét, s a beszállás idejét. Ez a rigmus is idézi emléküket: *Eger, Eger érsekséggel, Kistályá szegénységgel, Andornak papi megálló, Nagytyálya, két sor ház, Tilos a koldulás, Maklár, kutya berakás, Füzesabony, tíz sor ház, Meg van engedve a koldulás.* A csúfalkodó száj így visszhangozta a kapus bemondását: *Első osztály, tessék, tessék: Másod osztály: méltóztassék; Harmad osztály: a vonatra lépj fel. Negyedosztály: Katonák, kofák fel a fékre!*

6. A múltban a Heves megyei falusi iskolák mesterei úgy tanították a megye földrajzát, hogy a helységek nevének versesaráját készítették el, úgy ahogyan a híres tankönyvben, a Hármaskis-tükörben olvashatták. E tankönyv verselési módjáról árulkodik pl. az a részlet, amelyben Heves megyéről közöl néhány információt: „Heves együtt van Szolnok vármegyével, | Hol Eger és Gyöngyös a Mátra hegyével”. Az idősebb hevesi emberek emlékezete tartotta meg számunkra a falusi iskolamesterek, kántorok vagy verselő diákok kezenyomatát is magán hordozó verszetet Heves megye faluiról, s néhány

jellemző sajátságáról: „Mit küld Heves Őrsre? | Szabad Zaránk Erkre? | Visznek viz Fügedre, | Karácsond Kisletkre, | Ludas ugrik Csányba, | Halmaj Visontára, | Bod, Zsadány, Méra, | Adja Boconádra, | Kál, Kompolt, Kápolna | Tófalu mind sváb volna. | Al-feldebrő Verpelét, | Domszló, Tótnána, | Erdőtelek, Kömlő | Tenk, Átány, Szározpuzsza, | Tiszanána, Kisköre, | Hun a sok nád kinöve. | Szalók, Abád, Szólát, | Majd Kerecsend, Degnác, | Maklár, Abony, Dormánd, | Besenyőre belát. | Pély kandikál balra, | Disznó Szent Miklóstra, | Csány vezet a Csárdlára, | Az a Vesszőhalomra, Ott akasszanak fel | Az akasztófára.”

7. Igen gazdag a Heves megyei néphagyomány a falucsúfolóknak abban a típusában is, amelyet a szakirodalom a rátótiádák műszóval nevez meg (vö. Kovács Ágnes: A rátótiádák típusmutatója. Bp., 1966.). Alig van olyan helység a megyében, amelynek lakóira rá nem fogtak valamilyen furcsa, szokatlan, humoros vagy éppen csúfondáros történetet, eseményt. Miért érdekelnek bennünket ezek a ráfogások, vagy valóban megtörtént furcsa történetek? Elsősorban azért, mert a hevesi szóláskincs jó részének is alapul szolgáltak. A szólássá válás útját sokszor nyomon is követhetjük. A kiinduló alap egy adoma, illetőleg falucsúfoló mese.

A gyöngyöshalásziakra azt fogták rá, hogy a sárga cipőt azért hordják, hogy megspórolják a subickot (vö. Nyr. 33: 533.). A ballaiakra meg, hogy bekerítették a templomot, hogy a bodonyiak ne hallják a harangszót. A tarnaleleszkiekre, hogy megköszörülték a ködmönt (nagyon zsiros volt, kimosni már nem lehetett). Ebből a falucsúfoló ráfogásból alakult ki pl. ez a szóláshasonlat: *Köszörülék, mint a leleszi ködmönt*. Ugyanezt tartják a rédeiekéről is (vö. Nyr. 33: 533).

Ugyanilyen módon formálódott szólássá a fagyos pendel megszelésével kapcsolatos falucsúfoló típus. *Megszelék, mint Rédén a fagyos pendelt*. Ebbe a típusba vonható ez a szóláshasonlat is: *Megszegte, mint a gyöngyössolymosiak a pendelyt*. Ugyanezt állítják a kistályaiakról, az ecsédiekről is. A szihalmiakat is azzal csúfolják, hogy megszegték a pendelt szalonna helyett. Hasonló csúfolódó típus: A gyöngyöstarjániak megborotvtálták a megszőrsödött gombócot. A való vagy kitalált epikus magról árulkodik ez a szólásforma: *Annyi gombócot főzött, hogy megszőrsödött, mint a gyöngyöstarjániak gombóca*.

Fontos alkotóeleme ezeknek a szólásformáknak az is, hogy a faluk neve is központi szerepet játszik bennük.

8. A Heves megyei szóláskincs nagyságának, nyelvi, néprajzi vonatkozásokban is értékes voltának érzékeltetésére először azokat a szólásformákat sorakoztatjuk fel, amelyekben a helység vagy valamelyik lakójának neve is kulcsszerepet játszik. Amennyiben adatunk van rá, a szólások valósághátterét, használati értékét is feltárjuk és bemutatjuk.

Abasár: *Egybeöntötte, mint az abasári ember a borát*. (A háttére ez a beszédhelyzet: „Lett-e sok borotok? Lett volna vagy három hordóval, de az apám egybeöntötte az egészet”). — Adács: *Kapkodják a lábukat, mint az adácsi szent*. (A háttér az a ráfogás, hogy a falu védőszentjének szobra összetört, s a vezetőség a falu szegény kondását állította a szent helyére. Mivel a köréje rakott gyertyák égeték a lábát, kénytelen volt kapkodni.) *Nem ért hozzá, mint az adácsi ember a lónyúzáshoz. Csak a szegényeket etetik, mint az adácsiak*. (A halotti tor helyett Adácsón a szegényeket etetése volt szokásban.) Az adácsiak a bagont (vagont) belülről tolták, mert szerintük a gőzös is úgy tolja (Vö. Nyr. 33: 533). *Adácsón még a pap is vasutas*. — Aldebrő: *Az aldebrei ember mosószéken alszik*. (A szűk mosószékről az éjfél megforduláskor leesett, felébredt, s így igen korán ment dolgozni.) — Apátfalva: *Ájtatos, mint az apátfalvi zarándok búcsús*. A baktaiak azzal évődnek, hogy az apátfalvi asszony Egerből zsemlet vitt vásárfiaképpen fiának, aki azt kenyérral ette meg.

Ez az eset adott alapot ennek a szólásformának: *zsemlet kenyérrel*. Jelentése: 'furecsa dolgot művel'. — *Bingallózik, mint az apátfalvi atyafitagadó* (kétkerékű taliga). A részegre mondják, — *Apc: Keresik, mint az apciak száraz szerdán a farsangot*. (Szokásban volt, hogy a legények tepsiverés és nagy kolompolás közepette végigjárták a falut.) *Elkésett, mint az apci tolvaj* (A szóláshasonlat háttere: egy féltelmes özvegy kamráját is meglátogatta a tolvaj, de a szalonna mellett pálinkát is talált, le is részegedett, s elaludt, így találtak rá.) — *Aranyos* (Hevesaranyos): *Olyan életrevalók, mint az aranyosi vadrácok* (nagyhangúak, mindenbe beleszólnak), *Utolsó, mint Aranyoson az isten cipója* (ezt tették be utoljára a kemencébe, annak szánták, aki imádkozott a megholtak lelkiüdvéért). *Megette, mint az aranyosi legény a mosócsutakot* (több falura is ráfogták ezt a történetet). — *Átány: Zöldre feketét húz, mint a lusta átányi ember* (rosszul kapál). *Hideg, mint Átányon a miskóci szél* (a hideg északi szél). *Szép, mint az átányi pipós ház*. *Asztalfőre vezetik, mint Átányban* (megbecsülik, tisztelik). A szólás változata: *Magas asztalhoz ültetik, mint az átányiak*. Ha az asszony volt a kocsis, ez a tréfás szólás hangzott fel: *Eső lesz, hé! Átányban!* — *Atkár: Téved, mint az atkári bábaasszony* (Egy fiúgyereket leánynak kereszteltek, mert lerészegedett a bába, vö. Nyr. 33: 533). *Elrendelték, mint az atkáriak a határ árkolását, hogy ne hallatszon odáig a rédei harangzó*. (A rédiek fogják ezt a rátótiadát az atkáriakra). — *Bakta* (Egerbakta): *Pendül, mint a baktai vetés* (elverte a jég). *Éled, mint a baktai dunna az esőn*. *Virul, mint a baktai dunna a tűzön* (gyenge, rossz bőrben van). *Faragatlan, mint a baktai lócs* (durva ember). *Sorba megyen, mint a baktai bíróság*. Az apátfalviak azt fogják rá a baktaiakra, hogy a baktai asszony a padlason tanította a fiát táncolni, és egyre csak ezt dúdolgatta neki: *Imígy-la, émégy-la, Imígy-amúgy, éldes fiam, Imígy la, émégy, la*. Ez a ráfogás adott alapot a szóláshasonlat megalkotásához: *Padlason táncolnak, mint a bakti legények* (furecsa dolgot cselekednek, vö. Uránia, 1908. 26.). *Feldől Bakta* (elesettek-re mondják). (Vö. még: Verseghy „A baktai paraszt” c. versének anekdotikus történetét). — *Balla* (Mátraballa): *Háttal ülnek, mint a ballaiak a kocsmában*. — *Balaton: Finom, mint a balatoni parasztkalács*. *Megpofozta, mint a balatoni Bakos a malaót* (nem akart enni). — *Bátor: Bátorban úgy fogták a bírót, mint máshol a potykát*. *A batoriak azt se tudják ki-mondani, hogy kompér, azt mondják helyette, hogy kolompér*. (Az aranyosiak csúfolódó száján jelentkezik gyakran ez a mondas.) *Nevezetes, mint a bátri kitérő*. — *Bekölce: Eleven Krisztust rendeltek a keresztre, mint a bekölceiek* (a csúfoló ráfogás sajátos palóc típusával állunk szemben, vö. Nyr. 7: 35 és Ethn. 23: 106). A bekölceiek erre is ráfogták, hogy ki-sajtolt olajukat megette a kutya, erre kipréselték a kutyát is. *Öcsöködik, mint a bekölci ember* (rendbe szedi magát). Újabb szólásszerű nyelvi alakulat: *Moszkva Jeruzsálemhez csak 7 km-re van*. (Bekölcét Kis-Moszkvának is emlegetik. Mikófalvát pedig Jeruzsálemnek vagy a Szentföldnek a mikófalvi passiójátékok alapján (vö. Mikófalvi passiójátékok. Bp., 1922. és Népszava, 1922. 132. sz.). — *Besenyőtelek: Abból se lesz semmi, mint a besenyői szelelésből*. (A gazda fia eladta a vetőmagot és elitta az árát). *Folyik a víz, mint a besenyői emberből a szó*. (Híres mesefáik is voltak. Vö. Népmesék Heves megyéből. Bp., 1907.) *Nyeffencs, mint a besenyőtelki menyasszony* (a kényeskedőkre mondják). — *Bocónád: Fucsba ment, mint a boconádi halászat*. *Kövér, mint a boconádi első béres feneke*. (A boconádiak gyakran emlegették ezt a szóláshasonlatot: *Kövér, mint az első béres feneke*. Jelentése: jól megfizették hajcsárkodását.) *Boconádon babot főznek, tökkel harangoznak*. (Így utaltak a szegénységre.). — *Bocs* (Egerbocs): *Összefeküdtek, mint Bocs Aranyossal*, *Jeles, mint a bocsi búcsú*. *Az kell nekem, egy púp a hátamra, és akkor elmehetek a bocsi búcsúba lapos kalappal kódulni*. *Bocson addig ütték a szülvát, míg meg nem kékült*. *Nyomják, mint a bocsiak az ajtót*. *Jót lökött rajta, mint az egyszeri bocsi asszonyon a csődör*. *Faj, fajra út, mint a bocsi Tasi diszna*. *Elsubafúzták, mint a bocsi ember a kutyáját* (jól elverték). — *Bod* (Tarnabod): *Sikertelen, mint a bodi (bogyi) búcsú*. (A bíró a búcsú napján gyászt rendelt el.) *Sorba megyen, mint Bodon a bíróság*. *Úgy jól lakott, mint a bodi kutya a szemmiklósi*

szemeten. — Bodony: *Tarka, mint a bodonyi asszony. Forog, mint a bodonyi kőjókás malac.* A bodonyi pap se a kicsit nézi. *Kifogtam, mint bodonyi Balázs az istenségből. Elébe harangoztak a csordának, mint a bodonyiak.* (Azt hitték, hogy a Szentkútról haza érkező búcsú-soknak húzták meg a harangot.) *Megszegték, mint a bodonyiak a fehér pendelt. Felpofozta, mint a bodonyi ember a malacát, mert nem érte fel a vályút. Bodonyban fát vágnak, Parádra is elhull forgácsa.* Szóalásszerűen: *Messze hallik, mint a bodonyi harangszó. Nem szabad beleszólni, mint a bodonyi haranghúzásba.* (Bele-bele szóltak a harang felszerelési munkálataiba: a szakember ott is hagyta őket, így szól a ráfogás.) *Meggyűjtotta, mint a bodonyi asszony a villanyt szalmacsóvával. Megtokárolták, mint Badonyban a lepényt.* (A felfúvódott tehenet szokták megtokárolni.) *Nem fér hozzá, mint a bodonyi ember a lónyúzáshoz, pedig maga volt a réten.* (Ma akkor mondják, ha valaki húzódozik a munkától.) *Egymest elfeledi, mint a bodonyi ember az ebédet.* — Boldog: *Neki készülődnek, mint a boldogi lányok a vasárnapi fesülködéshez. Járja, mint a bódogi lány a kiszét* (nagyon belefeledkezik a táncolásba). *Áll, mint Csina Jóskán a csinált nadrág* (nem megfelelően öltözködik). *Dolgoztatja, akár Csina Jóska a főnőcsöket* (felesleges munkát végeztet). — Bükkszenterzsébet: *Öcse-ország fővárosa: Erzsébet.* (Az ifjakat öcsémnek szólítgatják faluszerte.) — Bükkszentmárton: A szomszéd faluk csúfoló száján: *Szaladjszentmárton.* — Csány: *Szereti, mint a csányi dinnyések a töklecsót. Elázott, mint a csányi haluska. Hangos, mint a csányi nagyharang* (a nagyszájú nyekesekre mondják). *Édes, mint a csányi dinnye. Szászkerka hajú, mint a csányi gyerek* (ritkás, kuszált a haja). — Csehi (Egercsehi): *Éled, mint a csehi dunna az esőn. Ész nélkül szalad, mint Csehi a köd elibe. Messziről szaglássza, mint a csehi kos a jerkét.* — Debrő: *Buddognak, mint a debreiek a tilosban.* — Demjén: *Kétszer harangoznak, mint a demjéniek estére.* — Derecske (Mátraderecske): *Megjöttek a derecskeiek* (dér lepte el a határt) *Hozzávágta, mint a derecski paphoz a kalopot.* (A szomszéd helységek csúfolódó ráfogása). *Ki sonka, be kiszit, mint Derecskén.* (Hamvazó szerdán mondják: bőjt kezdődik, hús helyett a ciberét, a kiszit, tehát a savanyúlevest fogyasztják.) Ha vége a nagybőjtnek, ez a szólás hangzik fel: *Ki kiszit, gyere be konc!* — Detk: *Összeszedi az eszt, mint a detki ember.* — Dormánd: *Tudja, mint a dormándi halottlító asszony. Csak az isten tudja, meg a dormándi tudósasszony.* Állandóan vásár van, *mint Dormándon.* (A dormándi [dormánygyi] halottlítóhoz sokan jártak.) *Összebeszélgetnek, mint a dormánygyi és az abonyi harangok.* (Az abonyi azt mondja: *Tiszta búza, jó kenyér!* A dormándi azt feleli rá: *Akárminő, csak legyék!*) — Erk: *Telhetetlen, mint az erki pap szakja.* — Fancsal: (Rózsaszentmárton): *Híres, mint a fancsali lőre.* (A szóláshasonlat valóságalapjához idézzük Lisznai Kálmán Új palóc dalok című kötetének alábbi versrészletét: „Kínál szörnyen nagyon | Fancsali lőrével | Maradék kásával, | Csórás ciberével.” A költő ezt a megjegyzést fűzte hozzá: „Fancsali lőre: vadalmából csinált bor, mellyel a fancsaliakat csúfolják.) Vannak, akik a *fancsali ábrázata van, fancsali képet vág* szólásformákat is ehhez a helységhez kapcsolják: a falu keserves képet vágó feszülete adott alapot a megalkotásukra. — Fedémes: *Nem fér hozzá, mint a fedémesi ember a lónyúzáshoz.* (A szentdomonkosiak csúfolódnak ezzel a szólással.) Ugyancsak a domonkosiak fogják rá a fedémesiekre, hogy *kisöpörték a faragóbaltát.* (Nagy volt náluk a szemét.) Feldebrő: *Érti a módját, mint a feldebrei bibínyos ember.* — Felnémet: *Lebeg, mint a felnémeti asszony szoknyája.* (A fehérség bő szoknyát hordott). *Úgy rendelkezik, mint Bálint lova a Cinegében.* (A Cinege felnémeti határrész neve. A szólás alapja: az egyszerű felnémeti ember mondogatta: *Nem féltsem a lovamat, majd rendelkezik.* Ma elsősorban az összeférhetetlen embert minősítik ezzel a szóláshasonlattal. Változata: *Renderkezik, mint Tera a templomban* (nyüzsgő, lábatlankodik). *Előre van, mint Kocsor az imádsággal.* (Az „istentelen” ember hírébe keveredett Kocsort megkérdezték, miért nem imádkozik. Ezt válaszolta: „Előre vagyok én már azzal.” Ma akkor élnek a szólásformával, ha azt az embert ítélik el, aki nem szeret dolgozni. Vö. Nyr. 35: 335.) *Úgy járt, mint a felnémeti suszter.* (A cukrászda szóalak mintájára ezt írta fel cégtáblájára: *Csizmadiárdá.*

Ma a fontoskodó, okoskodó, műveltkedő emberre mondják.) *Beleapritott, mint Felnémeten Bogya a holdvilágba.* A más vidéken is ismert rátótiadatípus felnémeti történésváltozata: a holdvilágnál lúgos vízbe aprította a kenyeret. Ezzel a csúfondáros esettel kapcsolatban ezt a rigmust is ismerik: *Erős a Jézus levesi (Jézus volt Bogya barátjának csúfneve!). Mert Bogya Pista főzte neki, | Kétszer is aprított bele, | Mégis erős volt a leve. Rágós, mint a Bogya káposztájokban a csutak (a fővetlen ételre mondják). Mindig piszékél, mint sutban a felnémeti cibere.* — Felsőtárkány: *Hiába bujkálsz, mint a tárkányi ember ökre szántás előtt.* (Annak mondják, aki nem akar dolgozni.) *Megelőzték, mint Katyi Pestát a mésszel.* (A meszes Katyi Pesta házhoz vitte a meszet. Az ajtónyitás után az előszobai tükörben meglátta önmagát, azt hitte, egy másik meszes megelőzte. Erre mondta: „Már itt is megelőztek”). *Ellőné, mint a felsőtárkányi ember a poroszlói templom tornyát* (vö. Nyr. 43: 49). *Üti, mint a tárkányi meszes a lovát.* — Füzesabony: *Olyan vastag, mint az abonyi lepény Kicsi, de öreg, mint az abonyi ualac. Leült, mint az abonyi kenyér a levesben (a fáradt, elterődött emberre mondják.) Szaladgál, mint Cobor avara fűhöz-fához* (vö. Nyr. 44: 131–2.). — Az abonyi harang ezt hirdeti a helység népének: *Dombos kenyér, jó kenyér!* Az abonyi lustákra mondták: *Tedd le batyút, ülj le rá!* Abonyi átkozódás: *Egye meg az abonyi íz!* — Gyöngyöshalász: *Csak annyi, mint ide Halász.* — Gyöngyöspata: *Buta, mint a patai számár. Lefagyott, mint a patai számár füle. Cifra, mint a patai menyecske. Sír, mint a patai gyermek. Kiadnak rajta, mint a patai szárón (kiteszik az állásából).* — Gyöngyöstarján: *Furcsa, mint a tarjáni asszony főzte.* (Meggérdezték tőle, mit főzött. Ezt válaszolta: *Boros kumpért, sima lét, cakk-pakk levest.*) — Halmajugra: *Les, mint az ugrai ganca.* (A hütésre kitett goncába beleugrott egy béka, a háziasszony kislánya meglátta, így kiabált be anyjának: *Les a ganca!* — Hatvan: Hatvan onnan kapta a nevét, hogy várát odaépítették, ahol az a hát (emelkedés) van. A csányiaknak Hatvan a világ közepe. *Súlyos, mint a hatvani menyasszonykalács. Hatvanba megy hetvenkedni.* — Heves: *Tud hozzá, mint a hevesi bízurás (gyógyítással foglalkozó) asszony. Hevesi kukoricák (a betelepült felvidékieket neveztek így). Olyan, mint Futyika Terka Hevesen (izgó-mozgó, kapkodó).* — Hort: *Megperzselték, mint a hortiak a tolótaligát. Nevet, mint a horti ember tehene a réten. Horton esik az eső. Csányban van sár. A horti sem horti (sok a betelepedett család).* — Kál: *Nem fér hozzá, mint a káli ember a dísznőhöz (ügyetlen ember).* — Kápolna: *Javul, mint a kápolnai kutya.* (Először a csirkéket falta fel, azután a kotlóst. Arra mondják, aki nem javul meg, egyre több kellemetlenséget okoz társainak.) — Maklár: *Rendjén van, mint a maklári széna. Összeeszi magát, mint a maklári Szüle káposztája (egyszer minden megoldódik.) Makláron billen a vége (ti. a pohárnak: sokat iszik).* — Mátrafüred (Benepusza): *Olyan, mint a benei búbanatmalom (szegény).* — Mezőszemere: *Sok van belőle, mint Szemerén a Buktákából. Nem tudta bevenni a kanyart, mint Máté Jóska kutyája. A leghátsó ajtón kezdi a kopogtatást, mint Máté Jóska. Ezen is átestünk, mint Gözü Károly a taligán. Mondjuk rá egyhangúlag, hogy Papp Rudié a ló. Úgy ellopták tőle, mint Bugi Elektől a műhelyt. Úgy tett, mint Bugi Elek, mikor elment Ároktőre.* Jellemzi a szemerei szólások nyelvi formáját, hogy gyakran egy-egy személynév hordozza benne a kulcsszerepet. (Vö. Bukta Katalin: *Mezőszemere ragadványnevei. Szakdolgozat, 1967.*) — Mikófalva: *Megáll, mint Mikófalván a nap délre. Megveti a hátát, mint Mikófalva a hegynek. Látjuk már Mikó falát (Mikó nevű gazda háza a falu legszélén állott: szójáték, szólásszerűen használják. Kipallérozott, mint a mikófalvi menyecske (cifrán öltözik) (Vö. Mikófalvi kipallérozott menyecske, azt se tudja, ki volt nála az este [Nyr. 24: 431]).* — Pimpós, mint a mikófalvi fakanál (ivókészség). — Nagyfüged: *Lucskos, mint a fügedi vásár.* (A hóolvadás idején, februárban tartják Fügeden az országos vásárt.) *Báránghiányban szenvednek, mint a fügedi juhászok.* (Sok a Juhász nevű ember a faluban, de nem úzik a juhászságot: szellemes szójáték a köznyelvi és a tulajdonnévi megnevezéssel.) — Noszvaj: *Összeakadt, mint a noszvaji hátyi (háti kosár). Közé csapott, mint a noszvajiak egy lónak. Felpendült, mint a noszvaji pásztor macskája. Olyan,*

mint a noszvajai szuszinka (sovány, girhes). *Táncol, mint Denk András a törvénytészen* (izeg-mozog). — *Novaj: Híre van, mint a novaji látóasszonynak. Tud rólu, mint a Tudós Kati.* (A novajiak a halottlátó asszonyt hívták így, a valódi neve Nagy Katalin volt. Vö. még: Gárdonyi: A novaji asszony; Ethn. 21:291). *Tolják, mint a novajiak az ajtót, Kinyitják a nagykaput, mint a novajiak, hogy szellőzzön az udvar. Nem tarthat örökké, mint a novaji pince.* — *Ostoros: Néz, mint az ostorosi tahó. Egyre rövidül, mint az ostorosi gatya szára. Infámiás, mint az ostorosi tyúk* (sohasem tojik). — *Pálosvörösmart: Dolgozik, mint a veresmarti számár.* — *Parád: Belépett, mint a parádi ember a pendelbe.* (Másnaposan a felesége pendelyét vette fel.) *Megpörzsölték, mint a parádiak a bekecset* (Jót ittak disznóölés előtt, így történhetett a csere.) *Büdös, mint a parádi csevice.* — *Pély: Szétnéz, mint a pélyi vak Egerben.* (Csak néz, de semmit sem lát.) — *Pétervására: Telhetetlen, mint a péterkei pap vékája. Péterke: a palóc főváros.* — *Poroszló: Rossz a lova, mint a poroszlóiaknak.* (Vö. Poroszló-rossz ló! Nem volt tanácsos megkérdezni Poroszlón azt sem, hogy: Hány lélek lakik Poroszlón? A csúfondáros felelet így hangzik rá: Lúval együtt háromszáz.) — *Recsk: Sötétben is lát, mint a recski bibájos asszony.* — *Réde: (Nagyréde): Megszelik, mint Rédén a fagyos pendelt. El mellette, Török Gyurásan.* (A nagyrédei módos gazda senkit nem vett fel szekerére. Arra mondják, akiben nincs segítőkészség.) — *Sarud: Olyan, mint a sarudi állatkert.* (Mondják, hogy Sarudon együtt élt a bárány a farkassal és a rókával, azaz Bárány plébános a Farkas nevű képlánal s a Róka nevezetű harangozóval.) *Két papjuk van, mint a sarudiaknak* (a kántort is Papnak hívták!). (Vö. Babik: Péter Hiláriusz. Eger, 1891. 222.) — *Sírok: Karó töviben gyűlnek, mint a sírokiak* (beszélgetnek). *Kicsiny, mint fazekak közt a síroki begre. Művelődik, mint a síroki borjú* (nincs semmi látatja). *Olta, mint a síroki ember a villanyt bógatyával. Megszakadt, mint a síroki pap a menyecske alatt.* (A szólás alapjául az a kétértelműség szolgál, amely jelentkezik a menyecske köznévi és a síroki földrajzi név, a Menyecskepart között. Ráfogás, hogy ezen az emelkedőn vette a pap hátára a menyecskét, s mire felért vele, megszakadt.) *Bakta meg Sírok* (szitkozóként, olyan, mint az *adta-teremtette*.) — *Szalók: (Egerszalók): Majd belenő, mint a szalóki Szűz Mária.* (Szalók híres búcsújáráhely volt Mária tiszteletére. A szólás valóság-háttére egy szalóki szokáshoz is kötődik. Az első házban, a tiszta szobában kis polcra helyezték 60–70 cm nagyságú Mária-szobrot gyakran öltöztették cifra ruhákba. Néha hosszúra, néha bőre sikerült ez a ruhácska. A gúnyolódó akadémikuskodó megnyugtatására ilyenkor hangzott fel a szóláshasonlat. Ma már általánosabb értelemben élnek vele: 'majd megjavul, jobbra fordul'.) *Tetszik neki, mint a szalókiaknak a ződ szilva.* Változata: *Fájintos, mint a szalókiaknak a zöld szilva* ('nagyon ízlik, tetszik valami'). *Kinötte magát, mint a szalóki templomszengő.* (Két szalóki atyafi azon tanakodott, hogy került fel a nagy harang a magas toronyba. Az egyszeri válasz: Még csengő korában jutott fel, de azóta már kinötte magát. Mai használati értéke: 'felépült, megerősödött'). *Égbe jár, mint a szalóki Fiser lovai* ('büszke, dölyfös'). *Úgy van vele, mint Csirke Gyuri a lepénnyel* (nem tud választani). *Veszekszenek, mint a szalóki koldusok az első helyért.* (A koldusok sorban ültek a templom előtt, mindenki az első helyen akart helyet foglalni.) *Nekiment, mint a szalóki embernek a villanyoszlop.* — *Szentdomonkos: Sót vetettek, mint a domonkosiak, hogy ne kelljen érte pénzt adni.* (Jellemző rátótiáda-típusból alakult szólás, vö. Ethn. 23: 10.) *Fordítva teszik, mint a domonkosiak a keresztet.* (A temető felé állították fel, mert a sokféle próbálkozás nem tettset: a falu felé azért nem, mert szembe vele a kocsmá volt, s ha betérnek, ne nézze őket a Jézus. Ha a falunak háttal helyezik el, akkor a leleszniek azzal gúnyolódniának, hogy a domonkosiaknak még az isten is hátat fordít.) A szólás változata: *Meghurcolták, mint a domonkosiak a keresztet.* A magyar rátótiádák típusrendszerében több olyan eset, történés található, amit az eddigi irodalom a szentdomonkosiak nyakába is varrt. Pl. a furulyának nézett puska, a sajtáságos tejmérés, az agarat táltoscsikónak nézik, a legelésre kikötött szecsakavágó stb. (vö. Ethn. 23: 105–9). — Szenterszébet

(Bükk): *Oly sokan vannak, mint az erzsébeti Ködmön had. Egybe szorítja, mint a szent-erzsébetiek.* (Három akó bort egy akós hordóba öntöttek, s csudálkoztak, hogy kevés lett a bor.) — Szilvásvár: *Beletévedt, mint Bügyi a pendelbe* (a fagyos szalonna helyett a fagyos pendelyt szelte meg). *Úgy jár a tüdeje, mint a Pazsa kovács fuvókája* ('kapkodva szedi a levegőt'). — Szólát (Egerszólát): *Beharangoztak, mint Szóláton a kéményseprőnek.* (Azt hitték, hogy a pap jön misézni.) *Sok fagy, mint Szóláton a görhéből.* — Szűcs: *Fel-pofozták, mint a szűcsiak a szopós malacot, hogy nem érte fel a vályút.* — Tályá (Kis- és Nagytályá): *Kurta, mint a kistályi határ, Nem megy, csak ha tolják, mint a kistályi Binkó szamarát. Kényes, mint a tályai Gönye bundája. Viselve válik, mint a Gönye bundája. Lőre-leves a früstök, meg szalonnamártás.* — Tarnaméra: *Terhelt, mint a mérái kutya.* (Mérától Ludasra lovak húztak egy kis, sínen guruló kocsit. Ezt hívták kutyának; mindig zsúfolt volt.) — Tarnaörs: *Hoppon maradt, mint az örsiek.* (A falu úgy tudta, hogy Vak Bottyán Örsön halt meg, holttestét mégis Gyöngyöstre szállították.) — Tarnacsadány: *Összetévesztette, mint a zsadányi ember a lepedőt a szalonnával.* (A fagyos szalonna helyett a lepedőt szelte meg.) *Süt, mint Zsadány a setétben.* (Itt gyulladt ki először a környéken a villany.) — Terpes: *Beütött, mint Terpesen a cirokszer* (a filoxéra). *Átlép, mint Vak Jancsi Terpesre.* (A Terpesről Felnémetre települt család leszármazottja gyakran elindult rokonlátogatásra Terpesre. Ha a falubeliek megkérdezték: hová megy, így válaszolt: *Átlépek Terpesre.* Ma a szólás jelentése, használati értéke, 'Sokat elmegy hazulról, messzire elcsavarog'. — Vécs: *Jó, hogy aldebrői vagy, mert ha vécsi volnál, már belehalnál.* (Akkor használják, ha valaki kicsiség miatt is panaszkodik.) *Ilyen okos csak egy volt Vécsen, az is a moslékba fult. Erre mentek a vécsiek!* (Akkor mondják a szomszéd falukban, ha sok a szemét. A búcsúra menő vécsiek a pihenés ideje alatt elemózsiáztak, s otthagyták a színen a sok hagymahajat.) — Visonta: *Áldott jó, mint a visontai bor* (vö. Hasznos Multságok, 1836. 26. sz.). — Visznek: *Édes tejű, mint a viszneki tehén.* (Ha valakinek a tehene keveset tejtelt, ráfogták, hogy édesebb a teje, mint azé a tehéné, amelyik több tejet adott.) *Megjártta, mint a viszneki lókupec.* (Ráhajtotta lovát a jégre, s az beszakadt alatta.) *Áldja meg az Isten, mint a szuhi malmot.* (Sokszor belesapott a villám.) — Zaránk: *Megpörkölök, mint a zaránki menyasszonyt.*

9. Most azokat a Heves megyei szólásmódokat és közmondásokat szedjük rendbe, amelyek tartalmukban, mondanivalójukban azt tükrözik, mennyi értékes népi bölcsesség, és műveltség hagyományozódott át nemzedékről nemzedékre. Berze Nagy János A Heves megyei nyelvjárás (1905.) című kiadványában egy csokorra való szólásmódot, közmondást is közölt. Bár megállapítja róluk, hogy ezek legnagyobb része helyi érdekű, s egy falu határán kívül alig használatosak, s minden egyes falut szinte jellemezni lehetne az ő szólásmódjával. Sajnos, nem jelzi, melyik faluhoz kötődik egy-egy szólásmód, közmondás. A kiadott szólásmódok és közmondások között több olyan akad, amelyet a legtöbb hevesi faluban ma is jól ismernek és használnak. Ebből a típusból is válogattunk egy csokorra valót: *Felveszi a világ* ('megszólják'). *Kimentek hegyesre* ('tönkrementek'). *Rá jár a hód* ('bolondos, kelekótya'). *Visszaadta hét tetejével* ('nagyon megtorolta'). *Fel-ütött a hava* ('haragszik'). *Más szénáját lopja* ('más feleségét szereti'). *Többe kerül a kendő-lakás, mint a lakodalom* ('nem sok eredmény várható'). *Cigányfrüstök tájon* ('késő reggel'). *Fahegyen jár a nap* (fahegy tájban a nap a fa hegyére egyenesen süt: dél tájban; vö. Nyr. 44: 176). *Jó volna mákot vetni* ('csend kellene'). A Mátra alján ui. azt tartotta a régi hiedelem, hogy be kell fogni a szájukat, ha vetik a mákot, mert nem kel ki (vö. még: Nyr. 38. 331). *Feje botját se hajtja arra* ('rá se hederint). *Malom után való vasárnap* ('soha'). *Félre áll a szája* ('neheztel'). *Leereszt, mint a borjas tehén* ('sírni kezd') (vö. Nyr. 45: 131). *Mostohaanya, hideg ruha* (vö. Nyr. 21: 510). *A jó asszon, merő haszon. Lapos, uram, mert lencse* ('értem, ne sokat magyarázson', vö. Nyr. 38: 284). Rajta van

a rossz ing ('rossz kedvű') Nyr. 37: 461. *Meggyúlt a pendeli* ('férfi után járkál'), vö. Nyr. 38: 332.

Néhány szólásmódot, közmondást mind a szóbeliség, mind a megjelent közlemények alapján egy-egy helységhez is köthetünk elsősorban azért, mert ott jegyeztük le, illetőleg a szakfolyóiratok és kiadványok külön is jelzik, hol gyűjtötték azokat: *Nem adom a kis kést: nem találok* (Apátfalva). *Huncut hájjal kenték annak is a púpját* (Balla). *Bukrusan harangoznak* (három harang szól egyszerre) (Visonta), *Olyan, mint a subagallér* (változó). *Olyan, mint a szélhajtji tövisk* ('szelebrudi, szelesrózsi') (Ostoros). *Lesz a kutyára olyan dér, hogy a lónak is nyakig ér* (Szalók). *Nem úgy fázik, amint reszket* ('színészkedő') (Szihalom). *Sündisznónak a fia is szúr* (Felnémet). *Igérd meg, ne add meg, nem szegényít az meg* (Bekölce). *Apjáról, anyjáról fú* ('viharos, hideg a szél'). *Átlépte a halál* ('megborzongatta a hideg') (Besenyőtelek, vö. Ethn. 21: 27). *Fogyunk, mint a kasza fényi. Nehéz a kócból szép fonalat fogni* (Bodony). *Szalattyában nem lehet megfogni a vadat* (Bükkszent-erzsébet), (Vö. Nyr. 20: 44.). *Ő se a letjobbvégiből van a posztónak* (vö. Nyr. 46: 130). *Se hetyi, se hava* (Füzesabony), (Vö. Nyr. 39: 383). *Nem egy nyomon beszél* ('megcáfolja önmagát'), (Vö. Nyr. 44: 142.). *Nem nagy fűre lépett* ('túlbecsüli magát'). *Süt a nap tizedmagával* ('nagyon meleg van') (Mátra vidéke), (Vö. Ethn. 54: 148). *Hosszabbítja az adósságát* ('kamatot fizet') (Gyöngyös. Vö. Nyr. 3: 555). *Felvette a kutyainget* ('kutyálkodik, rosszalkodik'), (Heves, vö. Nyr. 9: 178). *Azt se mondta cipe* ('semmit se mondott'). *Rosszba keresik a jót* ('munkára a rongyos ruha is jó') (Gyöngyössolymos, vö. Fülöp: Gyöngyössolymos nyelvi rétegződése. 1958). *Levetik a szószékről* ('kihirdetik a házasulandókat'). *Este van már annak délben is* ('lejárta magát') (Sirok, vö. Nyr. 8: 568). *Amolyan sötétben hegedül ember* ('alattomos, alamuszi'), (Szihalom, vö. Nyr. 9: 332). *Átszállott a lúd felette* ('férjhez megy') (Terpes). *Rossz a rossz, de rossz nélkül rosszabb* (Bocs). *Tiszteli, mint a kutya a verem tetejét* (Bocs, Vö. Nyr. 27: 380–7). *Részeg ember imádsága, özvegy asszony sóhajtsa sose megy a menyekbe* (Sirok, vö. Nyr. 25: 378). *Más szájával nem lehet jóllakni. Úri pompa, üres kenyha. Eb sógorok, kutya komák* (Gyöngyöshalás, Nyr. 34: 50–1). *Négyzögre áll a hasa* ('jól belakott') (Besenyő). *Kívánja, mint Kula macskájok a halat* ('nagyon óhajts valamit'). *Nem állt meg egy kerekért, mint Osznyik Péter*. (Arra mondják, aki fontos ügyeket sem vesz komolyan.) *Olyan az arca, mint a szőrös mesgye* (ápolatlan). *Olyan, mint a jól gondozott hám: Több lovat is kiszolgál* (Felnémet). *Öltözz fiam, tedd fel a kalapot* (Csány). *Ő is a Tamás szolgája* (csak azt hiszi el, mit lát) (Visznek).

A palóc folklór kiváló gyűjtője és feldolgozója Istvánffy Gyula népnevelő munkát végzett Parádon. Az itt gyűjtött anyagban néhány parádi szólásmóddal, közmondással is találkozunk. Az alábbiak még ma is aktív tagjai a parádi idősebb emberek szólás-készletének: *Egy rab se vall magára. Legtöbb fehér cigány van a világon. Ez se hal meg istenes halállal* (vízbe fúl, villám csapja a gyon, szerencsétlenség éri). *Bedta az ötöt* ('megadta magát'). *Nincs mindennap zabálló csütörtök. Ő se a legjobb végiből való a posztónak. Véka eső, kőből sár* stb. (Vö. Nyr. 27: 381, és: Istvánffy Gyula: Palóc néprajzi Gyűjtemény. Miskolc, 1963. Közmondások Parádról).

10. A nyelvtudományi, közelebbről a tájnyelvi vizsgálódások szempontjából azoknak a Heves megyei szólásoknak a nyelvi formája is érdekelhet bennünket, amelyekben tájnyelvi hangalaki, alaktani és jelentésbeli sajátosságok és valódi tájszavak a legfontosabb építő elemek. A Heves megyei középpalóc, a keleti középpalóc, a déli palóc dialektusi jellegzetességeket hordozó szóláskészletből is a valóban jellemzőket válogattuk ki. A Heves megyei nyelvjárásban is élő nyílt hosszú ē (ee) használatával kapcsolatban kajánkodó nyelvi játékként ismerik a bükkszentmártoniakat is csúfoló alábbi nyelvi formát: *Keet kanal, keet villa, keet istennyila*. — Bizonyos archaikus nyelvi formálást is tükröznek ezek a szólásformák: *Minden szép virág mehhervad* (Bocs). — *Nem szaporogyyik, mint*

az *anyakornyics* (= unicornis, az egyszarvú) (Parád). *Aj jó sövény letjebb szomszéd* (Parád). *Az asszonnak meg a laónak soh se lehet hinnyi* (Bocs). (Vö. Nyr. 22: 428: A ló azt is megrúgta, aki nyúzta.) *Úgy ütyi, mint a szucsiaak a szopaós malacot, műfeő nem érte ja vällyuba a turaós galuskát* (Szűcs, vö. Nyr. 27: 381). *Az ördög is unnya, mindejet a töciken ünnyi* (Egerbakta. Vö. Nyr. 22: 429). A Heves megyei palócok *töcikes asszony*-nak titulálják a pletykás nőszemélyt.

A Heves megyei folklórhoz, néprajzi sajátosságokhoz szorosabban tapadó szólások, közmondások is igen értékes elemei a megye szóláskészletének: *Csak a bódoganya tartya* (Váraszó). *Megenné a bódoganyát is, ha szalonna volna* (nagyon éhes). Malonnyay Dezső: A magyar nép művészete V. A palócok művészete, Bp., 1922. is közli ezt a Mátra vidékén még ma is ismert szólást, s ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „A bódoganya nevű oszlop palóc különlegesség: tölgyfából való hasábos vagy hengeres oszlop, mely a szoba közepén áll a mestergerenda alatt”. — *Szép, mint az apricskára szedett kecele* (ránkra szedett kötény). — *Mindenre jó, mint a háromkirályok vízi* (vízkereszt napján a templomban megszentelt víz, Visonta). — *Sátort fekszik* (gyermekágyas asszony). A boldogasszony ágának sátorlepedője alatt fekszik a várandós asszony, ennek a sátorlepedőnek sarkába fokhagymát kötöttek a rontás ellen (Mátraalja). — *Sütik, mint a hutaiaak a cepés rétest olvasóvasárnapra* (cepe 'vargánya gomba', Huta, Parád mellett). — *Hivatlan vendégnek a szap* (szapha) *alatt a helyi* (a kemence oldala melletti padka). — *Főt van a pendelyen* (hozományt is kap a leány). A szoknyák alatti ruhadarab adott alapot e szólások megalkotására is: *Csúnya neve van, mint a pendelnek. Elműlik, mint a pendelviselet*. — *Olyan kemény, mint a bodak* (vakarcs féle lepény, sovány cipó, vakaró, vízzel gyúrt lapos kenyérpótló) (Mátra vidéke). — *Szép, mint a bunkós kendő* (Bocs: nagy, átalkötős, ünnepi kendő).

Sok Heves megyei szólás jelentéstartalmát, használati értékét csak akkor tudjuk értelmezni és érteni, ha a benne kulcsszerepet vállaló valódi tájszavakat is jól ismerjük. Ebből a típusból is bemutatunk néhány jellemző példát: *Koplal, mint az örlősök* (örletők, molnárok) *ébe. Kevély, mint a papamadár* (papagáj). *Piros, mint a lúdmák* (pipacs). *Színes, mint a vadmák* (pipacs) (Gyöngyös). A szihalmi „állatbeszélgetésben” is szerepet kap ez a tájszó: *Koca: Micsoda az a veres? Kan: Vadmák, vadmák* (Vö. Nyr. 9: 335). *Ázik, mint a tacsakosban* (vizenyős terület) *a kender. Mosolyog, mint a vadóka* (vadalma). *Zahinyos* (rátarti, büszke), *mint az abonyi menyecske. Amolyan faktorás* (indulatos, mérges ember) Füzesabony, Nyr. 8: 568–9). *Csak sillomban* (titokban) *tette. Sillonba megy* (semmibe, kárba) (Besenyőtelek). *Hajlik, mint a patyng* (a gúzsba csavarható vessző) (A Mátra alja). *Lassú, mint a mógó* (tetű) (Gyöngyösoroszi. Nyr. 9: 333). *Olyan, mint a petyikula* (tetű); a lassú emberre mondják (Gyöngyös vidéke). *Nyeldellel lakik jól* (koplal). *Mikor a lilik költ* (Nálunk nem költő vadlúdfaj. A szólás jelentése: 'soha napján'). *Macskaszarvat tör* (csínyt követ el) (Heves megye). *Temhe* (lusta, tunya), *mint az öreg kutya* (Gyöngyös és vidéke, Nyr. 2: 181). *Finom, mint a huszasváson* (virágos kenderből szőtt vászon). *Olyan kövér, akár a dömbic* (gömböc) (Mátra vidéke). *Járnak, mint a csuvarozó molnárok* (örleményért a falukat járó vízi molnárok) (Mátra vidéke). *Szúr, mint az ódalszegedés* (oldalnyílás) (Kápolna). *Zsúdkárodik* (hízeleg), *mint a macska* (Sirok, Nyr. 8: 568). *Egészséges, mint a parázs* (görcsnélküli egyenes) *fa* (Gyöngyössolymos). *Ide viraggy* (ide nézz!) (Bükkszenterzsébet, Vö. Nyr. 25: 287). *Az öregnek kevés kell, ha megütik, baqlik fel* (felbukik) (Sirok, Nyr. 26: 332). — *Elszelték a kenyeret, megváltakoztak*: a nagycsalád, a had szétvált (Heves megyei palócközösségek). Egerben: *Szészelték a kenyeret* (elváltak). — *Sokan vannak, mint az apátfalvi vendégségben* (a búcsún). *Huncut, mint a heblye ördög* (Gyöngyös vidéke). *Amolyan seprita szépség* (szegény, koldus) (Tarnaméra). *Bő, mint a tobolygós ruha* (Heves).

11. Közleményünk nem a teljesség igényével dolgozta fel egy tájegység, illetőleg Heves megye mai közigazgatási területének szóláskészletét. A legsajátosabb típuspéldákat sorakoztattuk fel és értelmeztük. Úgy érezzük, ebben a formájában is van forrásértéke, s az a mód is követésre méltó, ahogy felsorakoztattuk az egyes szólástípusokat. Megmutattuk azt is, milyen összefüggésekben és szempontok szerint végezhetjük el a még köznyelvivé, közhasználatúvá nem vált népi jellegű szóláskincs szerkezetének, jelentéstartalmának és használati értékének elemzését. Adatszolgáltatóimnak azzal mondok köszönetet, hogy továbbra is szegődjenek munkatársamul: tegyük még teljesebbé ezt a nagyon színes és értékes anyagot annál is inkább, mert mind a népi nyelvhasználatban, mind az idősebbek emlékeztárában ma már egyre inkább kopik, halványodik. Mentsük, ami még menthető.

Bakos József

Székelyföldi víz- és helységnevek

Bardoc. A Hargita délnyugati lejtőjén elterülő Erdővidéknek Bardoc az egyik nevezetes helysége. A Vargyással és Rikával egyesülve az Oltba jobb felől beömlő Kormospatakknak a völgyében fekszik Erdőfüle és Székelyszáldobos között. Művelődéstörténetünk főleg Benkő József (1740—1814) történetíró, botanikus és nyelvész szülőhelyeként tartja számon.

Neve az 1332—7. évi pápai tizedlajstromban bukkan fel *Bandachfolua, villa Bardach* (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 638) alakban. L. még 1635: *Bardotz* (Kázmér: Falu 287).

Etimológiájáról több vélekedés is van. Orbán Balázs (A Székelyföld leírása 1: 223) szerint: „A [Száldobossal] szemben levő Bardócz nevét legtöbbször *Bardócz* nevű székely őstől, Benkő *párduc*tól származtatja. Abból, hogy a vidéket e falu nevére neveztek el, azt kell következtet[n]ünk, hogy ez Bardócz széknek legrégebb, s egykor legtekintélyesebb helysége volt.” Liebhart (BA. 3: 7; 1. MagyRom. 1: 295) egy szláv **brdovci* 'hegylakók' átvételére gondolt, de Kniezsa (MagyRom. 1: 295) e magyarázatot főleg a második szótag rövid o-ja miatt nem fogadta el, s a *Bardoc* helységnevet ismeretlen eredetűnek minősítette. Az első világháborút követő uralomváltozás során Bardoc részére hatósági úton a román *Brăduț* névalakot állapították meg. Ez arra mutat, hogy a magyar *Bardoc*-ot a román nyelvérzék a román *brad* 'fenyőfa' kicsinyítő képzős származékával, a *brăduț* 'fenyőcske, kis fenyő' főnévvel kapcsolja össze (Iordan: TopRom. 61).

A javasolt etimológiai magyarázatok közül az látszik a legmegnyerőbbnek, amely *Bardoc* elsődleges *Bardocfalva* névváltozatának előtagjában egy **Bardoc* személynévet gyant. A székelység körében valóban használatos *Bardoc* családnév (Kriza: Vadr. 1975. 316; l. még az 1978. évi budapesti telefonkönyvben a *Bardóc, Bardocz, Bardócz* családnévű előfizetőket), csakhogy ez a családnév a helységnevhez képest lehet másodlagos is. Egyébként sem szerepel a *-falva* utótagú összetett helységnevek előtagjaként minden esetben személynév. Gyakran található az előtagban víznév: *Abrudfalva, Balotafalva, Kabalafalva, Küküllőfalva, Pokolafalva, Sugatagfalva, Szégyefalva, Szernyefalva, Szinyefalva, Sztrigyfalva* stb. (Kázmér: Falu 112—3). A *-falva* utótag elmaradásával a víznévi előtagból egyszerű helységnev is szokott válni: *Pokola, Sugatag, Szinye* (uo.) stb.

Valószínűnek tartom, hogy a magyar *Bardoc* nyelvi forrása egy szláv **Brodobc* (tkp. 'kis gázló, kis rév'). Tárgyi szempontból a gázlóról azt a legfontosabb tudnunk, hogy többnyire két, egymáshoz csatlakozó, de ellentétes irányú folyókanyarulat találkozásánál, az ún. inflexiós szakaszban fordul elő. A folyók vízmélysége itt a legkisebb, ezért alacsony vízállás esetén a kisebb folyók gázlói emberek és nagyobb állatok átgázolhatnak az egyik partról a másikra. Mindezek alapján természetesnek kell vennünk azt, hogy bizonyos folyókat célszerűen lehet elnevezni arról, hogy gázló van rajtuk, de 'gázló, rév' értelmű nevet viselhetnek azok a helységek is, amelyek a folyók gázlójánál települtek. Ezzel a megállapítással összhangban a szláv **Brodobc* folytatásai is nagyszámú víz- és helységnevben élnek tovább; vö.: macedón *Epodeu* (ImMesta. 1973. 81);

szerb-horvát *Brodac Donji* (uo.), *Brodac Gornji* (uo.); szlovén *Brodec* (Bezljaj 1: 90); cseh *Brodec* (Profous 1: 183); ukrán *Бродець* (SIStaroukr. 1: 124); orosz *Бродеу* (WbRussGn. 1: 210).

Úgy vélem, hogy a Kormos-patakot a honfoglalás korában itt élő szlávok — akiktől a Kormos-patak egyik jobb oldali mellékvizének *Rika* [1868: *Rika* és Somos patakok: Orbán: Szék. 1: 230, de l. 1808: *Riho* . . . Rivulus, *Rika* . . . Sylva: Lipszky: Rep. 2: 120 is] neve is származik (vö. szláv *reka* 'folyó'; a magyarázathoz l. Kniezsa: MNy. 44: 7 és Benkő: MNy. 44: 101) — *Brodecь-nek hívták, s ebből magyar ajkon *Bardoc formálódott. A patak mentén települt legjelentősebb helység a vízfolyásról a *Bardocfalva* nevet kapta, majd e név *Bardoc*-ra rövidült. A rövidülés akkortájt következhetett be, amikor a patak korábbi *Bardoc* nevét felváltotta a *Kormos-patak* [1808: *Kormosviz*: Lipszky: Rep. 2: 76] megjelölés. Ez utóbbi a patak vizének koromra emlékeztetően sötét színére utal, s a *Fekete-ügy*, *Fekete-víz*, illetőleg *Csaronda*, *Karas*-féle víznevekkel tart szemléletbeli rokonságot. (Ezeket l. a FNESz. megfelelő szócikkeiben.)

Előpatak. A Baróti-hegységben, 630 m körüli magasságban fekvő Előpatak a Székelyföld kedvelt fürdőhelyei közé tartozik. Neve későn bukkan fel. Első előfordulását egyelőre csupán 1839-ből ismerjük *Előpatak*, *Előpatak* (Suciú: DicțIstTrans. 2: 253) alakban. Orbán Balázs (A Székelyföld leírása 3: 28) szerint is a fürdőhely csupán a XVIII. század végén indult fejlődésnek: „Ez honunk legjobban berendezett, leglátogatottabb fürdője; csak a múlt század vége felé kezdettek ottan egyszerű, más fürdőinken divatos faházakat építeni, hanem a szomszéd Dunafejedelemségből számos vendég kezdvén ide tódulni, az oly gyorsan emelkedett, hogy ma a sétánnyal szegélyezett patak partján 100-nál több csinos lakház, s azok között néhány nagyszerű is emelkedett.” A „sétánnyal szegélyezett patak”-ra vonatkozólag figyelmet érdemel egy 1910. évi leírás is: „Közepén az *Előpatak* vize csörgedez, mely 400 m. hosszúságban beton burkolattal van áthidalva.” (Reich: Erd. 96.)

Ha a térképen nyomon követjük a településen keresztülfolyó és a településnek nevet adó patakot, azt állapíthatjuk meg, hogy e patak a község alatt *Ára* néven folytatja útját, s az *Ára* — nagyjából dél-délnyugati irányban haladva — *Árapataknál* jobb felől az *Oltba* torkollik. Az *Előpatak* tehát nem más, mint az *Ára* kezdeti, felső szakasza, földrajzi szakszóval: az *Ára* fő forráspataka, forrása, eredőága.

S éppen ez: 'forráspatak, forráság, eredőág' volt a jelentése annak az *előpatak* földrajzi köznévknek, amelyből az *Előpatak* víznév létrejött. Az *előpatak* földrajzi köznévként egykori meglétét középkori adattal is igazolhatjuk: 1417|1505: „Venissent ad quendam Riuum *Eleupathak* nominatum” (Oklsz. 180).

A székelyföldi *Előpatak* helységnév tehát a következő fejlődési sornak az eredménye: *előpatak* 'forráspatak, forráság, eredőág' → *Előpatak* víznév → *Előpatak* helységnév.

Kendő. A székelyföldi Nyárádszeredától észak-északkeletre fekszik Kendő község. Orbán Balázs (A Székelyföld leírása 4: 74–5) szerint „tisza református székely falucska, mely kopár határának hiányait gyümölcstenyészttel pótolja; e vidék hazája levén a marosszéki híres piros párizsnak, mely almafaj kendői terménye, valamint cseresnyéje is egész Marosszéken leggherebb.”

A falu nevével elsőként 1509-ben találkozunk *Kendew* (Suciú: DicțIstTrans. 1: 156) alakban. Orbán Balázs (i.m. 4: 75) ezeket írja: „Kendő nevét hagyományilag a legelőbb oda települt *Kendei János* nevű őstől nyerte, de hajdan e sokat költözködött falu nem mostani helyén, hanem Bere és Bere-Keresztur között feküdt, hol fekhelyét ma is

Kendő mezejének nevezik. Onnan a tatárok által elpusztítatva, fennebb vonult, honnan meg Márkod üzte el; e második telephelyét még ma is *Alj-Kendőnek* nevezik. Ekként nyugtot nemelve, felköltöztek harmadszor a Bekecs előhegyeire, az ugynevezett *Kendő-főhöz*, itt már a kopár, akkor rengeteg erdők által borított helyet senki sem irigyelte tőlük; de a nagy hideg s főként vízhiány miatt ezt is elhagyták s végre negyedszer és utoljára lehúzódtak mostani helyökre.” Madzsar Imre (MNy. 13: 283) és az ő nyomán Virágh Rózsa (MHnEr. 52) a *Kendő* helységnevet az egykori magyar törzsszövetség fő uralkodójának, Kurszán kendének a tisztí kísérétét alkotó, talán török etnikumú *kend*-ekkel kapcsolta össze. (Vö. FNESz. *Szarvaskend* a.).

A *Kendő* helységnevet pusztá személynévből eredeztetem magyar névadással; vö. 1237: *Kendeu* szn. (Fejér: CD. 4|1: 81). Minthogy az 1237. évi oklevélben a *Kendeu* [= *Kendő*] személynév után a *Keneu* [= *Kenő*] személynév következik, nagyon is valószínű, hogy e két személynév etimológiailag is összetartozó névpárt alkot úgy, hogy a *Keneu* a *ken* 'beken, dörgöl, törül' igének, a *Kendeu* pedig a *ken* ige gyakorító képzős *kend* származékának a folyamatos melléknévi igeneve. Arra pedig, hogy e személynévek adásának mi lehetett a szemléleti háttere, talán a nyelvjárásainkban ma is élő *kendőasszony* 'különleges masszírozó képességgel rendelkező asszony' (OrmSz., SzegSz., SzlavSz.) nyújt felvilágosítást. A népi gyógyászatban sokféle betegséget szoktak kenéssel, masszírozással gyógyítani: csömört, rándulást, ficamodást, izommerevedést, derék- és hátfájást stb. A kenésnek a *kendőasszonyok* a mesterei, akik — Tömörkény István szavai szerint — „végigdögönyözik a beteget, ökleikkel nyomkodván különösen a hátát. Egész testük súlyával ránehezdednek e művelet alatt: a beteg pedig nyög és élvez.” (O. Nagy: *Mi fán terem?* 131.) Innen érthetjük meg azt a szólásunkat is, amelynek változatai a XVI. század óta kimutathatók: *mintha hájjal kenetnék*. (A szólás részletes magyarázatahoz l. O. Nagy: i. m. 130–1.)

Egykor azonban nemcsak asszonyok, hanem férfiak is gyógyíthatták a betegeket kenéssel. Talán efféle foglalkozást üzött az a két személy is, aki az 1237. évi oklevélben *Kendeu* és *Keneu* néven szerepel. Ha igen, akkor nyomára bukkantunk egy ősi foglalkozásnak, amelyet már az Árpád-korban is gyakoroltak, és az eddig ismertnél (TESz. 2: 442) majdnem 260 évvel korábbi adatot találtunk a *kend* ige folyamatos melléknévi igenevére, amelyből — a *kendő ruha*, *kendő keszkenő*-féle szerkezeteken keresztül — a *kendő* 'keszkenő' főnevünk is alakult.

Egyebek között ilyen haszna lehet a földrajzi nevek elmélyült vizsgálatának.

Küsmöd. Korondtól nyugatra, a bal felől a Kis-Küküllőbe torkolló Küsmöd patak mentén fekszik Küsmöd község. Orbán Balázs (A Székelyföld leírása 1: 141) szavai szerint a falu „három völgyület összeütközésénél, vagyis a Küsmöd vize, Golyvápataka és Derencsepataka összefolyásánál van szétszórva.”

Küsmöd község neve az 1332–7. évi pápai tizedlajstromban *Cusmend* [O: *Cusmeud*] (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 660) alakban szerepel. Az azonos nevű patakot 1808 óta adathatjuk: „*Küsmöd, Küsméd* . . . Rivus” (Lipszky: Rep. 2: 73).

Kniezsa (ErdVíz. 18, MagyRom. 1: 293) felismerte, hogy a székelyföldi *Küsmöd* etimológiailag összetartozik a Bihari-Hegyközben eredő és Paptamásinál bal felől a Berettyóba ömlő *Kösmő-patak*-kal [1865: Tábora patak vagy *Kösmő*; Hunfalvy J.: MBir. 3: 388], valamint a bihari Piskolt közelében levő, az Ér vízrendszeréhez tartozó egykori *Kusmeud*-del [1369: Jakó 325], de mindezek származását ismeretlennek nyilvánította. Benkő (MNy. 43: 262) megállapította, hogy a Székelyföldi *Küsmöd* helységnév és *Küsmöd* víznév közül a víznév az elsődleges. Egy 1979. február 15-én tartott, „A székelység eredete a nyelvészet szemszögéből” című előadásában pedig Benkő a bihari *Kösmő-patak* és a székelyföldi *Küsmöd* összefüggését székely népcsoportok áttelepülésével magyarázta.

A székelyföldi *Küsmöd* rokonságát kiegészíthetjük egy további víznévvel is, amelynek az ad különleges fontosságot, hogy valamennyi rokonánál korábban és tőlük távolabb eső területen bukkan fel: 1267|1272: *Cusmeud* 'vízfolyás a Hernád vízrendszerében a Kassa alatti Enyickénél' (Györffy 1: 39, 78; l. még Ortway: Vízr. 1: 223).

A *Küsmöd* víznevet elhomályosult összetételnek gyanítom, s előtagjában a magyar *kis* melléknévnek a régi és nyelvjárási *küs* változatát keresem (vö. 1075|+1124|+1217: *kustiza* 'Kis-Tisza': MonStrig. 1: 57), utótagját pedig azzal a *med 'száraz vagy időnként kiszáradó (meder)' alapszóval kapcsolom össze, amellyel a TESz.-ben a *meddő* és a *meder* szócikkében, a FNESz.-ben pedig *Dinnyés*, *Homokmégy*, *Kecskemét*, *Medina*¹, *Medves* és *Nemesmedves* szócikkében találkozunk.

A kérdés mármost az, hogy az ismert három *Küsmöd* és az egy *Kösmő*, amely a Hernád, az Ér, a Kis-Küküllő, illetőleg a Berettyó vízrendszerébe tartozó vízfolyás nevéként a térképen egy nagyjából északnyugat-délkeleti irányban húzott vonallal kapcsolható össze, egymástól független névadó tevékenységnek, poligenezisnek köszönheti-e a létét, vagy pedig egyetlen egy név került valamely népcsoportnak a fokozatos továbbvándorlása útján új és új területen alkalmazásra, azaz monogenezisen alapuló névátültetéssel van-e dolgunk. Én magam ez utóbbi feltevés felé hajlok, s ebben Benkő Loránd vélekedésén kívül különösen Györffy Györgynek a „Székely telepek Magyarországon” című térképvázlata (ErdNép. 40. lap után) erősít meg. A *Küsmöd*, *Kösmő* víznevek környékén ugyanis mindenütt laktak – vagy most is laknak – székelyek. Elvben tehát egyáltalán nem lehetetlen, hogy egy Kassa alatti víznevet áttelepülő székely csoportok magukkal vigyenek, és vándorútjuk során itt is, ott is felhasználjanak olyan vízfolyások jelölésére, amelyek valamilyen okból emlékeztetik őket az elsődleges Küsmödre.

Csak hogy a Berettyóba torkolló pataknak nem *Küsmöd* a neve, hanem *Kösmő*, szóvégi *d* nélkül! Ez a várható ellenvetés azzal hárítható el, hogy a *Kösmő*-nek is lehetett *Küsmöd* az elsődleges alakja, de a szóvégi *d*-t kicsinyítő képzőnek foghatták fel, és elhagyhatták. Ezáltal a Berettyóba torkolló nagyobb, jelentősebb vízfolyás, a *Kösmő* alakilag is elkülönült az Érbe ömlő kisebb vízfolyástól, a *Küsmöd*-től, amelyet továbbra is joggal illethetett meg a kicsinyítő képzőként kezelt szóvégi *d*.

Laposnya. A Szászrégennél bal oldalról a Marosba ömlő Görgénynek a Laposnya az egyik forrása. A Görgényi-havasokban ered, az 1634 m magas Óreg-tető oldalából. Ott, ahol a Laposnya a Fehér-ággal és a Székelyóval összefolyik, egy *Laposnyatelep* nevű lakott hely van, amely közigazgatásilag Libánfalvához tartozik.

A *Laposnya* víznevre 1865-ből (Hunfalvy J.: MBir. 3: 428), a *Laposnyatelep* helységnévre pedig 1882-ből (Juhos: Hnt. 187) ismerem a legkorábbi adatot *Laposnya* alakban.

A *Laposnya* víznév szláv eredetű, mégpedig a szláv *lopučъ* 'lapu' növénynév -ънъ képzős *lopušънъ* melléknévi származékának a nőnemű alakjából való lehet. Vö.: bolgár *Лопушна* (ImSelBъlg. 157); cseh *Lopušná* hn. (Šmilauer: PřSITop. 114); szlovák *Lopušná* (GeogrNázv. 1: 72); lengyel *Lopuszna* (HydrW. 30, 37); ukrán *Лопушна* (Wb-RussGn. 3: 114); orosz *Лопушная Балка* (uo.). A bolgár *Лопушня* (ImSelBъlg. 157) azonban arról tanúskodik, hogy a szlávtságban *Lopušnja helynévvel is számolnunk kell, s a magyar *Laposnyá*-nak talán éppen ez a helynévváltozat volt az előzménye.

A *Laposnya* víznév töve etimológiailag azonos a magyar *Lapujtó* helységnév előtagjaként szereplő szláv víznévvel. (L. FNESz. 316–7 *Karancslapujtó* a.) A névadás szemléleti alapját tekintve pedig a *Laposnya* víznév a Bánffyhunyadtól északkeletre fekvő *Lapupatak* [1521: Csánki 5: 373] helység nevének víznévi előzményével, a *Lapupatak*-kal tartozik össze. (A szláv eredetű *lapu* növénynévhez l. TESz. 2: 724.)

Tikmony. A Gyergyói-medence déli peremén emelkedő Fekete-Rez (1538 m) oldalából ered a Maros. Fő forrása a *Marosfő*-nek hívott, 891 m magasán levő tető közvetlen közelében fakad. Orbán Balázs (A Székelyföld leírása 2: 103) szavai szerint: „e bérczetetőtől alig 200 lépésnyire fakad fel bérczes hazánk folyamainak királynéja, a szőke Maros; forrása azonban e tekintélyes folyamnak oly kicsiny, hogy alig lehet abban poharat meríteni, kifolyása annyira jelentéktelen, hogy egér átugorhatja; de e hegységek vápaiból (sötét erdő nőtte szakadások) mindenfelől patakocskák törtetnek le, melyek által oly gyors gyarapodást nyer, hogy az innen alig egy órai távra eső Alfalunál már tutajokat hordoznak zúgó hullámai.”

A Maros e szerény forráságának nevééről a következő tudósítások szólnak: 1853: „Az Oltal ellen irányban ugyan csak a Fekete rez hegy Marostető nevű része kelet délnek hajló oldalában [ered a Maros] a Sz. Tamás határán, hol meszes vagy *Tikmony* patakának hívják.” (Benkő Károly: Csík [,] Gyergyó és Kászon leírások . . . Kolozsvárott, 1853. 1: 21); 1864: „A Maros forrása nem messze az úttól, a Magas- és Fekete-Resze nevű hegyek közt, s a Fenvalómező domb nyugati oldalán bugyog ki, tócsát képezve; a kis csermely az útat szegi. Valamivel magasabban s odább D-re a Feketeresze Marostetj nevű részének DK-re hajló oldalában egy más forrás van, mely erősebb mint az előbbi. A két forrás csermelyei csakhamar egyesülnek, s a Meszes vagy *Tikmony* patakot alkotják, mely a környék számos és bő forrásainak vízával egyesülvén, csakhamar tetemesen növekedik s azután a Maros nevét veszi föl” (Hunfalvy J.: MBir. 2: 48); 1886: „A Maros . . . forráspatakát Meszesnek vagy *Tikmony*nak nevezik” (Hunfalvy J.: EgyFöldr. 2: 748).

A tkp. 'tyúktojás' értelmű *Tikmony* név metaforikus használattal tapadt a Maros forráspatakjára. A Maros völgye felől, a vízfolyás irányával szemben haladva ideérkező névadónak az elsodálkozása tükröződik benne: lám csak, ebből a csekély vizű csermelyből fejlődik ki a lenti nagy Maros folyó ahhoz hasonlóan, ahogy a kicsiny tojásból tyúk lesz! Városiasabb kifejezéssel élve: miből lesz a cserebogár?

Kiss Lajos

A kies, kietlen etimológiájához. Kiss Lajos jelentéstani szempontból igen szépen kifejtett és tárgy történeti vonatkozásban is meggyőző *kies, kietlen* (Nyr. 102: 470–2) etimológiájához ezúttal csak turkológiai vonatkozásban kívánok hozzászólni. — A 471. lapon ugyanis, felsorolva a fenti magyar szavak alapját képező török nyelvjárási: *kej-, kij-, kī-* 'ruhát ölt' alapjelentésű igeitöveket, megjegyzi: „L. még ótör. *kej-, kij-* 'ua.' (DTS. 294, 306). A török igei fő *kād-, ked-* 'ua.' változatából képződött az eddig ki nem mutatott *kādmān 'ruha', amely a magyar *ködmön*-nek a forrása”.

A Drevnetjurkskij Slovarj idézett *kej-, kij-* 'odevat', *nadevat* jelentésű adata azonban nem ótörök, hanem a forrás megjelölésével is közölt: XIII. századi kései adat. A *ködmön* szavunk alapját képező *ked-* ige pedig nem egyszerűen a *kej-* hangtani variánsa, hanem a kiinduló ótörök alapalak. Vö. Clauson: Etym. Dict. 700: *ked-* 'to put on, wear (clothing)'. — Az ismert ótör. *-d-, -d >* középtörök *-δ-, -δ >* köztörök *-j-, -j* hangfejlődés ismeretében tudjuk, hogy az ótörök *ked-* ige egy nagy számban adatolt *ked-* (vö. Kašg. *ked-* 'anziehen') fokon keresztül jutott a köztörökben mai *kej-* hangalakjához. — Röviden szólva, a *ködmön* és a *kies, kietlen* szavak átvétele között nagy kronológiai különbség van. A *ködmön* megőrzött *d-*-je alapján még az uráli őshaza idején kerülhetett nyelvünkbe, a *kies, kietlen* ellenben már csak a honfoglalást közvetlenül megelőző században, valamegyik kipszak-török nyelvből való átvétel lehet.

Érdekessége a kölcsönzésnek, amire Kiss Lajos előadása nyomán is felfigyelünk, hogy a ma meglévő finnugor: *mez(es), meztelen* mellé átvettük a pontosan azonos jelen-

tésű török *kies* felruházott (virágzó táj) és *kiellen* 'ruhátlan' (csupasz, kopár vidék) jelentésű szót is, amit valószínűleg a kétnyelvűség körülményei magyaráznak. — *Kies*, *kiellen* szavunk azonban ma már a szóhasználat peremére szorult, amit Kiss Lajos is szavá tesz, hogy ti. napjainkban „a választékos stíluselemek rétegében foglal helyet”. Ezzel a tapasztalattal kapcsolatban felhívom a figyelmet Lőrincze Lajosnak Milyen hely a *kies* hely? c. érdekes írására (Anyanyelvi Őrjárat. Szerk. Ferenczy Géza. 95–7). Ebből példákkal igazoltan kiderül, hogy a köznyelvben a *kies* eredeti jelentése csaknem teljesen elhomályosult és a *kiellen* is azon az úton van, hogy teljesen kivesszen a használatból és átadja helyét a szláv eredetű *puszta* szónak.

K. Palló Margit

Félegyháza — Derekegyház

Jól megkülönböztethető *-egyház(a)* utótagú helyneveink két típusa.

„Ha a templom először a falun kívül épült, akkor valamely tulajdonságáról a templomot neveztek meg, és róla kapta később nevét a falu is: *Veresegyház*.”¹ (Minőségjelzős összetett szó.)

A tatárjárás után a falu neve kapta az *-egyház(a)* utótagot, mivel csak a templom vagy a romja hirdette az egykori falu helyét: *Medgyesegyháza* a. m. az elpusztult, lakatlan *Medgyes* temploma.² (Birtokos jelzős összetett szó.)

Félegyháza és *Derekegyház* neve tisztázatlan előtagjuk miatt ilyen tekintetben is ellenáll a megfejtésnek, sőt arra csábít, hogy bizonyos korrelatív viszonyt fedezzünk föl közöttük: *Derekegyházat* anyatemplomnak vagy plébániaegyháznak, *Félegyházát* pedig fiókegyháznak, filiának értelmezve.³ Véleményem szerint egyáltalában nem valószínű, hogy akár a templomot, akár a helységet egy olyan elvont fogalom után nevezték volna el, mint amilyen a templom jogállása. S az is érthetetlen, hogy a fennhatóságot miért éppen a *derek* ~ *derék*, az alárendeltséget mért éppen a *fél* szóval fejezték volna ki.

Elfogadhatóbbnak tűnik az a nézet, amely Derekegyház nevét 'jó karban levő, derekas templom'-nak magyarázza, s melyhez Kiss Lajos is csatlakozik (elvetve a 'teljes jogú templom' jelentést).⁴

Ez ellen a szófejtés ellen, mely a helyi hagyományon alapul, már Szeremlei Samu fölemelte a szavát⁵, elmondva, hogy a község nevének előtagja a *Dereg* személynévből keletkezhetett, amelynek eredeti alakja: *Drag*. Ez utóbbi szerepel a *Drágfi* magyar nemesi névben is — mondja Szeremlei. Fejtegetésének egyetlen szépséghibája az, hogy a továbbiakban nem tesz különbséget a *Drag* és *Drug* nevek között, s bőséges idézetanyaga, amelyet leginkább okmánytárainkból vesz, többségükben az utóbbira vonatkoznak: *Drug*,

¹ Kálmán Béla: A nevek világa³. Bp., 1973. 153.

² Vö. Névtudományi vizsgálatok. Bp., 1960. 34.

³ „*Félegyház* a Derekegyháznak [nagy *D*-vel] ellentéte és fiókegyházat jelent.” Borovszky Samu (szerk.): Szabolcs vármegye. Bp. é.n. 330. — Ezt a rövid tételt fejti ki Mező András: „... *Félegyház*... azt jelenti, hogy az itt levő településnek nem teljes jogú (filia) egyháza (= temploma) volt. Ezzel szemben a teljes jogú templomnak *derék-egyház* [kis *d*-vel] volt a neve.” Mező András—Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. (SzabSzatm.). Nyíregyháza, 1972. 68. — Ehhez csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a *Derekegyház* szóalak múlt századi könyvekben és térképeken (tévedésből) ugyan többször előfordul, de *derék-egyház* köznévként soha sem létezett. — Újabban ezt vallja Mező András is: „... az sem igazolható, hogy lett volna 'anyaegyház' jelentésű *derék-egyház* köznévünk.” Névtani Értesítő (NÉ) 1 (ELTE Névtudató Munkaközösség kiadványa). Bp., 1979. 18.

⁴ Kiss Lajos: Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára (FNESz.). Bp., 1978. 177.

⁵ Szeremlei Samu: Hódmezővásárhely története. 1901. 2: 317 kk.

Durug, Dorug, Dorog stb. Van azonban Szeremleinek két helytálló adata is: „Dereg, falu 1434-ből, gr. Teleki, Hunyad. kora VI. l. 126. (Tolna m.), — Dereg falu Vár. Regest. 306. § [talán Heves m.]”

Érdekes, hogy Szeremlei nem hívja föl a figyelmet arra a döntő körülményre, hogy a helység nevének előtagját a 15. és 16. sz. folyamán váltakozva írták hol *k*-val, hol *g*-vel, amint ez könyvében gondosan összegyűjtve meg is található:

„*Derekeghaz* 1456, *Dereghaz* 1464, *Derekheghaz* 1471, *Deregeghaz* 1472, *Derekegyhaz* 1472, *Deregh eghaz* 1475, *Dereg eghaz* 1499, *Derek eghaz* 1499, *Derek eghaz* 1506, *Dereghaz* 1512, *Derekegyhaz* 1552, *Derekegyhaz* 1559, *Deregh Egyház* 1560, *Deregh egyház* 1561, *Deregh Egyház* 1561, *Deregh Egyház* 1583, *Derekegyház* 1622, *Beregh Egyház* 1628, *Derekegyház* 1628, *Berek Egyház* 1630, *Derekegyház* 1634, *Derekegyháza* 1650, *Derekegyház* 1662.”

Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy Károlyi Sándor gróf egy szerződésben 1723-ban is „*deregegyházy* pusztámnak” nevezi a helyet,⁶ s Palugyay művébe is belesúszott egy ízben a *Deregegyháza* név⁷ (a könyv más helyein *k*-val).

Derekegyház előtagja tehát etimológiailag tekintetben azonos *Drágszél* előtagjával. A *Drag* személynév Árpád-kori okmánytárainkban sokszor előfordul. A *Drag* > *Dereg* változás szabályos; mellékes, hogy ez a változás már a személynévben vagy csak a helynévben ment-e végbe.

Összevethetjük ezzel *Deregyő* Zemplén megyei helynevet, mely szlovákul: *Drahňov*. (A szlovákban a *h* hang egy *g* > *h* változás eredménye.)⁸ A magyarban az egész szó magas hangrendű lett: a szláv *-ov* képző is *-ő*-vé változott.

Ide tartozik *Drégely* neve is, melyet a források (castrum) *Dragul*-nak emlegetnek; tehát ugyanaz a *Drag* tő, egy másik képzővel.

Összefoglalva: Valószínűnek látszik, hogy *Derekegyház* az *-egyház(a)* utótagú helyneveinknek második típusához tartozik, amelyek ezt az utótagot a tatárjárás után kapták, annak jelzésére, hogy a falu pusztává vált. Ezt megelőzően a falu neve bizonyára *Dereg* volt, s az sem lehetetlen, hogy azonos a Várad Regestrum 306. §-ában említett *Dereg* faluval. Ugyanis a Várad Regestrumban, legalábbis két kiadásában (Kandra Kabos, Bp. 1898. és Karácsonyi – Borovszky, Bp. 1903.) nincs nyoma annak, hogy *Dereg* falu mely megyéhez tartozott. Nem értem tehát, mért mondja Szeremlei: „talán Heves m.”

A *Derekegyház* > *Derekegyház* változás egyfajta disszimilációs jelenségnek fogható fel, másrészt a *derék* ~ *derekas* szóhoz való igazodásnak.

Félegyháza nevével legújabbban Mező András foglalkozott (NÉ 1: 14–20). Összefoglalja a megfejtésére (részint csak szóban) fölvetett ötleteket: „1. *Félegy* személynév + *-háza*; 2. *Fél* személynév + *-egyháza* 'temploma'; 3. *félegyház* 'filia, leányegyház, azaz nem teljes jogú templom'; 4. *fél* 'Halb' + *-egyház* 'templom'.” Továbbá: (5.) „Fekete János ... négy *Feledhaz* adatára támaszkodva ... személynevet keres az előtagban.”⁹

⁶ Sima László: Szentés város története. Szentés, 1914. 1: 212.

⁷ Ifj. Palugyay Imre: Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása. Pest, 1855. 416. — (Manapság a környéken *Derekegyháza*-t mondanak.)

⁸ Vö. Stanislav, Ján: Slovenský juh v stredoveku. Turčiansky Sv. Martin, 1948. 2: 165.

⁹ Mindjárt másképp hangzik ez a *Feledhaz*, ha tudjuk (Mező András — sajnos — Hajdu Mihály ismertetéséből [MNY. 71: 493] nem tudhatta), hogy Fekete János ezt a nevet nem oklevélben, hanem pl. Gerard Mercator és John Speede 16–17. századi térképein fedezte föl (Cartographia Hungarica I. 1972.), vagy hogy az ötödik térkép Amsterdamban jelent meg, ahol a palatálisokat nem ismerik. Fekete János tehát hamis nyomon indulva talált rá véletlenül a Pallas Nagy Lexikonában a *Feled* és *Fele* régi magyar személynévekre, meg *Feled* Gömör m.-i község nevére. Egyébként Fekete idéz még két régi figyelmet nem érdemlő ötletet a városnév megfejtésére: *fele* + *cházi* 'különös, kiváló + központ' és 'felső v. magas + egyház'. (Fekete János: Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcanéveinek története. Kiskunfélegyháza, 1974. 10–2.)

Mező András ezek közül az ötletek közül az elsővel nem is foglalkozik, a 2.-at és 5.-et főként hangtani nehézségek miatt elveti. A 3.-nak korábban maga is híve volt, sőt azt állította: „Kniezsa István magyarázata (MR. 1: 192), hogy a *Félegyháza* nevek jelentése 'fél templom', mindenképpen téves" (SzabSzatm. 68.). Azonban még ugyanazon a lapon, csillag alatt közli: „Kéziratunk nyomdába kerülése óta összegyűjtöttem Magyarország valamennyi *-egyház* alaptagú településének történeti adatait, köztük a *Félegyház* nevekeit is. Az e nevekkal jelölt falvak földrajzi elhelyezkedése, az egyéb földrajzi nevek analógiája (*Ljukasegyház, Töröttgyház, Romlottegyház* stb.), valamint a 'filia' jelentésű *félegyház* köznévi hiánya alapján most már magam is úgy gondolom, hogy a *Félegyház* nevek eredetileg 'fél templom', helyesebben 'romos templom' jelentésűek voltak. — M.A.”

Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy Kniezsa István csupán annyit mondott: 'fél templom' (Magyarok és románok 1: 192); ő ezt 'romos templom'-nak nem magyarázta. Mégis Kiss Lajosnál már tovább bővül a sor: 'fél, azaz romos, romlott, pusztuló templom'. A szerző még a zsámbéki templomromra is hivatkozik. Idézi azonkívül a Fertő környéki *Féltorony* helynevet, mely németül: *Halbturm*, s „egy félig ledől toronyra utal” (FNESz. 341). Nem tudom, hogy a német vagy a magyar elnevezés-e az elsődleges, de az bizonyos, a népi etimológiához elég e g y nyelv is. Nem lehet tehát építeni a német névre sem.

Kétkedem abban, hogy a *fél* szónak lehet 'romos' jelentése. Úgy érzem, hogy az ilyen toronyt stb. csak *csonka* vagy *romlott* toronynak stb. hívták volna. Bizonyára nem illik a m a i nyelvérzékre hivatkozni, de mivel ősi *fél* szavunk „örökifjú”, talán megbocsátható.

Ha pedig feltételeznénk, hogy a *Félegyháza* az *-egyház(a)* utótagú helyneveink második típusához tartozik, akkor tautológiával lenne dolgunk: 'romos és puszta'.

De ha még a *fél* jelenthetne is 'romos'-t, vajon elneveznek-e egy falut a romos templomáról? Magyarul: talán bizony megvárták a névadással a helység templomának pusztulását? Kétségtelen, hogy volt annak a falunak neve korábban is. A névesere pedig aránylag ritka jelenség.

Inkább még arra gyanakodhatnánk, hogy a *félegyház* 'félbemaradt egyház' jelentésű. Mert ez talán nem kifogásolható a jelentés oldaláról. (Vö. „puszta félben hagy” — bányáról mondva. OklSz. *fél* a.)

Ez a jelentés annyira kínálkozik, hogy még Mező András is megtévedt, s ezt a sort közli: „félben levő, romos, nem ép” (NÉ 1: 19), nem véve észre, hogy a *félben levő* (= félig kész) mást jelent, mint a másik kettő.

Bizonyára ezért volt Kniezsa István olyan óvatosan szűkszavú, s ezért nem fejtegette, hogyan érti azt, hogy 'fél templom'. Mert az ÉrtSz. (2: 594) így magyarázza a *fél* szót (II. 4. pont): „Befejezetlen, tökéletlen, nem teljes, nem egész.”

Már m o s t elmondhatjuk tehát, hogy Mező András tévesen tartja a *Csonkaegyház, Likasegyház, Pusztaegyház, Romlottegyház, Töröttgyház* helyneveket a *Félegyház* szinonimáinak (NÉ 1: 19).

Ezek az elnevezések nemcsak a nevükkel, hanem a számukkal is bizonyítanak. Az ugyanis érthető, hogy egy-egy *Fekete-, Fehér- (Fér-), Veres-* vagy *Sáregyháza* fölcserélte a nevét *Csonka-, Puszta-* vagy *Romlottegyházára*, mivel most már ez a jelző jobban illett rá, de ha *Félegyház* 'befejezetlen, tökéletlen templom' volna, akkor érthetetlen lenne nagy számuk (Mező András 14–15-öt sorol fel, főként Csánki nyomán, NÉ 1: 14–5). Ennyi „párizsi Notre-Dame” létezett volna magyar földön? Ha pedig még mindig erőltetnénk a *fél*-nek 'romos' jelentését, akkor is feltűnő a *Félegyházá*-knak a többi (*Csonka-, Romlott-, Törött-* stb.) *-egyházá*-hoz viszonyított aránytalanul nagy száma.

Arra kell tehát gyanakodnunk, hogy *Félegyháza* esetében az *-egyház(a)* utótag másodlagosan csatlakozott a korábbi névhez.

Ezt a korábbi nevet Gombocz Zoltán és Melich János névtani kutatásai során meg is találta és fölvette az EtSz.-ba:

„**Fele** [Lipszky, Rep., Helységn. 1926; első adat 1349-ből: *Fele* l. BalkArch. III, 25; más régi adatokat l. még Barabás, SzékOkl. név- és tárgymutató; máskép: *Mező-Fele* Helységn. 1926., Balogh, A népf.] magyar lakosságú falu Maros-Torda m. (oláh neve: Fele).”

A helynév etimológiáját pedig a következőképp közli az EtSz.:

„Hasonló magy. szn.-ből, vö. *Fele*¹⁰ [alakv.: *Feleh*; adatok a XIII. sz.-ból l. OklSz., Kovács, Ind.] ’nomen virorum, männername’; a szn. a magy. *fél* (vö. *felebarát*) ’hálfte’ -e képzős származéka, l. Pais, MNy. XVIII, 30 . . .”

Pais szerint (i. h.) a *Fele* személynevet „*felebarát* szavunk előtagjával kell egyeztetnünk”.

De ne feledjük: akármelyik jelentését nézzük a *fél* szónak, etimológiai szempontból e g y szóval van dolgunk, sőt egy szó az a mai lexikográfiának is (vö. ÉrtSz. 2: 593–4). Zsirai (MNy. 22: 178–80) azt mondja, hogy eredeti jelentése ’dimidium, Hálfte’ volt, és ebből fejlődött a ’latus, proximus’ jelentése. Hogy hogyan, arról képet alkothatunk Terescsenko N. M. híradásából (NévtVizsg. 107), mely szerint a mai nyenyeczek a legközelebbi rokonok megnevezésére olyan kifejezést használnak, melynek jelentése ’húsom fél’.¹¹

A személynév ennélfogva nem a *fél* ’Hálfte’ (mint NÉ 1: 17), hanem a *fél* (*fele*) ’Nächste’ jelentésből származik.

Félegyház tehát *Feleegyház* volt, s eredetileg minden bizonnyal *Fele*. Az ilyen helynevek nagy száma az Árpád-kori személynév gyakoriságával magyarázható.

Megmaradt egy *Fele* (Mezőfele, ma Cîmpenița) s egy (kicsinyítő képzős) *Feled* (Gömör m., 1919-től Feledince, kb. 1950-től Jesenská, Rimaszombattól délkeletre.)¹²

Kétségtelen, hogy okleveleinkben csak egy *Fele* helynévnek maradt nyoma. Mivel azonban a régiségben olyan gyérek az adatok, hogy szerencsés véletlennek kell tartanunk, ha két adat fölbukkanása közt csak száz esztendő telik el, merészség lenne az adat hiányával a helység nemlétét bizonyítani. Annál is inkább, mivel a *Feleegyház* > *Félegyház* változás minden bizonnyal igen gyorsan lezajlott. Ennek okai: 1. elhomályosult a *Fele* jelentése,¹³ feledésbe merült személynév volta; 2. *Feleegyház*ból metatézissel *Félegyház* lett; 3. ezt a hangátvetést megkönnyítette a *felekkora* ~ *félékkora*, *feleennyi* ~ *féléennyi* stb. változatok analógiája.¹⁴

¹⁰ Kniezsa Istvánnak ugyanez a véleménye (MagyRom. 1: 239.)

¹¹ *Legközelebbi rokon* latinul: *proximus cognatione*, ebből rövidült a Vulgata nyelvén a *proximus* ’felebarát’.

¹² A *Feledince* név először 1788-ban fordul elő (vö. Borovszky (szerk.): Gömör és Kishont vármegye. Bp. é. n. 44.). — Kniezsa István, amikor a szlovák *-ince* képzővel foglalkozott, amely a szlovák népterület déli határán mintegy 20 esetben fordul elő, s mely képzőnek a magyarban általában pusztai személynévből származó helynév felel meg, *Feled*-et elfeledte megemlíteni. (NévtVizsg. 25–26.). — Teljesen mostoha és igaztalan módon bánt *Feled*-del Ján Stanislav (SlovJuh. 1: 468.), aki, miután megállapítja: a szóvégi *-d* arra mutatna, hogy a név a magyarból való, kijelenti: szlávban is van *Fel*-lel kezdődő (cseh *Felík* < *Félux*) és *-ed*-del végződő személynév (cseh *Bajed*).

¹³ Maga a község is értelmezésre szorult, ezért jelenik meg *felebarát* szavunk 1495 körül (TESz. 1: 872).

¹⁴ Lehetséges, hogy már a *Fele* személynévi alakból elvonással *Fél* lett.

Kálmán Béla (i. m. 85.) a *Fél* (vezeték)nevet a *Kettes* és *Másfél* nevekkel együtt számnévi eredetűnek mondja.

Ez a változás tehát mind fonetikai, mind ragozástani, mind jelentéstani tekintetben meg volt alapozva, ezért az lenne az érthetetlen és megmagyarázhatatlan, ha *Feeleegyház* ennyi párhuzamos erő hatása ellenére megmaradt volna *Feeleegyház*-nak.

Ezért nem tartom valószínűnek (bár éppenséggel nem lehetetlen), hogy valamelyik oklevelünk mélyén megbújt volna pl. egy *Feeleghaz* betűsor. Mert hát itt is idézhetjük Kniezsa István szavait: „Az oklevélkiadások . . . nemcsak nem segítik a kutatót, pl. a helynevek azonosításában, hanem sokszor egyenesen félrevezetik” (HírTört. 54).

Annyit sikerült megállapítanom, hogy (*Kiskun*)*féleegyháza* neve, mely Hornyik János¹⁵ kiadásában *Feeleegyhasz*, Gyárfás Istvánnál¹⁶ *Feeleegyház*, Reizner Jánosnál¹⁷ *Feeleghaz*, Zsigmond király 1389. évi oklevelében (a szegedi Állami Levéltárban): *Feeleghaz*.

Féleegyháza nevének előtagjában tehát a Halotti Beszéd második szavát kell látnunk. De ha valaki az iskolából nem emlékezne rá, megtalálhatja az ÉrtSz.-ban a *fél* főnév I. 6. pontjában is: „Felebarát, embertárs. *Látjátok, feleim, . . .*”.

Kónyi Sándor

¹⁵ Kecskemét város története, oklevéltárral. I. Kecskemét, 1860. 198.

¹⁶ A jász-kúnok története. III. Szolnok, 1883. 510.

¹⁷ Szeged története. IV. Szeged, 1900. 4.

Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár I—III.

Újvidék, 1965—78. Fórum Könyvkiadó, 1048 lap

Csüry Bálint „Szamosháti szótár”-a (I—II.), Kiss Géza „Ormánysági szótár”-a, Bálint Sándor „Szegedi szótár”-a (I—II.) és Imre „Samu Felsőöri tájszótár”-a után megjelent Penavin Olga újvidéki egyetemi tanárnak „Szlavóniai (kórógyi) szótár”-a (I—III.) is, mely ugyanúgy, mint az előbbieket, nemcsak nyelvészeti érdekű, hanem gazdag forrása a népelelet kutató egyéb tudományoknak is.

A három kötet SzlavSz. főképpen Kórógy, kisebb mértékben Szentlászló, Haraszti és Rétfalu szókincsét, kifejezéseit, szövegeit, népi kultúráját tartalmazza a szótárak tömörségében és szerkezeti keretében.

„A feldolgozott négy magyar község (Kórógy, Szentlászló, Haraszti, Rétfalu) — mondja a szerző (i. m. 1: 5—6) — a Horvát Szocialista Köztársaságban, Szlavóniában, Eszék (Osijek) táján helyezkedik el. Szentlászló (Laslovo) az Eszék—Vinkovác (Vinkovci) vasút mentén Eszéktől a negyedik állomás, Kórógy (Korog) Szentlászlótól keletre, a vasúttól távol, körülbelül négy kilométerre, a rómaiaktól is ismert Palus Hiulca — Palacs nevű tónak a szomszédságában, a Vuka — Valkó — folyó mellett, horvát és más szláv nyelvet beszélő telepese községek között fekszik. Ugyanilyen a környezete Harasztinak (Harasztin) is bent a Dráva—Száva menti mocsárvilágban. Ernestinóvótól, a legközelebbi vasútállomástól az Eszék—Vinkovác vonalon, nyugatra, gyalog körülbelül egy óra járás nyíra. Rétfalu (Retfala) viszont a városiasodás minden jelét magán viseli életformában, a nyelv lassú elhagyásában, nem is csoda, hiszen Rétfalu Eszék elővárosa lett.”

A szótár anyagának gyűjtését 1948-ban kezdte el a szerző; 1965-ben, jó másfél évtized múlva már készen volt az egész mű; 1965-ben került kiadásra az I. kötet (A—J), 1975-ben jelent meg a II. (K—P), 1978-ban a III. kötet (R—Zs), összesen 1048 lapon, s a körülbelül 16—17 000 címszó alatt sorakozó szótári adatok sok becses anyagot tárnak a kutató elé.

Műve elején tájékoztat a szerző a négy szlavóniai falu földrajzi, társadalmi körülményeiről, a szlavóniai népnyelv magyar nyelvjárástípusbeli összefüggéséről, egyéb nyelvjárási sajátosságairól, az anyaggyűjtésről és szótára szerkezetéről.

A szótár anyagának hitelességét a négy szlavóniai faluban született adatszolgáltatók és a többszöri ellenőrzés biztosította. A szerzőnek gondja volt arra, hogy adatszolgáltatói között fiatalok, középkorúak és öregek, nők és férfiak arányosan szerepeljenek, különben az élő források általában azonos műveltségű földművesek és állattenyésztők, akik mellékesen halászattal, méhészettel és némi háziiparral is foglalkoztak, ruházatukat régebben többnyire maguk állították elő, tehát szövéssel, fonással is foglalkoztak.

Mivel a SzlavSz. horvát és egyéb szláv környezetben levő régi magyar nyelvjárási szó-, kifejezés- és szöveggyűjteménye, nyilvánvaló e szótár anyagának egyrészt archaikus sajátága — ami miatt különösen a nyelvtörténet érdeklődésére tarthat számot —, másrészt több önállóan fejlesztett új nyelvi vonása, továbbá a déli szláv népekkel való együtt-

élés következményeképpen különösen szókincsbeli és népszokásbeli horvát és szerb elemekkel való gazdagodása. E nyelvjárás archaikus sajátságai egyúttal a SzlavSz. néprajzi, művelődéstörténeti, társadalomtörténeti értékére is rámutatnak, ami az itt ismertetett mű egyetemesebb jelentőségére is utal.

A szlavóniai (kórógyi) szótár szókincse e nyelvjárást beszélő nép életének minden részét, részmozzanatainak jó részét is tükrözi. Bemutatja kenyérkereső munkáját, e nép földrajzi körülményeit, faluit, hajlékait; egyéni, családi és szélesebb körű társadalmi életét a bölcsőtől a sírig; a nép szavaival rögzíti annak szemléletét, műveltségét, szokásait, hiedelemvilágát, művészkedéseit, játékait és szórakozásait, szóval: egész életét.

A címszó alatt szereplő nyelvjárási szavak, kifejezések, mondatok — nyomda-technikai okokból is, de meg az olvashatóságra is ügyelve — nem túlzottan finom fonetikus írásban szerepelnek. A diftongusok jelölve vannak, de a szlavóniai nyelvjárásra még talán bizonyos mértékig jellemző sajátságos affrikátákra és spiransokra már csak az előszóban utalhatott a szerző, mert csak az öregek nyelvében hallhatók még, és ezeknek közlése nyomdai hibák becsúsztatása nélkül aligha lett volna lehetséges. Ezek ellenőrzése is sok gondot is okozhatott volna, hiszen kihaló vagy talán már el is tűnt hangtani sajátságokról van szó volt itten szó.

A szócikkek szerkezete, mint a szerző az előszóban is mondja (1: 9): a címszó után következik a tájszó nagyolt fonetikus írással, ha vannak változatai, azokkal együtt, megjelölve, hogy Kórógyon vagy a másik három község valamelyikében használatos-e az illető nyelvjárási szó, illetőleg kifejezés; ezután zárójelben a toldalékok kapcsolódását jelzi a szerző, megjelöli a szófajt, a szó és kifejezés jelentését, illetőleg a jelentésváltozatokat, s a jelentés(ek)e)t példamondatok igazolják. Az állandó szókapcsolatok, szólások, közmondások a szócikkek második felében vannak, ott találhatóak a néprajzi magyarázatok és a munkafolyamatok leírásai is, ha ilyenekre is vonatkozik a címszó. A néprajzi- és munkafolyamat-leírások sokszor nyelvjárási idézetekben olvashatók.

A szótár nemcsak jellegzetes nyelvjárási szavakat, kifejezéseket tartalmaz; bizonyos mértékig felvette a szerző a köznyelv azon szavait is, melyek újabban kerültek bele a nyelvjárásba, és ott vannak a legújabb keletkezett szavak, illetőleg a legújabb kölcsönzések is.

A történeti meg a leíró nyelvtudomány, a néprajz és a művelődéstörténet számára a SzlavSz. sok becses adatot tartalmaz, ami az alábbiakból is kitűnik.

Az újabb *kalapács* szerszámnév mellett (2: 14) megvan a szlavóniai nyelvjárásban e fogalom jelölésére a régi *verő* is (3: 243). A kocsiodal tengelyhez rögzített támasztékjának nemcsak magashangú *lőjcs* alakja van (2: 189), hanem mélyhangú *lojucs* változata is (2: 185). E szónak a mélyhangú változata eddig ismeretlen volt (vö. TFSz.). Lehet, hogy a *lojucs* szó összetételben illeszkedett előbb (2: 185), és onnan vált ki a *lojcs* 'lőcs' változat.

— A *bőtön*, illetőleg *meqbőtön* 'születik, megszületik' jelentésben eddig ismeretlen volt (vö. MTSz., EtSz.), Rétfaluban megvan (2: 217). Jelentésteni szempontból figyelmet érdemel a következő adat 2. jelentése: *meqloban* 1. 'fellobban (a fény gyertya)', 2. 'megijed'. Sok ilyen, eddig ismeretlen jelentésváltozatú szó van a SzlavSz.-ban. — A *bese* ragadozó madár neveként csak a JordK.-ben fordul elő, Szlavóniában még megvan (1: 75), de jelentése e szótár szerint 'vércse', Balassa szerint: 'kánya' (A slav. nyj. 29), illetőleg: 'varjú' (Nyr. 23: 358), vö. TFSz. — A 'gyeplő' jelentésű *ere* szóra is csak két adata van a MTSz.-nak: az egyik Dunántúlról, a másik Szlavóniából; ez utóbbi nyelvterületen a SzlavSz. tanúsága szerint e szó még mindig él (1: 204). — Nincs másutt szótáravaz a *göcs* 'köcsög', 2. 'virágserép'; *göcsartató* 'köcsögtartó' (1: 301—2). Emellett van a SzlavSz.-ban *köcsög* is (2: 103). Föltehető, hogy a szlavóniai nyelvjárásnak a *göcs* lehetett az eredetibb szava a *köcsög* nevére, s ez utóbbi más magyar nyelvjárásból vagy idegen korszokok által honosodott meg, vagy a köznyelvből, mert tapasztalatom szerint Eszék környékén másutt is

megvan a *göcs* 'köcsög'. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a *göcs* 'köcsög' eredeti jelentése ez volt: 'az az agyagsomó, amiből a korongon a köcsögöt formálták'.

Társadalomtörténeti szempontból is figyelemre méltó a szlavóniai *kapu* szó. Megvan ez a SzlavSz.-ban közismert jelentésében is, de van itt *falukapu* is, és ez utal a *kapu* ősmagyar kori jelentésére is, mert akkor még nem voltak fölkerített udvarok, de a *kapu* szót az ősmagyar korban vettük át, mint ismeretes, a törököktől. Abban az időben a *kapu*-k a nomád életformát élő ősmagyarok szállásterületeinek, táborainak, földvárainak a bejáratainál voltak. Ennek az emléket őrzik a szlavóniai falukapuk is. A kórógyi Kálmánkapuról (*Kálmánkapu*) ugyanis — ez a Kálmádnál levő falukapu — a következőket olvashatjuk (2: 15): „Két ágason keresztül tett vastag dorong alkotta a kaput. A dorongot este be kellett az ágasba tenni a legutoljára hazatérőnek.” — *Kapu*-nak nevezik Kórógyon 'a mezőt a csordajárástól elzáró, sarkon forduló deszka, lécz, sövény stb. rekesztés'-t is: ilyen lehetett az udvar kapuja is kezdeti fokon. (A *kapu* ősmagyar kori jelentésére l. A magyarság néprajza 1: 131–2. alapján Nyíri: Nyelvstud. Ért. 89: 222).

A tárgyi és nyelvi tekintetben egyaránt nagyon fontos szlavóniai magyar házról részletes és hű szócikk olvasható e szótárban (1: 347–50). Az itteni háznak fontos helyisége volt a *szenes ház*. *Szénés ház* (3: 111–2): így hívták Szlavóniában régebben a konyhát, így nevezik ezt ma is az öregek. Hadd emeljem ki ennek nyelvileg is, tárgyilag is értékes leírását, bár sok hasonlóra is hivatkozhatnám, dehát az ismertetésben csak éppen rámutathatunk egy mű értékeire. — E szócikkből — *szenes ház* — kitűnik a többi között az is, hogy „A nagyon régi házaknál a szénés ház az úca felől volt . . .” — Továbbá: „*Sohasé álut ki a széjn.*” Vagyis: a tűz. A 'tűz' fogalmát finnugor kori szóval *szén*-nek is hívják a szlavóniai falukban. Vö. még: MTsz. Érdemes itt megjegyezni, hogy *tűz* szavunk ugor kori, az ősi szó erre a fogalomra a *szén* finnugor előzménye szolgált a finnugor népek együttélésének korában. (Fodor István: „Verecke híres útján . . .” című művében erről nem szól, vö. i.m. 51–2).

Mivel a *szén* 'tűz' a szlavóniai falukban (de másutt is) egykor állandóan égett, ezért nevezték a tüzelés egykori helyiségét *szenes ház*-nak, e nyelvjárás kifejezésével *szénés ház*-nak. A tüzelés egykori módját különben a *ház* és a *szén* szócikk tárgyalja sok becses tárgyi és nyelvi adattal.

Hozzáfüzöm ismertetésemnek ehhez a részéhez a *hőkű* (1: 373, vö. MTsz.) szócikkét. A *hőkű* a *szénés ház*-ban (= konyhában) volt: „kb. 30 cm. magas, vályogból vagy kőből rakott tűzhely”. Az ehhez fűzött néprajzi megjegyzés: „A felaprózatlan hosszú, néha több méter hosszú fa egyik vége a »hőkű«-n égett, és ahogy égett, fogyott, úgy húzták beljebb a kitért ajtajú *szénés ház*-ban (konyha) küszöbjéről. A »hőkű« felett láncon vagy kampós fán a kis gerendáról bogrács lógott, ebben főztek. De »vágszonyfázék«-ban úgy is főztek, hogy a paraszat szétkotorták, a fazekat a »hőkű«-re állították s körülrakták parázzsal. Még sütöttek is rajta.” — Régi módja volt ez a sütés-főzésnek.

A földművelés jelentős munkája az itt élő embernek. Hadd mutassak be hát ezen kenyérkereső foglalkozás szócsoportjából néhány olyan kifejezést, mely a munkát is, az embert is meg a nyelvét is jellemzi. Megfigyelhetjük majd, hogy milyen finom jelentésárnyalata van némely kifejezésnek, amit a szótáríró is jól lát, ezért észre is tudja vetetni.

A földműves fogalmát nem ezzel a nyelvújítási szóval jelölik, hanem a földművelés munkájának két fontos szavából meg az ember szóból alkotott jelzős összetétellel fejezik ki: *szántóú -vető embőr* (3: 72). A *szánt* (*szánt* 3: 92) *szántó* (*szántóú*) származéka azt is jelenti: 'szántás' (cselekvés) meg azt is: 'aki szánt'. A föld ekével való művelésének és a 'megszántott föld' fogalmának kifejezésére a *szántás* (*szántóság*) szót is használják. A szerző 14 jelentésváltozatát adja meg a *vet* igének, ezek egyike: 'magot szór (a földbe)'; származéka: a *vetés* (*vetés*) 1. 'a vetőmagnak a földbe juttatása' és 2. 'a magvetés kikelt eredménye'. A szócikkhez értékes néprajzi megjegyzés fűződik (3: 248).

Főképpen *búzát* és *árpát* termelnek, rozstot ma már nemigen. A *búzát aratják*. Régen az *arat* (1: 40) ige csak azt jelentette: 'b ú z á t levág': régen sarlóval, most kaszával, kombájnnal. Az *árpát* nem aratták, hanem vágták; viszont: a *vág* (*váog* 3: 220) aratására is vonatkozott.

Az *arat*-nak *arató* (*aratóu*) származéka itt: 'aratás' (1: 40—1). Ennek leírása részletes. Vajon e szó cselekvő értelemben ('aki arat') nem használatos? — Megvan e szótárban és így e nyelvjárásban „a búza levágásának és mezőn való összetakarításának munkálata” kifejezésére a közkeletű *aratás* (*aratás*) is, de ez a szó, mint Penavin Olga megjegyzi, itt új (1: 40). — Sok helyen találkozunk a SzlavSz.-ban e nyelvjárás régi és új nyelvi kifejezéseire való utalással; a szerzőnek ezt az eljárását csak helyeselhetjük.

A *sarlóval*, később *kaszával* való aratáskor fontos munkát végzett a *marokszedő* (*márokszedő* 2: 208). Ehhez nagyon becses néprajzi jellemzés kapcsolódik: „Az aratók fehérbe öltözve aratnak. A kaszás után az asszony *s z e d i m a r k o t*, a gyerek a *k ö t é l t e r í t ő*, de ha nincs külön kötélterítő, akkor a marokszedő felkötö a kötelet a hátára, maga teríti el. Ha van külön kötő, az köt a marokszedő után, a másik sorban meg teríti a kötelet. Mivel két *m a r k o t t e s z n e k e g y k ö t é l b e*, úgy az első sorban nem kell kötnie a kötőnek. Ha nincs kötő sem, akkor az arató és a marokszedő *k ö z ö s e n k ö t i b e a k é v é k e t*. Csak *s a r l ó v a l s z e d i k a m a r k o t* (Ny. A. kiemelése). A marokszedő *káro*st, karvédő pótujjat használt, hogy védje a karját. A *káro*st fehér vászonból készítették . . .”

„*Kéi marok éty kéve*” olvashatjuk a *kitűnő kéve* címszó alatt (2: 59); végül megtudjuk (2: 60): „Régen 7 kévét tettek egy *h e t e s b e*, később kilencet, tízet, most, mióta kombájnnal vágja a búzát, tizenegyet, mert kicsik a kévék.” Jegyezzük még meg ehhez (2: 50): „A kereszt 20 kévéből, 2 hetesből áll . . .”

Nem folytatom tovább a régi és az új szlavóniai földművelés munkájának és a vele kapcsolatos szókinsnek az ismertetését; ebből is látható, hogy a szerző milyen derék munkát végzett szótára anyagának összegyűjtésében és szótárrá szerkesztésében.

A szlavóniai nép életének és nyelvének más területei is gazdagon jelentkeznek a SzlavSz.-ban: az állattenyésztés, a halászat, a méhészet, a szövés-fonás, a ruházkodás és az ételkészítés. Ugyanígy a családi és a társadalmi élet minden régi és új vonása is teljes változatosságában, olykor erőteljesebben, máskor halványabban megmutatkozik e szótárban; hasonlóképpen a szokások, a hiedelemvilág, a művészkedés a játékok sokfélesége is szépen tükröződnek a szlavóniai magyar szókinsben. Értékes a SzlavSz. földrajzi név és személynévgyűjteménye is.

Úgy gondolom, hogy elmellőzhetem a SzlavSz. részletesebb hangtani jellemzését, csak azt jelzem, hogy a szótár mindhárom kötetének elején közli a szerző a szlavóniai nyelvjárás hangállományának listáját. Továbbá azt jegyzem meg, hogy a szlavóniai nyelvjárásban hosszú mássalhangzók általában nincsenek. Például: *adiq* 'addig', *anyi* 'annyi', *enyi* 'ennyi', *ëni* 'enni', *jütek* 'jöttek', *mënyek* 'menjek', *mënijä* (régi) 'mennie' ~ *mëni* 'menni', *bäonyämëj* (kij. mód jelen, egyes 3. sz. 'bánja meg' 2: 216), *Megäta* 'meg-alta' (2: 214., *megad* alatt) stb.

De azért akad példa a hosszú mássalhangzóra is: *äggya* (kij. mód jelen 'adja' az *ad* alatt 1: 23), de vö. *Mëgägyä* 'megadja' (kij. mód jelen 2: 214); *ännäk* 'adnak' stb. — A hosszú mássalhangzók helyett rövidek használatának az oka föltehetőleg a szerb-horvát nyelvnek a hatása.

A SzlavSz., mivel hosszabb nyelvi megnyilatkozások, összefüggő nyelvjárásai szövegek is bőven előfordulnak benne, alkalmas grammatikai kérdések tanulmányozására is, tehát alaktani és mondattani szempontból is megbízható forrásnak mutatkozik.

Kitűnik e műből például, hogy a szlavóniai nyelvjárásban a *v-s* változatú szótövek tetemes része vagy egyalakúvá lett, vagy az egyalakúvá válás útján halad. Például:

bööv 'bó', -et, -en, fív 'fú': -et, -ek, -e (1: 282). Eszerint e toldalékok előtt hosszú *i* van, viszont a *fivre* rövid *i*-vel szerepel, de *fú-fa* 'mindenféle dolog, személy' és *fúszáol* (1: 282 és 285); *tűv* 'tő': *tüvet, tüvek, tüve, tűvből, tűvnek* (3: 181); a *szú* mellett Szentlászlón *szöv* van: „Megete a *szöv* a sifonért” (3: 134). A *lú* 'ló' mellett használatos a *lúv* is, de ez tovább is *v*-s töváltozatú, mert: *lútem ~ lütem, lünném, lúj, lúni ~ lünni* (2: 189) stb. Bizonyos tekintetben ide tartozik a *léjv* 'lé': *levet* (másrészt: hangzónyújtó) 2: 156. Ha a SzlavSz. következő szavait is emlékezetünkben idézzük: *fúv* 'fú', *nöjv* 'nő' (ige), *nyjv* 'nyú' (ige), régi: *nyí*, újabb: *nyű* stb., megállapíthatjuk, hogy e nyelvjárásban a szóvégi *-v* viszonylag gyakori.

A képzők hangalakjának a sajátosságai is szépen kirajzolódnak a szótárban: *megboszil* 'megbosszul', *mékfákiil* 'kifakul', *mékfászil* 'megfásul', *meggjógyjil* 'meggyógyul'; *mékfajójdil* 'megfájdul', *mékfordil* 'megfordul' stb.

Az *-ít* képző mellett van ennek *-út|-űt* változata is, ez is kivüláglik a szótárból: *mékfákút, meggjógyút, távút; mékfordút* 'megfordít'; *mékfenyút* 'megfenyít', *kifeketút* 'kifeketít', *kifehérút* 'kifehérít', *kerút* 'kerít'. „A lóv *nyerút*” (nyerít).

Nagyon jellemző alaktani sajátossága a szlavóniai nyelvjárásnak, ami a szótárból is kitűnik, a *-csa|-cse* kicsinyítő-kedveskedő funkciójú képző használata. Például: *ápoucsá* 'apó'; csak a lánya mondhatja az apjának (1: 38), *fejcsé* 'fej' (az öregek nyelvében), 'kis fej' (1: 228), *hálesá* 'hal, kishal' (1: 332); *tejcse* 'tehéntej' (3: 156). — Ez a *-csa|-cse* morféma i g e a l a k o k o n i s e l ő f o r d u l: „*Ajcsá* éde a kējst, Ęrzsike!” — „*Hát kéjrdemcse*, hun jütel” (1: 111).

Becsze adatok ezek, jó lett volna e grammatikai jelenségre több példa is.

Penavin Olga Szlavóniai (kórógyi) szótárán kívül ez a prekatív funkciójú *-csa|-cse* módjel tudomásom szerint másutt nincs feljegyezve. Olyan ez, mint a Mészöly által publikált *eszikélj! aluszkáj! -kál|-kél* eleme, és az ugyancsak Mészöly által ide vont vogul *pā-jälākən* "bitte, komme herauf" *-k-* kedveskedő morfémája (FUF. 33: 143). A SzlavSz. megerősíti azt a föltevést, hogy az egyes sz. l. személyű *-k* igei személyrag eredetileg ilyen kedveskedő értékű morféma volt (ez utóbbira l. Pais: MNy. 27: 142–3; Mészöly: FUF. 33: 143; Nyíri: MNy. 69: 142–6; Uő.: Népr. Nyelvtud. (17–18: 152–3).

Ezek után még két olyan mondattani sajátosságát említem meg a szlavóniai nyelvjárásnak, amelyre szintén ráirányítja a kutatók figyelmét a SzlavSz.

A *miért?* kérdő határozószó mellett nagyon sűrűn szerepel a *mine?* (*mi* névmás + *-né* > *-ne* lativusrag; vő. Mészöly: ÓmSzöv. 145–6). Idézek a sok SzlavSz.-beli adatból néhányat: „*Mine vágy* oja kedvetlen?” (2: 38; *kedvetlen* alatt) — „*Mine* jütel, nem kelöl.” (2: 265, *minek* alatt) — „*Mine* kuporitol, gyűjtöd a pészta?” (2: 123, *kuporit* alatt) — „*Öjusz* á hája, *mine* něm fēsti?” (2: 330; *ősz* alatt) stb.

Nagyon érdekes és tanulságos az is, hogy a szlavóniai *hogy ~ hujy* határozószó és kötőszó meg a *hojån?* 'milyen' kérdő névmás — például: „*Hojån* íze van? (1: 365) = 'Milyen íze van?' —, továbbá ennek 'nagyon' jelentésárnyalata — például: *Hojån* előre (= nagyon előre) vannak kijétök má á munkájóbá.” (1: 365) —, aztán a hogyan? kérdésre felelő *hucso ~ hutyo* (1: 374) — például: „*Hucso* mondi kijed?” — történeti kapcsolatban vannak egymással.

A SzlavSz. itt ismertetett (és nem ismertetett) szókincsbeli és grammatikai sajátosságai nem „nyelvjárási különlegességek”, s a szlavóniai alanyi és tárgyias igeragozás vélt összekeverésének is megvan a történeti oka, és az Ormánységben is megvan. Nagy megterheltségű szlavóniai nyelvjárási jelenségek ezek, melyeknek szótárbeli rögzítése nagy érdeme Penavin Olgának.

Messze múltban gyökerező és a mi korunkban is részben továbbfejlődő, gazdagon kiterelvényesedő, változatos, hajlékony, szép magyar nyelvjárás buzgó forrásához vezetett el bennünket Penavin Olga, az újvidéki egyetem magyar nyelvész tanára, amikor meg-

írta szép és értékes Szlavoniai (kórógyi) szótárát. Fontos ez a mű több szempontból is. Nem utolsósorban azért is, mert talán az utolsó nyelvjárási szótár ez erről a nyelvterületről, bár még bizonyosan volna ezután is mit gyűjteni, kutatni és publikálni e faluk életéből és nyelvéből. A szótárt sok értékes fénykép, rajz és ábra teszi változatossá és még hitelesebbé.

További sikeres kutatást és gazdag eredményeket kívánunk a Szlavoniai szótár szerzőjének.

Ez a mű az illetékes jugoszláv és magyar szervek gyümölcsöző együttműködésének eredményeképpen jelent meg. „E kiadvány — tájékoztat a szótár első lapja — A Magyar Nyelv Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete és a Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat közös kiadásában, a Vajdaság SZAT Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösségének anyagi támogatásával jelent meg.” Budapesten, az Akadémiai Nyomdában öntötték szép formába, ízléses külsőbe.

Nyíri Antal

Legsibb szavaink tárháza*

1. A magyar nyelv finnugor volta már régóta, módszeres tudományossággal igazolt tény. A nyelvtudomány eredményeivel dacolva ugyan fel-feltűnnek másfajta rokonítási elméletek is, melyek közül néhány (mint pl. a sumér—magyar rokonság gondolata) hazugosab ideig tartja magát a köztudatban. A nyelvészeti szakirodalomban korábban nem fordítottak kellő figyelmet e kérdésre. Úgyszólván egymással párhuzamosan futott a magyar nyelv tudományos megalapozottságú kutatása és a délibábos elméletek művelése. Az utóbbi néhány esztendőben azonban néhány jelentős munkát szenteltek a különböző, tudományos szempontból teljességgel elfogadhatatlan nézetek bírálatára is.¹

A tudománytalan nézetek elterjedését — túl valamiféle hamis nemzeti tudaton — az is elősegítette, hogy a legutóbbi időkig meglehetősen híjával voltunk olyan munkáknak, amelyek közkézen forogva, azaz mindenki számára elérhetően foglalták volna magukba nyelvünk finnugor sajátosságait.

Nem szorul különösebb bizonyításra az a megállapítás, hogy a nyelvek összehasonlításában a szavak összevetése a legfontosabb, illetve — elsősorban a nem-nyelvész érdeklődő számára — a legkézenfekvőbb. Ha végigtekintünk a magyar nyelv hasonlítás történetén, láthatjuk, hogy a rokonsági viszonyok megállapításában, ill. feltételezésében a szóhasonlítás kapta a legnagyobb hangsúlyt, míg a nyelvtani elemek vizsgálata — ha ilyenről egyáltalán beszélni lehet — csupán másodlagos szerephez jutott.

Nagy szükség volt és van tehát etimológiai szótárakra. A finnugor (vagy szélesebben értelmezve: uráli) nyelvtudomány több etimológiai szótárral büszkélkedhet.² Ezek

* A magyar szókészlet finnugor elemei I—III. Budapest, 1967—1978. Főszerk.: Lakó György, szerk.: Rédei Károly (I—II) és K. Sal Éva (III).

¹ Vö. Komoróczy Géza: Adalékok egy jelenség természetrajzához. NyK. 1976. Uő.: Sumér—magyar? Budapest, 1977. és mások.

² O. Donner: Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen I—III. Helsingfors, 1874—1888.; Budenz József: Magyar-ugor összehasonlító szótár, 1872—1881.; Gombocz Zoltán és Melich János torzóban maradt Magyar Etimológiai Szótára, I—XVII. füzet, melynek utolsó szava: *geburnus*, 1914—1944.; Bárczi Géza: Magyar Szófejtő Szótár, 1941.; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III. (TESz.), főszerk.: Benkő Loránd; Bj. Collinder: Fenno-Ugric Vocabulary, 1955; Suomen kielen etymologinen sanakirja, I—VI. (SKES — A finn nyelv etimológiai szótára); továbbá némely fontos etimológiai tanulmány, pl. H. Paasonen: Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte., Budapest 1917.; Halász Ignác: Az ugor—szamojed nyelv hasonlítás kérdéséhez. stb.

nagyobb része (kivéve a TESz.-t) azonban nem elégítheti ki azokat az igényeket, amelyeket a szakember és a laikus támaszt velük szemben. Részint mert elavultak, részint mert nem teljesekek, vagy mert — s ez elsősorban a nyelv iránt érdeklődőket, s nem a szakembereket érinti — hozzáférhetetlenek.

Az uráli nyelvek újabb etimológiai szótárai közül a már említett TESz. a magyar szókincs történetét tárja az olvasó elé, míg az itt ismertetendő MSzFE. nyelvünknek csupán a legősibb rétegét, szókészletünk finnugor örökségét vizsgálja. (Természetesen a TESz.-ben is megtalálhatók nyelvünk finnugor eredetű szavainak etimológiai, az MSzFE. azonban — a természetes munkamegosztás következtében — nagyobb részletességgel tárgyalja őket.)

2. Mint Lakó György, a vállalkozás főszerkesztője, az első kötetben közölt Előszóban — az etimológiai szótár történetét áttekintve — említi, az MSzFE. kollektív munka eredménye, melynek kezdeményezője ő maga volt. Tudománytörténeti szempontból is érdekes történeti áttekintésében képet kapunk a hosszúra nyúlt szótári munka különböző fázisairól, azokról a nehézségekről, amelyekkel a szótár munkatársainak szembe kellett nézniük.

A szótár célját végső soron a Magyar Tudományos Akadémia Finnugor Bizottsága határozta meg: „... a szótár feladata az eddigi finnugor szövegtések tudományos igényű kritikai összeállítása lesz. A szótár szerkesztőségének ne legyen célja minél több új etimológia készítése, de új etimológiák írása elől ne zárkózzék el... A szótár ne csak a biztos, hanem a vitatott (kétes) etimológiákat is tartalmazza.” (Idézet a Lakó György által írt előszóból, 10.) Ugyanakkor a munkatársak által írt szócikkek egységesítésekor (amit 1961-től Rédei Károly végzett) sok esetben egészben vagy részben új etimológiák is születtek (7).

„Az MSzFE. azon magyar szavak etimológiáját foglalja magába, amelyeknek biztos vagy lehetséges (vitatott) megfelelőik vannak a finnugor nyelvekben, illetőleg a finnugor és a szamojéd nyelvekben (esetleg csupán a szamojéd nyelvekben), avagy a finnugor nyelvek közül legalábbis az obi-ugor nyelvekben” — írja Lakó (8—9). A magyar szókészlet finnugor eredetű szavai ennek megfelelően rétegződnek különböző korúakra. A legősibb réteget kétségkívül azok a biztos etimológiájú szavak alkotják, amelyek a finnugor nyelveken kívül a szamojéd nyelvekből is adatolhatók (pl. a *hal*, *víz*, a régi nyelvi *eme*, a különböző névmások stb.). Ezek a szavak a mai nyelvészeti eszközökkel megismerhető legrégebbi hozzáférhetőlegesen ismert nyelvi állapotban, a mai uráli nyelvek közös őseben, az ún. uráli alapnyelvben is megvoltak. Ehhez a szókincsbeli réteghez képest fiatalabbak azok a szavak, amelyek a szamojéd nyelvekből nem mutathatók ki, viszont megvannak a legtöbb finnugor nyelvben. Jelenlegi ismereteink szerint ezek a szavak az ún. finnugor alapnyelv koráig nyúlnak vissza, azaz az uráli alapnyelv szétbomlása után keletkezett két nyelvág, a szamojéd és a finnugor közül az utóbbihoz tartoznak. (Ilyenek pl. a *kéz*, *jég* stb.) Azok a magyar szavak, amelyeknek csupán a vogulban és/vagy az osztjában van etimológiai megfelelőjük, jelenlegi ismereteink szerint a finnugor alapnyelv szétválása után kialakult ugor alapnyelvi állapotig vezethetők vissza (pl. *fekete*, *függő* stb.).

Azért kell állandóan hangsúlyozni, hogy „jelenlegi ismereteink szerint”, mivel az egyes uráli nyelveket nem egyenlő mértékben ismerjük. Így pl. a szamojéd nyelvek (melyek etimológiai kiaknázása távolról sem tekinthető kielégítőnek), de akár finnugor nyelvek is tartogathatnak meglepetéseket. További nyelvészeti vizsgálatok esetleg azt eredményezhetik, hogy az eddigi álláspontokat — érintsék akár a szókészletet, akár a nyelvtani eszköztárat — módosítani kell. Ez azonban egyelőre még csupán elméleti lehetőségként vehető föl.

3. A különféle nyelvhasználati teóriák szerzői azzal vélik elvetni a magyar nyelv finnugor rokonságát, hogy kijelentik, a magyar nyelv etimológiai szótárai csupán elenyésző mennyiségű ún. ősi, finnugor szót tudnak kimutatni, míg ők százával és ezrével tudnak szövegfeleléseket idézni az általuk a magyarral rokonított nyelvekből. Nézzünk körül, mit mond a statisztika! Hány olyan szavunk van, amelyről bizvást elmondhatjuk, nyelvünk legősibb rétegéhez tartozik, tehát nem belső fejlődésű szó, de nem is jövevény elem.

Az MSzFE. — számításaim szerint — 694 szócikket tartalmaz. A szócikkek több csoportra oszthatók, attól függően, milyen korra vezethető vissza a bennük tárgyalt szó (tehát uráli, finnugor, ugor, ill. a kérdéses esetek), továbbá, hogy biztos-e vagy bizonytalan a rekonstrukció, s végül, hogy van-e egyáltalán rekonstrukció, azaz egy — valamelyik alapnyelvre — kikövetkeztetett forma.

Vitathatatlanul urálinak tarthatunk 115 szót, finnugornak 221-et, ugornak 109-et. Az etimológiák egy tekintélyes részénél — legalábbis jelenlegi ismereteink alapján — nem dönthető el egyértelműen a szó kora. 22 olyan szavunk van, amely bizonyosan finnugor, de lehet régebbi is, azaz uráli eredetű. Az ilyen esetekben a szamojéd nyelvekből idézett szavak idetartozása körül vagy hangtani, vagy jelentéstani nehézségek vannak. 15 szavunk legalábbis az ugor korig vezethető vissza, de nincs kizárva régebbi, azaz finnugor kori eredetük sem. Végül hat szavunk esetében — melyek legalábbis ugor koriak — fennáll egy esetleges uráli származtatás lehetősége is.

Az uráli nyelvek további tüzetes kutatása elsősorban éppen az ilyen kettős magyarázatokat szüntetheti meg, s teheti egyértelművé az etimológiát.

Az MSzFE. szép számmal közöl olyan etimológiákat is, amelyek vitatottak, s éppen ezért nem lehetett alapelakot rekonstruálni (szám szerint 140-et). Ezzel szemben van 36 olyan szavunk, amelyekkel kapcsolatosan többféle magyarázat is elképzelhető (pl. *nyúz, odu, óv, szíj*, stb.), ill. vitatott eredetűek, de valamilyen alapnyelvi alak, olykor kettő is, kikövetkeztethető.

Végül megemlítendő az a 30 szó is, amelyeknél nem találunk kikövetkeztetett alapnyelvi alakot, zömük viszont (mint pl. *ötven, negyven, ember, férj, arc* stb.) finnugor (esetleg uráli) elemeket tartalmazó összetétel, s ezeket az összetétel egyes tagjainál tárgyalják.

Ez utóbbi három csoport (tehát a rekonstruált formát tartalmazó, ill. az azt nélkülöző vitatott eredetű szavak, valamint az egyéb olyan szavak csoportja, ahol nincs alapnyelvi forma) összesen 206 szót foglal magában. Ez az egész szótári anyagnak kevesebb mint egyharmad része. A biztosan ősi szavak (függetlenül most már attól, mely alapnyelvi réteghez kapcsolhatók) közel félezres mennyiséget tesznek ki. Ez az állomány első pillantásra nem tűnik soknak. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy gazdag, finnugor elemekből kialakult képzőrendszerünk segítségével ősi szavainkból tényleges mennyiségüknek sokszorosát lehet létrehozni (pl. csupán az *áll* igéből több tucat szót lehet képezni), továbbá, hogy ősi szavaink — a különböző statisztikai vizsgálatok szerint — belső keletkezésű szavainkkal együtt 75%-tól egészen 94%-át is alkotják szóhasználatunknak, könnyű belátni, hogy e számszerűségében csekélynek látszó szókinés a magyar nyelvben nagyon is központi helyet foglal el.

4. A fentiekben többször említettem kikövetkeztetett, rekonstruált formákat. Nem minden etimológiai szótár közöl ilyeneket, így pl. a finn nyelv etimológiai szótára (SKES) sem. Alapnyelvi alakok kikövetkeztetése voltaképpen a hang- és alaktani, s természetesen szótani, szemantikai kutatások szintézisét jelenti. Ez a szintézis azonban hipotetikus jellegű. Azt ugyanis gyakorlatilag soha nem fogjuk megtudni, hogyan hangzottak az etimológiailag tárgyalt szavak az egyik vagy másik alapnyelvben, csupán azt tétélezhetjük föl, hogyan hangozhattak. Az ismeretek bővülésével, a tudományos módszerek

tökéletesedésével az alapnyelvről alkotott képünk megváltozhat. Ezt igazolják pl. azok az eltérések is, amelyek a korábbi etimológiai szótárakhoz mérten a legújabb munkákban megtalálhatók. Az MSzFE-ben (s ennek nyomán a TESz.-ben) olvasható, az alapnyelvre kikövetkeztetett alakok tehát a jelenkori tudományos eredmények szintézisét képezik.

5. Az MSzFE. a magyar etimológiai kutatások jelentős állomása. A magyar nyelv szókincsének legősibb rétegét tárja föl, felhasználva a korábbi eredményeket, s egyúttal jelentős mértékben túl is lépve rajtuk. Ilyen értelemben korszakzáró műnek is tekinthető. Egyúttal szervesen beleilleszkedik a nemzetközi méretű uráli etimológiakutatások láncolatába is. A magyarországi uralisztikai szófejtés már újabb jelentős alkotás létrehozásán munkálkodik, az uráli etimológiai szótáron, melynek főszerkesztője Rédei Károly. Ez a mű is alapjában az MSzFE. munkálatai során kikristályosodott elvek szerint készül, amennyire az eddigi mutatóványok alapján ezt el lehet dönteni.

Az MSzFE. tehát lezár egy korszakot az etimológiakutatásban. Erényei az eddigi szófejtési gyakorlat legjobb hagyományait tükrözik. Módszertani fogyatékosága, hogy pl. a szamojéd nyelvek nem kapták meg a kellő értékelést, szintén az egy évszázados hagyományokból fakad. Ez egyúttal megjelöli az etimológiakutatás további útját. Az MSzFE.-nek a fentebb felsoroltak mellett ez is érdeme.

Pusztay János

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: Szabó T. Attila. Szerkesztő munkatársak: Kósa Ferenc, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János. II. kötet,* Cs—ELSz. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 1219 lap.

I.

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár második kötetének megjelenése nemcsak a nyelvtudománynak ünnepi eseménye, hanem őszinte öröme szolgál mindazoknak, akik a kultúra, a művelődéstörténet legkülönbözőbb ágazataiban működnek és a hajdani élet egyes jelenségeinek megvilágítása és értelmezése során nem nélkülözhetik a nyelvi anyagot sem. De a második kötet megjelenése nemcsak ünnepi esemény, hanem biztató jel is arra, hogy a Tár nem marad csonka, hanem tényleges sorozattá válik, melynek kötetei folyamatosan jelennek meg. Ezt a reményt megalapozza az is, hogy e kötettől kezdve a hatalmas mű hivatalosan is kilépett az egyszemélyi vállalkozás tiszteletre méltó, de olykor szinte reménytelennek látszó köréből, szerkesztő bizottsága alakult, melynek tagjai éppúgy biztosítékai a további kötetek gyorsabb megjelenésének, mint az egész munka sikeres befejezésének is.

Mindez persze nem kisebbíti a vállalkozás elindítójának és eddigi kivitelezőjének jelentőségét, érdemeit, sőt inkább előrelátásról tanúskodik, és szervezőképességét, valóságismeretét dicséri.

A Tárhoz hasonló nagy munkára egyébként napjainkban csak ritkán vállalkoznak. Egyrészt azért, mert — szerencsés esetben — már az előző generációk elvégezték az efféle nagy munkát.

Ha viszont nem, akkor annak létrehozására, a tervezésére éppúgy, mint a kivitelezésére, külön intézmény nagy számú kutatóit összpontosították, akik együtt működ-

* Az első kötet ismertetését, a szerző válaszát lásd Nyr. 99 : 484—91, 100: 119—25, 246—8 (*A szerk.*)

ve és egyben szakosodva, nem kis időt szenteltek arra, hogy az anyaggyűjtés és feldolgozás szempontjait és szabályait kialakítsák, melyek alapján a tényleges munka megindulhatott.

Ennek hiányában Szabó T. Attila vállalta magára az előkészítésnek, anyaggyűjtésnek és szerkesztésnek sokféle, terhes gondjait, és miután az anyag jó része összegyűlt, az első kötet meg is jelent — s széles körű visszhangra, elismerésre talált —, történt meg tulajdonképpen az „intézményesítés”, a munkatársi gárda kialakítása. Mindez önmagában is Szabó T. Attila kitűnő szervezőképességének beszédes és tiszteletreméltó bizonyossága.

A vállalkozás sikerének egyik biztosítója kétségkívül az az alapos nyelvészeti képzettség és filológiai gond, amivel a szerkesztő rendelkezik, és ami nélkül hasonló típusú, kisebb munkák létrehozása sem sikerülhetne. Ezeken túl azonban rendelkezett a szerkesztő olyan többlettel is, ami a jelen munkának különösen előnyére szolgál: a rokon tudományokban való jártassággal, azaz olyan széles körű ismeretanyaggal, melynek révén érzékelné tudta a társtudományok egész sorának igényét. Ily módon léphetett ki e munka a puszta nyelvészeti érdeklődés szűkebb köréből, és nyerhetett egyetemesebb történeti, művelődéstörténeti jelentőséget. A Tár állandó kézikönyvül kínálkozik a nyelvészek mellett főleg az etnográfusoknak, azonkívül a művészet- és általában a művelődéstörténet bűvárainak éppúgy, mint egyes irodalomkutatóknak. Ugyanakkor az is igaz, hogy élvezetes és izgalmas olvasmánnyá válhat bármely érdeklődőnek is.

Hogy a nyelvtudomány számára mit jelent e munka, azt nyelvészeink mindennapi munkájuk során tapasztalhatják, és remélhetőleg e tapasztalatoknak hangot is adnak. Mi a következőkben inkább a rokon tudományok szemszögéből szólnánk a Tár értékeléséhez, azaz ahhoz, hogy mit is jelent a benne foglalt kitűnő anyag, a hajdani élet egyes jelenségeinek pontosabb megismerésében. Mindez persze a nyelvi anyag, a szókinés és a kifejezések révén történhet, így közvetve nyelvészeti vonatkozású is. Aminek révén viszont a szavak — pl. az etnográfus részére — különösen nagy értékűvé válnak, az a bő környezet, háttér, amibe beágyazódnak, s információs értékük megsokszorozódik. Ily módon az egyes szavak és kifejezések speciális helyzetek, technikák, szokások jellemzőivé válnak, és a hajdani élet sok lényeges részletét tudják jól megvilágítani.

Sokak előtt ismert, hogy pl. *köt* igeinknek van *egybefog*, *csaptat* jelentése is (TESz. 2: 625), és ennek megfelelően a *kötés* is deszkák, rudak összefogása esetében *csaptatót*, *hevedert* jelent. A Tár *cserekötéses* (2: 200.) változatai ezt nemcsak korai időből (1761.) támasztják alá, hanem felhívják a figyelmet arra is, hogy a csaptatókat főleg olyan fából készítették, mint a cserefa, mely nehezen hasad és szögelni is könnyebben lehet.

A kukorica hajdani szemnyerésére utal a viszonylag korai, 1835-ös *csépkosár* adat (2: 85.), amely azon túl, hogy a 19. század elején az ország nagy részén elterjedt kukorica-cséplésnek helyi gyakorlatát igazolja, a cséplés speciális erdélyi formáját is felidézi: a kosárban való szemkiverést, mely egyébként a mediterrán vidéken sokfelé ismert.

Az is sokak előtt ismert, hogy a hajdani rideg és félrideg sertéseket, melyek az erdőn makkon híztak, lehetetlen lett volna öléskor kézzel lefogni, mint ahogy legutóbb az őlban nevelt szelidebb fajtákat szokták. Ezeket a vad, erős állatokat úgy kellett bottal leverni, elkábítani, hogy azután vérüket ereszhessék. Erre a disznóölési módra utalnak a Tár 1577-ből és azutántól való *disznóverés* adatai, a verés speciális eszközére pedig a *disznóverőbot* (2: 416).

Hasonló, a régi élet egyes jellemző mozzanatára vonatkozó adatokat sorozatban idézhetnénk. Ehelyett talán célszerűbb egyetlen tárgykörből idézni pár adatot, mely a második kötetben áll rendelkezésünkre. E tárgykör a határjelek és határjelölés köre, melyre bő anyagot találhatunk már a *csóva* címszó alatt is. Első jelentése 'tilalomjel'. Maga a szó egyébként karóra, botra tűzött szalma-, fű- vagy ágcsomót jelölt, melyet föld végén, mezsgyén tilalomjelül szoktak letűzni (2: 209). E tilalomjel az idegenek távoltartását szolgálta,

és a saját birtok háborítatlanságát biztosította; így érthető a szó 2. jelentése is: 'birtokbavévo jel', azaz foglalójel (2: 210). Mindez különösen akkor válik világossá, ha az *elcsóvál* (2: 792) és *elcsóváz* (2: 793) változatokat is figyelembe vesszük.

Más kifejezésekből fény derülhet az elhatárolás többféle módjára, amelynek során a föld végén, a határon nemcsak csóvát tettek, hanem a fákra jeleket róttak. Az *eljegyzett* címszó második jelentése alatt találhatjuk azt az adatot, mely szerint „sűrű keresztekkel el jegyzett meta” szolgált határjelül (2: 992). Másutt pedig (2: 1005) „el keresztezett Helyek”-ről esett szó.

A határjelölésnek egy másik módjára utal a *csonkás* kifejezés, melynek harmadik jelentése alatt olvashatjuk azt az 1755-ös adatot, amely szerint valaki „holmi fákat csonkázván szokásunk szerint, melyel maga(na)k ő foglalta volna elsőben, hogy azt a helyet meg irtsa” (2: 197). E kifejezés mögött, melynek *Csonkás* változata Magyarország több vidékén is egyes irtásföldek nevéként található, az irtásnak, illetve határjelölésnek az a formája rejtőzik, amikor a fáról az ágakat annyira levagdalták, hogy a pusztá törzs, csonk maradt csak meg, amely — jelen esetben — határjelül szolgált.

A foglalásnak, illetve az új birtokhatár kijelölésnek is még más formájára akadhatunk az *elaszal* kifejezés alatt (2: 764). A fák kiölésének azt a módját jelöli, melynek során a fa héját körben lehúzták, és ezáltal a fát kiszáritották. Az eképpen kiszáritott, kiaszalt fa az erdőben határjelül is szolgált és ha törzse ledőlt, töve maradt a jel. Ezért is találhatjuk meg a *csutak*, azaz a fatörke egyik jelentéseként a 'határtönk'-öt (2: 232).

De a foglalás, illetve az új határ jelölése nemcsak erdőben, fákon történhetett, hanem olyan vidéken is, ahol erdő hiányában a határjelölésnek más módját kellett választani. Erre a másféle határjelölésre utalnak pl. azok az adatok, amelyek az *elkövez* címszó alatt található (2: 1027), vagy a határnak *dombhatár* alakja, mely utóbbi nyilván a földből felhalmozott hányás elnevezése (2: 458). A cöveknek birtokhatárok jeleként való használatára az *elcövekelt* címszó alatt (2: 784) nyerhetünk jó adatokat, viszonylag korai időből.

Általánosságban pedig a birtok- és a faluhatárok jelölésére az *elhatárol*, *elhatároz* címszók alatt közreadott bő adatsorban tájékozhatunk, a 16. századtól kezdődően (2: 947).

Mindez persze csak szerény utalás ahhoz a bőséghez képest, amivel az egyes címszók alatt találkozhatunk. A példákat még hosszan lehetne szaporítani, de talán a fenti, egyetlen tárgykörből vett adatok is némileg érzékeltetik, hogy a Tár messze több, mint a szavak, kifejezések gyűjteménye. Az összefüggő szövegrészek révén valójában a hajdani élet sokféle jelenségét: tárgyait, szokásait, köznapi gyakorlatát vetíti elénk. A Tár e révén nemcsak a nyelvészeti stúdiumoknak, hanem általában a történeti kutatásnak is nélkülözhetetlen forrása. Ugyanakkor a Tár nagyszerű példa arra is, hogy a nyelvi anyagot lehetséges, sőt ajánlatos olyan szélesebb összefüggésben közreadni, melynek révén az egyes adatok több oldalról megvilágíthatók és biztosabban értelmezhetők.

Takács Lajos

II.

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár és a műemlékek

A szótár a tudomány és a hétköznapi számára is hasznos, szükséges segédeszköz. Sokszor kell forgatnunk, midőn egy-egy szót, kifejezést keresünk benne. De a szótár nemigen számít olvasmánynak. Szabó T. Attila munkájának eddig megjelent két kötete pedig nemcsak lebilincselően érdekes olvasmány, hanem egyúttal olyan művelődéstörténeti

alkotás is, amely mélyen belevilágít négy évszázad erdélyi életének úgyszólván minden rezdülésébe. A részletekből széles távlatú teljesség bontakozik ki: a magyar művelődés hatalmas és hiteles képe. Az egykorú írott források milliós rendű adatainak fényében a kultúra valamennyi területe elevenedik meg ódon veretű, de mindig frissen csengő magyar nyelven. Ebből az ellenállhatatlan sodrású és bőséges forrásból a magyar művelődés bármely ága szinte vég nélkül meríthet. A levéltárak messzi és közelebbi múltban telerótt lapjainak mondatai emberi indulatokkal, törekvésekkel, jó és rossz cselekedetekkel teli eseményekké kerekednek. Hegyes-völgyes tájban, szántóföldekkel, legelőkkel, erdőkkel borított dombok között falvak, városok kelnek életre, s bennük épületek, legkülönbözőbb mesterségeket és tevékenységeket folytató, mindenféle rendű és rangú emberek. S mindez egy-egy szón vagy szócsoporton keresztül.

Néhány példa talán elegendő arra, hogy megvilágítsa: minő haszonnal forgathatja, tanulmányozhatja a műemlékek világával foglalkozó szakember Szabó T. Attilának e még egyelőre csak két vastos kötetét.

Az építészettörténész számára a *bolt* szó és származékai nemcsak fogalmi, hanem teljes történeti felvilágosítást adnak. A 16–17. századi adatok sora bizonyítja, hogy az alapszó ugyanúgy jelenti a régi építészet e fontos szerkezetét, mint magát a bolthajtásos helyiséget: a kamrát, élésházat, üzletet, bódét, kriptát. A házak földszintjét elfoglaló boltozatos terek a régebbi századokban többnyire raktár, műhely, üzlet célját szolgálták. A vásárló akkor valóban boltba ment, olyan bolthajtásos helyiségbe, amelynek mélyén a kézműves legények dolgoztak, elől pedig, a bejáratban levő vízszintes táblán vagy asztalon sorakoztak a kész áruk, amelyeket a mester kínált vételre. Budán, Sopronban és máshol is számos ilyen, ma is részben vagy egészen meglévő megoldás látható középkori vagy későbbi házakban. A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi a brassói ötvöscéh 1556-ból származó ezüst bemondó tábláját. Ennek két oldalán mindez egykorú ábrázolásban látható. — A kolozsvári kőműves céh 1589-i szabályzata részletes utasítást ad, hogyan készítse el a legény a mesterek ellenőrzésével a mesterremeknek számító keresztboltozatot. Ez az ártikulus a mesterség technikai eljárása mellett a céh társadalmi felépítésébe is közvetlen bepillantást enged. — 1585-ben a kolozsvári városi tanács az óvári klastromban (akkor a domonkosoké volt) deszkával rakatta ki a boltozat ívét, amelyet azután e deszkaalátámasztás segítségével kőből készítettek el. A boltozatot rakják, faragják, hozzá boltókövet használnak. — 1694-ben a kővári vár templomának szép boltozatos közepe a fölötté levő helyiség helytelen igénybevétele következtében meghasadt, a boltozás fészkei leszakadtak. A fölöttes helyiségnek téglapadozata volt. Így jön hír régen eltűnt s ezáltal ismeretlen szerkezetekről, épületrészekről és romlásuk okáról.

Az épület világitása az *ablakon*, a benne való közlekedés az *ajtón* keresztül történik. A nyílások keretezéséhez ablak-, illetve ajtóköveket használnak. Már a 16. század végétől mindkét nyílásfajta legfontosabb részeit külön megjelölik (*ablakfa*, — *fél*, — *ráma*, — *félja*, — *sarok*, — *tok*, — *kereszt* — *ajtómellék*, — *mellékkő*, — *küszöb*, — *sark*, — *szemöldök*, — *pánt*). 1593-ban az ablak üvegezését ablakműnek nevezik. 1570-ben a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyv említi, hogy az ajtón nem tudván bemenni, az ablak keresztjét törték be. E kifejezés világosan gótikus vagy reneszánsz kőkeresztes ablakra utal.

A *cserép* szó számos egyéb jelentése mellett tetőcserép jelölésére is használatos. 1585-ben a kolozsvári városi tanács Besztercén rendel cserépet a nagy templomra (ez a Szent Mihály egyház), egyúttal mintát is küld, hogy az új cserép a régi csinált cseréppel egy formára legyen. Így a *cserép* szó mögött a Főtéri templom történetének igen figyelemreméltó adata rejtezik.

A *deszkát* mennyezethez, korláthoz, ajtó- vagy kapuszárnyhoz, mindenféle borítás-hoz használták fel. A borítást szegezéssel végezték, ahogyan erről a kolozsvári törvény-

kezési jegyzőkönyv 1584-ben értesít. — 1679-ben Bajomi János uzdiszentpéteri udvarháza tornácán „deszka rekesz festett deszkából vagy, ennek rámai pártázatos deszkával burítottak.” E szemléletes leírás a 17. századi udvarházak fából készült festett-faragott díszét eleveníti fel.

E találmra kiragadott példák meggyőzően világítják meg nemcsak az idézett szavak színesen változó értelmét, hanem visszahozzák, szinte kézzelfoghatóvá varázsolják a bennük és mögöttük duzzadó életet. S ebből minden olyan szakember és érdeklődő méríthet, akit a magyar művelődés múltja és jövője érdekel.

Entz Géza

Deme László: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 122 lap.

Az utóbbi tíz-tizenöt év társadalmi életünkben a szocialista demokratizmus kiteljesedésének ideje. Az emberek közéleti tevékenysége megélnékült. Egyre többen szólnak fel értekezleteken, sokan hallatják a szavukat a rádióban és a televízióban, meglehetősen nagy a számuk azoknak, akik írásos jelentésekre, szóbeli beszámolókra „kényszerülnek”. Újra előtérbe került a szóbeliség, a közvetlenül hatni akaró élőbeszéd újra egyre nagyobb jelentőséghez jut. Természetes is ez, hiszen amikor a társadalmi viszonyok, a technika és a tudományok annyira gyors ütemben fejlődnek, mint napjainkban, csak az először teszi lehetővé a gyors információcserét.

A nyilvánosság előtt megszólalók számának emelkedése azonban megmutatta, hogy a nagy gazdasági és társadalmi változásokat nem tudta hasonlóan gyors ütemben követni az anyanyelvi műveltség emelkedése. A legtöbb megszólaló szókincse szegényes, ezért beszéde színtelen és szürke. Újra nagyon elszaporodtak az idegen szók; a hivatali nyelv szavai, kifejezései pedig szinte előzönlötték a mindennapi nyelvhasználatot. Tele van nyelvünk frázissal, sematikus mondattal. Nem találjuk fel magunkat, hogyan, milyen hangnemben kell frunk és beszélnünk az élet adta különböző helyzetekben, hogyan kell megszerkeszteni mondanivalónkat, hogy világos, érthető és hatásos legyen. Folytathatnám a hibák felsorolását a nyelvtani vétségek és az ejtésbeli helytelenségek előszámlálásával, beszédünk durvaságainak és egyéb hibáinak bemutatásával. E nyelvhasználati hibák egy részét az utóbbi tíz-tizenöt év hozta felszínre. Anyanyelvi műveltségünk fejletlenségét azonban más dolgok is igazolják. Néhány hónapja a rádióban hallottam a következő esetet. A riporter valamelyik fővárosi üzem munkásai között érdeklődött, ki mit mondott el az előző napok valamelyikén tartott üzemi gyűlésen. A megkérdezettek közül többen nem szólaltak fel, mert — ahogy mondták — nincs meg a felszólaláshoz szükséges szó- és kifejezőkészletük. Valószínű, hogy sok okos terv, ötlet nem kerül a társadalom nyilvánossága elé, mert kitalálójuk nem képes elgondolásait elmondani, vagy — ismerve nyelvi műveltsége hiányosságait — nem meri előadni.

Ma már társadalmi követelés az anyanyelvi műveltségnek a mainál magasabb színvonalra emelése. Egyrészt azért, mert az egyéni képesség kibontakoztatásának lényeges feltétele a magasabb fokú anyanyelvi műveltség, hiszen az emberek szellemi mozgékony-sága a nyelvhasználatuk fejlettségi fokának is függvénye, másrészt pedig azért, mert minél inkább finomodik a nyelvérzék, fejlődik a nyelvi készlet és a kifejezőképesség, annál alkalmasabbá válik az ember társadalmi feladatainak a megoldására.

Társadalmunk az anyanyelvi műveltség magasabbra emelését az iskolától várja. Az iskola azonban csak a tanulóit taníthatja meg igényesebb nyelvhasználatra, a felnőttet nem. A felnőtteknek az üzemek, vállalatok és intézmények közművelődési szervei-

nek retorikai és nyelvművelői tanfolyamai, a TIT előadásai, a rádió és televízió nyelvi műsorai nyújtanak művelődési lehetőségeket. Ezeknek az alkalmaknak a száma azonban igen kicsiny. Az önművelődés útja látszik a legjárhatóbb útnak. Könyvkiadásunk az utóbbi években több olyan kiadványt jelentetett meg, amely határozottan azért készült, hogy a nyelvi műveltség különböző fokán állók nyelvi ismereteit emelje, és nyelvhasználatát javítsa. Ezek közé tartozik Deme László könyve is.

Deme László egészen más szempontból, a közélet felől nyúl a nyelvi műveltség kérdéséhez. „E munkát nyelvész írta mindazoknak, akiktől elvárjuk, hogy többet — egyre többet — értsenek meg mai fejlődésünkben, s hogy e folyamatnak ne pusztán részesei legyenek, hanem alakítói, tevékeny résztvevői is” — olvashatjuk a könyvecske Ajánlásában. A fejlődési folyamat alakítója, tevékeny résztvevője pedig csak az lehet, aki a maga gondolatait, ötleteit el is mondja a nyilvánosság előtt, másokéhoz pedig hozzá tud szólni. Deme tapasztalatai szerint „még mindig kevesebben mernek a közéletbe bekapcsolódni, mint amennyien helyzetük és képességeik révén tudnának. S e tartózkodás mélyén gyakran gátlások rejlenek; esetleg egy-egy kevésbé sikerült kísérlet kínos emlékei.” Akik pedig megszólalnak, „gyakran bizony átlendülnek a ló túlsó oldalára. Úgy érzik, ha nyilvánosan beszélnek, már nem maradhatnak azonosak önmagukkal, valami egészen új köntöst kell magukra öltetniük magatartásban, meg beszédmódban is”. Meg kell tehát tanulni a helyes közéleti magatartás szabályait, s el kell sajátítani a közéleti beszédmódot. A könyv ezekhez akar tanácsot adni, főleg azért, hogy „az adódó helyzetekben feltalálja magát” az ember.

A három, vesszővel elválasztott szóból álló címnek megfelelően három nagy részre oszlik a mű, s egy-egy nagy rész középpontjában a címben megadott kérdés áll, úgy azonban, hogy sohasem téveszti szem elől a másik két kérdést, sőt még a fontossági sorrendet sem.

Az első rész „A közéleti megszólalás fontossága — és nehézségei” főcímet viseli. Mi a közélet, milyen ma a közéleti megszólalás, mik a teendők ezen a téren, ezekre a kérdésekre keresi a választ a szerző. Rámutat arra, hogy a legtöbb ember a közéleten a legfelső szint munkáját és életét érti, az úgynevezett nagyközéletet, és nem is gondol a közvetlen környezetében zajló életre, a munkahelyire, az alapszervire, a kisközösségre, amibe ő maga is beletartozik, az úgynevezett kisközéletre. A nagyközéletnek az emberek nagyobb része csak szemlélője lehet, a kisközéletnek azonban cselekvő tényezője. Az egyén életének a kisközösség a színtere, s ez kapcsolja be a tágabbba, a nagyközösségbe.

E gondolkodásmódnak történeti okai vannak. Nálunk nem a család felől indul el és szerveződött mintegy a magánélet kiszélesülő folytatásaként a kisközélet. „A demokratizmus, szinte minden intézménye előbb alakult meg fent, mint lent, s a kisközélet olyan közösségei, mint a lakóhelyi közösség, a választókerület, az alapszervi mozgalmi csoport, de még a szocialista brigád is, mind fölülről szervezett közösségek.” S ennek a sorrendnek a hatását elsősorban a közéleti nyelvhasználatban érezhetjük. A kisközélet nyelvisége nem a magánéletinek, a mindennapinak „megemelkedett válfaja”, s a nagyközélet nem ennek „magasabb szintű folytatása”, mint a francia nyelvhasználatban, hanem „a kisközéleti fórumoknak, a legszűkebbeknek is, a nagyközéletiből töltődik meg ma a nyelvezetük.” A családias — mindennapos nyelvhasználat fölött rögtön a nagyközéleti nyelvezet áll. Ezért „vagy haverkodni,” tudunk, ami bensőséges, de nem hivatalos, vagy „tárgyalunk mindjárt, ami hivatalos, de az életszerűségnek, a közvetlenségnek nyoma sincs benne”. „Ezért van az, hogy az egyszerű dolgozó az üzemben, az egyszerű tag a mozgalomban meg sem mer szólalni. S ha megszólal, olyan kínlódvá, annyi nyelvi ficammel küszködve, szinte önmagából kifordulva beszél, hogy ezzel inkább elrejti gondolatait, nemhogy kifejtene őket. De nem csak beszélőként, még hallgatóként is csak akadály neki ez a nyelvi köntös, annyira idegen a mindennapjaitól.”

Mi a teendő? Idézzük újra Demét:

„A szocialista társadalom mi magunk vagyunk, mindannyian. A közélet a saját életünk, tehát olyan, amilyenné engedjük lenni – ha visszahúzódnak tőle –, vagy amilyenre formáljuk –, ha részt veszünk benne. De hozzá kell formálnunk magunkat annak érdekében, hogy magunkhoz formálhassuk, részévé kell válnunk, hogy tényezőivé lehessünk. Nagy hatalmú eszközeink van rá: a beszéd. Érdemes hát megismernünk, megtanulnunk használatának fortélyait. De ne a hibáit persze! Bár azok a feltűnőbbek, azokat a legkönnyebb utánozni. Ezért erősítenünk kell nyelvi tudatunkat, hogy ki tudjuk mondani, amit gondolani, s úgy tudjuk kimondani, ahogy gondoljuk.”

A második rész címe: A közéleti megszólalás helyzetei és fajtái. Sorra veszi ebben a fejezetben a nyilvános megszólalás fajtáit, egy sereg életből ellesett beszédmű elemzésével hasznos tanácsokat ad különböző beszédhelyzetekben az emberi magatartásra, szövegünk szerkezeti és tartalmi felépítésére, nyelvi megformálására.

E fejezetnek több olyan újdonsága van, amiről a szakirodalomban eddig nem olvashattunk. A beszédművek fajtái közül pl. az ügyintézésről, a tárgyalásról, a tájékoztatásról és a nyilatkozatról a retorikák nem szóltak eddig. A beszédművek hagyományos felosztása (írásbeliek és szóbeliek) helyébe az elő nem készített és az előkészíthető megszólalásformák lépnek. Nem fogalmazásbeli különbségekről van itt szó. A rész bevezető fejezetében írja a szerző: „Csábít az írás. Fontolgatható, esiszolgatható. Biztonságos, védelmet ad. De gyengít is, elszoktat az azonhelyben való reagálástól, a fogalmazva gondolkozástól. Arra csábít, hogy amiről nem tudtuk előre megírni a mondanivalónkat, abba ne szóljunk bele.” A 43. lapon pedig ezt olvashatjuk: „az előkészítésnek, tehát nem az előre megírás az egyetlen módja. Még a legcélravezetőbb sem!”

Az elő nem készíthető megszólalásformákkal nagyon konkrét és egyedi helyzetekben szoktunk élni, ezért előkészíthetetlenek. Ilyen helyzetekben is, bár mondanivalónk végső tartalma és formája ott helyben alakul ki, nagy segítséget jelent az, ha ismerjük a műfajnak általános szabályait, és a szóban forgó témában jártasak vagyunk. Az előkészíthető megszólalásformákra fel tudunk készülni, ugyanis a beszédhelyzetbe nem váratlanul kerülünk, hanem előre eltervezetten. Külön beszél a szerző ebben a részben a közéleti jellegű írásbeliségről.

Még egy dolgot szeretnék kiemelni ebből a második nagy fejezetből. A szerző is felhívja erre a figyelmet. A magánélet és a közélet határa, „a valóságban sokkal elmosódóbb, mint ahogy ezt a két, egymással élesen szembeállított fogalom sejtetné. Nem határvonal ez, hanem elég széles határsáv”. Ebből következik az is, hogy a magánbeszéd és a nyilvános megszólalás között sem lehet éles határvonalat húzni. Az átlagos polgár pedig ezt teszi. A magánbeszélgetésekben roppant igénytelen, sok az ízléstelen és durva kifejezés, a trágárság. Ezt szokta meg fiatal korában. Nem csoda tehát az, ha hivatalos megszólalásaiban „kifordul önmagából”, s csak nagyon nyakatekertén tudja kifejezni gondolatait. S az sem csoda, hogy azt gondolja, baráti körével villamoson, autóbuszon, vonaton és az utcán, ahol mások is hallják, ugyanúgy beszélhet, mintha senki sem hallaná beszédét. Olyan beszédmód ez, amelynek nincs emelkedettebb formája, amit azután át lehetne vinni a közéletbe.

A harmadik rész „A közéleti megszólalás anyaga és formája” címet viseli. A gondolkodás és a valóság, a gondolkodás és a beszéd összefüggései és különbségei, a beszéd nyelvi építőanyaga: a szó, a szavakat mondattá szervező nyelvtani forma – és eszközkészlet, a megszólalás egysége: a szöveg, ennek megszerkesztése a témái ennek a résznek.

Sok hasznos tanáccsal, kitűnő példákkal ébresztgeti az olvasókban az iskolában tanult és ma már feledésbe merülő nyelvi ismereteket. A nyelvi ismeretek azonban nem az iskolai oktatásban szokásos módon kerülnek itt az olvasó elé, hanem úgy és abban a szerepben, amit a mindennapi kommunikációban betöltenek. S úgy adja az egyes nyelvi

egységekről a nyelvtudomány újabb eredményeit, hogy az átlagos nyelvi műveltségű olvasó is érdeklődéssel olvashatja, a nyelvi ismeretei pedig valóban gyarapodnak.

Ma, amikor a közéletiségre nevelés olyan nagy hangsúlyt kap, s valamilyen formában szinte mindenki rá van kényszerítve arra, hogy a nyilvánosság előtt megszólaljon, különösen nagy a jelentősége ennek a könyvnek, s minden hasonló kiadványnak. A közéletben való részvétel, a helyes közéleti magatartás, s annak szinte a legfontosabb része, a verbális magatartás, a helyes beszédmód és a magasabb fokú nyelvi műveltség a szocialista államban elengedhetetlen állampolgári tulajdonság, jellemvonás. Ennek a tulajdonságnak a megszerzéséhez nyújt igen nagy segítséget Deme László könyve.

Bachát László

Magyarország földrajzinév-tára II.

Győr-Sopron megye. Vas megye. Veszprém megye. Zala megye. Szerkesztette Földi Ervin. A névanyagot részletesen megvitatta a Földrajzinév-bizottság munkabizottsága: Ajtay Ágnes, Balogh Lajos, Fábíán Pál, Fábíán Tibor, Földi Ervin, ifj. Hőnyi Ede, Hrenkó Pál, Kórógyi Imréné és Orlicsek József. Kartográfiai Vállalat. Budapest, 1978. 31 lap + térkép. 35 lap + térkép. 43 lap + térkép. 35 lap + térkép.

A Kartográfiai Vállalat kiadványai nem igen szoktak szóba kerülni nyelvtudományi folyóirataink hasábjain. Jó okunk van rá, hogy szakítsunk ezzel a gyakorlattal.

Földrajzi neveink egyik nagy csoportjának, a helységneveknek az egységes használatát kötelező érvénnyel szabályozza a hivatalos helységnévtár, amelyet 1873-tól kezdődően a Központi Statisztikai Hivatalban állítanak össze. A helységnévtárban nem szereplő, nem államigazgatási jellegű földrajzi nevek használatának szabályozása azonban mindaddig váratott magára, s ez a körülmény gyakran nehezítette meg az eligazodást. A Zala megyei Pölöskefőnél eredő és Vöcköndnél jobb felől a Zalába ömlő vízfolyásnak például efféle névváltozatai voltak forgalomban: *Piliske, Sárkány, Sárkány-patak, Sárvíz, Szívíz, Szívíz, Szévíz* stb. A Váctól északra emelkedő, 652 m magas hegyet hol *Nagy-szál*-nak, hol *Naszál*-nak, hol meg *Naszály*-nak hívták. A Kárpát-medence középső részén elterülő nagy síkságot egyaránt nevezték *Nagy-alföld*-nek, *Nagy-Magyar-Alföld*-nek és *Alföld*-nek is. Stb. Az egységesítés, szabványosítás elvégzése a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium Országos Földügyi és Térképészeti Hivatala keretében 1964 óta működő Földrajzinév-bizottságnak lett a feladata. A Földrajzinév-bizottság szellemi termékeként jelent meg 1971-ben az a Magyarország földrajzinév-tára (a továbbiakban: MoFnT.) I. köteteként jelölt füzet, amely 715 országos jelentőségű domborzati, táj- és víznevet foglal magában. (Bibliográfiai adatai: Magyarország földrajzinév-tára I. Fontosabb domborzati, táj- és víznevek. Szerkesztette Földi Ervin. A névjegyzék anyagát Takács József, Tóthné Endrey Mária, Zombai Pál állította össze. MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. Budapest, 1971. 64 lap. Rövidített változatát l. a Timkó Györgytől szerkesztett Helyesírási és tipográfiai tanácsadóban a 152–161. lapon.)

1978-ban a Kartográfiai Vállalat gondozásában megkezdődött a 19 füzetből álló megyei sorozat közzététele is, amely a MoFnT. II. megjelölést viseli, s amelynek első négy füzete négy dunántúli megyénknek, Győr-Sopronnak, Vasnak, Veszprémnek és Zalának a szabványosított földrajzinév-anyagát tartalmazza meglehetősen részletes, 1 : 150 000 méretarányú térképmelléklettel is ellátva. E megyei füzetek szerkezeti felépítése teljesen egységes. Radó Sándornak, a Földrajzinév-bizottság elnökének az Előszava

(3–4) után a következő fejezeteket találjuk bennük: Tudnivalók a Földrajzinév-tárról (5–6); A helységeket azonosító számok magyarázata (7–8); A megyei betűrendes jegyzékben a név után álló megjelölések magyarázata (8); Megyei betűrendes jegyzék (Győr-Sopron: 9–17, Vas: 9–20, Veszprém: 9–24, Zala: 9–20); Helységenkénti betűrendes jegyzék (Győr-Sopron: 19–30, Vas: 21–33, Veszprém: 25–42, Zala: 21–34).

A tartalmas tájékoztatóból (Tudnivalók) megtudhatjuk a kiadványsorozat elkészítésének munkafázisait és a legfontosabb jellemzőit: „A Földrajzinév-tár célja, hogy a helyileg ismert és hivatalosan megállapított földrajzi neveket az egységes használat érdekében közzétegyje, ezzel megszüntesse a különféle kiadványok és a tényleges névhasználat közötti eltéréseket.” „... a földrajzi neveket a hivatalos kiadványokban a Földrajzinév-tárban foglaltak szerint kell használni.” „A Földrajzinév-tár ... a következő földrajzi neveket tartalmazza: a) A természeti földrajzi tárgyakra (domborzati elemek, természetes álló- és folyóvizek, természeti és etnikai tájak), b) a külterületen levő településeknek, c) a közterületek (utak, utcák, terek) kivételével a települések belterületi részeinek, d) a közlekedés és a vízgazdálkodás körébe tartozó mesterséges létesítményeknek az elnevezését.” „... a kötet anyaga nem terjed ki a kisebb, jelentéktelenebb területrészekre, vízfolyások, dombok, völgyek, nevezetességek stb. nevére. Arra törekedtünk, hogy a kötet az adott környezetben legáltalánosabban ismert elnevezéseket tartalmazza, és így a különféle térképekre kerülve segítségükkel a térképet használók az egyes részleteket azonosítani tudják.” „A földrajzi neveket előzetesen térképi és szöveges forrásokból gyűjtöttük össze. A térképek közül elsősorban az 1:10 000 és 1:25 000 méretarányú topográfiai térképeket, turistatérképeket, az Országos Vízügyi Hivatal térképeit használtuk ... A szöveges források közül az 1973. évi helységnévtárban, az ezt kiegészítő pótlásokban és a menetrendekben található neveket vettük figyelembe. Igen hasznos alapként bizonyultak a nyelvészeti céllal végzett földrajzinév-gyűjtések már közzétett vagy még kéziratban maradt anyagai. [Bekezdés.] Az előzetesen összegyűjtött neveket a helyi használatba való igazodás érdekében a helyi tanácsok segítségével egyeztetettük. Ennek során az előzetes anyagból a nem ismert és nem használt neveket töröltük, az ott szereplő, de másképpen használt neveket módosítottuk, a kiegészítőleg javasoltakat pedig — amennyiben erre hely állt rendelkezésre — pótlólag felvettük. A helyi javaslatoktól csak akkor térünk el, ha ezt a nyelvjárási formáknak a köznyelvhez való bizonyos mértékű közelítése tette szükségessé, pl. *Boronás* helyett *Boronás*, *Margya* helyett *Marja*, *Száka-hegy* helyett *Szálka-hegy* stb. Ezenkívül el kellett térnünk a helyi javaslatoktól akkor is, ha a több helységet érintő nevek egymástól eltértek.” „A helyi egyeztetés után a földrajzi neveket a MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatala keretében működő Földrajzinév-bizottság általánosságban és részleteiben megvizsgálta a nyelvjárási formák, az idegen nyelvű nevek alkalmazása és a helyesírás szemszögéből.” „A kötet a neveket a könnyebb hozzáférhetőség és a megfelelő azonosítás érdekében három rendszerben tartalmazza. A névjegyzék első részében a közzétett neveket folyamatosan betűrendben találjuk, a második részben helységenként különválasztott betűrendben, végül a térképmellékleten a neveket helyzetüknek és jellegüknek megfelelően tüntettük fel.” „Az 1:150 000 méretarányú térkép segítségével minden földrajzi név helyzete megállapítható, egyúttal a térkép feltünteti a vízfolyásokat, bel- és külterületi településeket, utakat, vasutakat és nevezetességeket.”

Mínt hogy Zala megye népi használatú földrajzi neveinek a terjedelmes gyűjteménye (ZMFN.) 1964 óta rendelkezésünkre áll, érdemes összehasonlítani valamelyik zalai község névanyagát a ZMFN.-ben és a MoFNT. II.-ben. Legyen ez a falu Bucsuszentlászló. A ZMFN.-ben Bucsuszentlászló huszonkilenc földrajzi névvel van képviselve, a MoFNT. II.-ben pedig négyvel. A ZMFN. tehát hétszer több földrajzi nevet tart számon Bucsuszentlászlóról, mint a MoFNT. II. A MoFNT. II.-ben található négy bucsuszentlászlói

földrajzi név közül kettő megvan a ZMFN.-ben is, mégpedig *Botika* és *Vöskapui-telek* (a ZMFN.-ben: *Vöskapui-telek*); a *Szévíz* (MoFnT. II.) helyett a bucsuszentlászlói nyelvjárásban a *Kanáris* (ZMFN.) járja, a *Fuss-patak* (MoFnT. II.) viszont hiányzik a ZMFN. bucsuszentlászlói anyagából. (Nemeshetés és Pölöske ZMFN.-beli anyagában ott van a *Fus-patak*.) Láthatjuk tehát, hogy a ZMFN. és a MoFnT. II. névanyaga kölcsönösen kiegészíti egymást. Együtt kell őket használnunk. A ZMFN.-ből a nyelvjárási névváltozatot, a MoFnT. II.-ből pedig a szabványosított névalakot lehet megtudnunk.

Az előzetes tervek szerint 1980–81-ben a tizenkilenc megyei füzet hiánytalan közzétételével lezárulnak a MoFnT. II.-nek a munkálatai, és kezdetét veheti a tizenkilenc megyei füzet anyagát összegező országos névmutatónak a megszerkesztése. Az országos helynévmutatóknak tisztes hagyományai vannak Magyarországon. A Hevenesi Gábor (1656–1715) jezsuita történétkutatótól 1689-ben Bécsben kiadott, „Parvus Atlas Hungariae” című térképműben több mint 32 lapot tett ki a mintegy 2600 helységnévnek a mutatója. Ez Magyarország első országos helynévmutatója. (Hevenesi atlasza nemrég új kiadásban vált hozzáférhetővé: Gabriel Hevenesi: Parvus Atlas Hungariae, Viennae 1689, herausgegeben von Karl Nehring. München, 1976. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C. Band 4.) A mindeddig legbővebb és leghasználhatóbb országos névmutatót Lipszky János (1766–1826) huszártisztnek (1808-tól ezredesi rangban) köszönhetjük, aki 1804–6-ban közzétett korszakalkotó térképművéhez (Tabula generalis regni Hungariae, Croatiae et Slavoniae, nec non magni principatus Transylvaniae) 1808-ban külön kötetben (Repertorium) csatolta a térképén feltüntetett valamennyi földrajzi névnek a jegyzékét. Bárcsak módot találta a Kartográfiai Vállalat Lipszky térképművének és helynévmutatójának a hasonmás kiadására is! Hiszen éppen a Kartográfiai Vállalat volt az, amelyik – a Magyar Helikonnal közösen – 1972-ben Cartographia Hungarica I. címen faksimile kiadásban megjelentette a XVI. és XVII. század folyamán Magyarországról készült térképek közül a tíz legjelesebbet, s ezzel – egyebek között – széles körben ismertté tette Magyarország legrégebb térképeinek, Lázár deák 1528. évi országtérképének a helynévanyagát. E tárgykörben azóta több nyelvtudományi tanulmány is született arról tanúskodva, hogy a nyelvészek élni tudtak a felkínált lehetőséggel. Várjuk a Cartographia Hungarica II. kötetét!

Visszatérve a MoFnT. II.-höz ejtsünk szót arról is, milyen szakembereknek nyújthat elsőrangú segítséget ez az egységes szempontok szerint és viszonylag rövid idő alatt elkészülő földrajzinév-tár. Mindenekelőtt természetesen a térképészeknek, a polgáriaknak éppúgy, mint a katonaiaknak. Rajtuk kívül az államigazgatás, a földügy, a statisztika, a közlekedés és posta, az erdészet, a vízgazdálkodás, a természetvédelem, az idegenforgalom, a könyvkiadás, a sajtó stb. irányító beosztásban levő dolgozóinak, a geográfusoknak, a helytörténészeknek, a földrajzi nevek gyűjtőinek, a tanároknak, a tankönyvíróknak stb. S nem utolsósorban: a kutató nyelvészeknek. Különösen akkor lesz sok örömük a MoFnT. II. füzetekben, ha a mellékletként csatolt megyetérképeket együtt használják az 1977-ben ugyancsak a Kartográfiai Vállalat gondozásában megjelent megyetérkép-sorozat megfelelő lapjával. Mindkét térképnek azonos a méretaránya, 1:150 000, azaz egy centiméternek a térképen másfél kilométer felel meg a terepen. A MoFnT. II. többszínnyomású térképmellékleteinek a rendkívül dús térképi névanyag az erősségük, az 1977. évi, még gazdagabb színskálájú megyetérkép-sorozat viszont kevesebb földrajzi nevet tartalmaz ugyan, de ábrázolja a domborzatot és a növénytakarót, szemléletes képet nyújtva a tájról, amelyben földrajzi neveink élnek.

Köszöntjük Erdődi Józsefet, hetvenéves munkatársunkat

Első tanulmánya 1934-ben jelent meg a Nyelvőr 63. évfolyamában. A folyóirat címlapján ez állt: „Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond folyóirata; szerkeszti és kiadja Balassa József”. A hagyományokban gazdag örökséget kiváló munkatársi gárda őrizte, ápolta és gyarapította. A szerkesztőén kívül ebben a kötetben jelentek meg Beke Ödön, Fokos-Fuchs Dávid, Kertész Manó, Munkácsi Bernát, Turóczy-Trostler József, Vikár Béla, Zolnay Vilmos, Rubinyi Mózes, Prohászka János, Zsoldos Jenő cikkei; s ha a következő kötetbe lapozunk, ott olvashatjuk Moór Elemér, Zolnai Gyula tanulmányait.

Ebben a nagy tekintélyű tudós körben indult útjára az ifjú Erdődi József, ennek a körnek ma már egyetlen munkás, a Nyelvörhöz máig is hűséges tagja..

A téma, amelyet első Nyelvőr-tanulmányában feldolgozott, a finnugorok és az indoeurópaiak érintkezésének helyére vonatkozott. Növényföldrajzi adatokkal, a *szil* és a *cser* szavunkkal jelölt fajta elterjedési vonalával igazolta a feltehető találkozás határát. E tanulmány megjelenése óta mindvégig megőrizte érdeklődését a nyelvrokonosság, a nyelvtörténet és a nyelvek érintkezésének problémái iránt. Írt a finnugor–indoeurópai igetővekről (64: 124), testrésznevek finnugor–indoeurópai etimonjairól (64: 19–22, 70–2). Szavainkat, szólásainkat magyarázó cikkei múltunk művelődéstörténetének, néprajzának egy-egy mozzanatát világítják meg; újabban például *ablakszem* szavunk magyarázatával mutat rá arra (101: 368–70) — rokon és nem rokon nyelvi adatokkal —, hogy civilizációtörténeti és ezzel párhuzamos nyelvi (ezúttal metaforikus) alakulat sugárszerűen is elterjedhet.

Erdődi József folyóiratunk hasábjain foglalkozott tudománytörténettel (Sajnovics János, az ember és a tudós. 94: 133–49), finnugor rokonságunk kulturális színvonalának emelkedésével a Szovjetunió nemzetiségi politikája eredményeképpen (91: 265–80). Több, úttörő jelentőségű tanulmányt közölt az orosz és a magyar nyelvi érintkezés múltbeli és újabb jelenségeiről. Rámutatott például a XIV–XVI. századi magyar–orosz művelődési kapcsolatok nyelvi vetületére (77: 125–9), a magyar katonai szervezet szavainak megjelenésére az oroszban (76: 224–8). Nagy tanulmánysorozatban tárta föl a felszabadulás utáni orosz nyelvi hatás adatait (78: 75–8, 220–5, 382–92; 79: 87–91, 220–2). A nyelvek közötti kapcsolatok iránti érdeklődése kiterjedt a magyar és a német nyelvre is (97: 157–66, 98: 284–6).

Nyelvünk élő jelenségeit nyelvművelő cikkei érintették; megfigyeléseket, adalékokat ma is közöl nyelvhasználatunkról. Könyvismertetései, megemlékezései is bizonyítják folyamatos kapcsolatát a Nyelvörrel.

Azt kívánjuk, hogy jó egészségben, élénk érdeklődését továbbra is megtartva, friss szemléletét megőrizve hosszú ideig gyarapíthassa a nyelvtudomány eredményeit.

Korom Tibor
1920—1979

1978 októberében, a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület által akkor immár ötödízben megrendezett adai nyelvművelő napok alkalmával láttam őt utoljára. De — bár az ő neve is ott szerepelt a tudományos ülészak előadói között, s a konferenciára készített magvas tanulmánya a többiek előadásával együtt ott olvasható az ülészak anyagát tartalmazó izléses kötetben — nem Adán, nem magán az ünnepi rendezvénysorozaton találkozhattam vele, hanem az újvidéki kórház egyik különszobájában. Ott feküdt csontig soványodva, valószínűtlenül sápadtan, de kezében toll volt, előtte az ágyon speciális, általa tervezett íróasztal.

Dolgozott, mert ez volt az életeleme. Súlyosan legyengülve, halálos betegen is a jugoszláviai magyar nyelvművelés apostolaként tevékenykedett. Ezt tartotta élete értelmének. Foglalkozását tekintve ugyan nem nyelvész volt, hanem újságíró s az Újvidéki Rádió munkatársa, de amit akár mint szerző, akár mint a Nyelvművelő című lap szerkesztője kiadott a kezéből, az nyelvészetiileg is megalapozott, megbízható volt. Irányító képessége, szervezői buzgalma pedig a szó szoros értelmében bámulatra méltó. Egyik jugoszláviai méltatója, Szabadka Sándor ezt írta róla: „Bármikor láttam, bármilyen időben beszéltem vele, bárhol figyeltem felszólalásait, mindig benne élt a szüntelen vitakészség, az anyanyelv tiszaságáért párba jra is kész elszántság.” Érzékletes, kitűnő jellemzés. S hogy Korom Tibor „párbajozásai” az anyanyelv tiszaságáért nem maradtak eredménytelenek, azt jól bizonyítja, hogy nem kis részben az ő fáradozásai nyomán alakult meg Kosztolányi szülővárosában, Szabadkán 1964. január 29-én a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület. Jó egy évtizeden át ő volt az egyesület főtítkára, legfőbb ügyintézője, s áldozatos, sokoldalú munkájáért méltán kapta meg 1974-ben a Szarvas Gábor-díjat.

Korom Tibort a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottságához s ennek elődjéhez, a Nyelvművelő Munkabizottsághoz is szoros szálak fűzték. Az a tartalmas beszámolója, amelyet a bizottság meghívására 1967. október 27-én tartott Budapesten a JMNyE munkájáról, terveiről és problémáiról, meg is jelent a Magyar Nyelvőrben (1968: 23—8). Többek között arról szólt benne, hogy munkájukban milyen hasznos és nélkülözhetetlen a magyarországi nyelvészek közreműködése.

Mi innen inkább azt látjuk, hogy ő milyen hasznos és nélkülözhetetlen volt a jugoszláviai magyar nyelvművelésben. Halála pedig súlyos veszteség mindnyájunk számára.

Grétsy László

Kazinczy-versenyek a középiskolások számára 1978-ban és 1979-ben

A Kazinczy-verseny országos döntőjét Győrött 1978. április 21—23-án, illetőleg 1979. április 20—21-én 13., majd 14. alkalommal rendezte meg a középiskolások (gimnáziumi és szakközépiskolai, valamint a szakmunkásképző iskolai tanulók) számára az Oktatási Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, a KISZ Győr-Sopron megyei VB, a Győr-Sopron megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, a Győr megyei Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Művelődésügyi Osztálya és a Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola.

1978-ban a verseny ünnepélyes megnyitására a Kazinczy-szobor megkoszorúzása után került sor Győr megyei város Tanácsának dísztermében. A vendéglátó iskola nevében Kádár Géza, a Kazinczy Gimnázium igazgatója köszöntötte a megjelenteket: a versenyzőket és kísérő tanáraikat. Ezután Kreiter Mária az MSZMP megyei bizottságának osztályvezetője méltatta a versenymozgalom jelentőségét. Hangsúlyozta többek között, hogy „a szocialista embertípus formálásában, a korszerű általános műveltség megteremtésében és megszervezésében kiemelkedő szerepet játszik a nyelv, a gondolkodás, a gondolatok kifejezésének eszköze”. Ezért örülhetünk, hogy az utóbbi két évben a szakmunkás tanulók és az általános iskolások bekapcsolásával erősödött a Kazinczy-versenyek mozgalmának tömegbázisa.

Az országos döntő — az 1977. évihez hasonlóan — a Kazinczy-díj alapítványának módosítása következtében (vö. Nyr. 102 [1978]: 122–3) két színhelyen, két bizottság előtt zajlott le. A gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók a Rába Városi Művelődési Központban adtak számot beszédkultúrájukról, a szakmunkástanulók pedig az Ady Endre Vasas Művelődési Házban. Az előbbieket bíráló bizottsága: elnök: Szende Aladár ny. főiskolai tanár; társelnök: Nóbel Iván, az OPI osztályvezetője; tagjai: Frank Iván, a KISZ KB munkatársa; Gálos Tibor, az OM főelőadója; Körmeny László Kazinczy-díjas, a Magyar Rádió bemondója; Peredy László színművész, a Kisfaludy Színház tagja; Wacha Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tud. munkatársa, a Beszédművelő Munkabizottság titkára; az utóbbiaké: elnök: Bencédy József OM-főtanácsos, főiskolai igazgató; társelnök: Herczegi Károly OM-osztályvezető; tagjai Gönczy Zsuzsa, a KISZ KB munkatársa; Graf Rezső, a Tankönyvkiadó főszerkesztője; Megyer Szabolcs Kazinczy-díjas, ny. szakfelügyelő; Rigó Jánosné, az MRT győri stúdiójának munkatársa; Zsabó László Kazinczy-díjas, szakfelügyelő. Mindkét bizottság munkájában részt vett Péchy Blanka érdemes művész, a Kazinczy-díj alapítója, a két bizottság tiszteletbeli elnöke.

Az első napon a szabadon választott szövegeket mutatták be a versenyzők. A gimnazisták és szakközépiskolások által választott szemelvények szerzői ebben az évben a következők voltak: Illyés Gyula 9, Kosztolányi Dezső 4, Sőtér István 3, Bárczi Géza, Grétsy László, Kodály Zoltán, Péchy Blanka 2–2, Ady Endre, Babits Mihály, Bálint György, Bata Imre, Bella István, Benkő Loránd, Csoóri Sándor, Csorba Győző, Egry Péter, Fodor András, Fülei Szántó Endre, Gál István, Galsai Pongrác, Horváth János, Juhász Ferenc, Juhász Gyula, Király Péter, Kiss Lajos, Kolozsvári Grandpierre Emil, Komlós Aladár, Lengyel Dénes, Lőrincze Lajos, Megyer Pál, Nemeskürty István, Németh László, Ortutay Gyula, Pomogáts Béla, Rab Zsuzsa, Rónay György, Sütő András, Szabó Lőrinc, Szabolcs Miklós, Takács Gyula 1–1 diák szabadon választott szövegének volt a szerzője. A szakmunkásképző iskolák tanulói közül sokan választották bemutatásra Ady Endre, Bárczi Géza, Ferenczy Géza, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Kosztolányi Dezső, Németh László műveinek egy-egy részletét. A szövegek mindkét csoportban főleg a nyelvről (ezen belül a kiejtés, nyelvművelés kérdéseiről és az ifjúsági nyelvről) szóltak, de elhangzottak szövegek, melyek nagy íróink műveivel, életével, nyelvművészetével, az írói mű létrejöttével, társadalmi kérdésekkel, a művészetekkel, zenével, népköltéssel foglalkoztak.

A második napon a kötelező szöveg meghallgatására került sor. Ez a gimnáziumi versenyzők számára Bálint György *Intelmek* kezdő felháborodókhöz című írásának következő részlete volt (l. A toronyőr visszapillant c. gyűjteményes kiadásban, Magvető 1966. I: 689–90):

Mi háborítja fel a szellem emberét? Semmi esetre sem személyes ügy. Ez csak bizonyos gyapori reflexet válthat ki belőle, haragot, irigységet, esetleg taktikus lépéseket. Hozzájárul-

hat ez is a felháborodáshoz, de — önmagában nem elég. Valami személyentüli kell hozzá, valami általános elvi. Az elnyomott, kiszákmányolt emberek tömegét a személyes sérelmek rendszeres, koordinált tömege teszi harcossá: a tömegnél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi oszthatatlanul egy. Az entellektüelnél, akinek gondolkozása és munkája magányos jellegű, más a helyzet. A tömeg személyes sérelme az ő számára elvi sérelmet jelent, és csak ezen keresztül válik személyes élménnyé. A tömeg ügye az ő személyes ügyévé lesz — ha azzá segíti a megfelelő elvi funkció, a felháborodás. Csakis így érthető, hogy vannak jó módban élő szellemi emberek, akik az éhező tömeg ügyének harcosaivá lesznek, és vannak nyomorgó szellemi emberek, akik rongyos ruhában, kínosan összekoldult két pengővel a zsebükben is a birtokon belül levők hívei maradnak. Újra meg újra véssétek emlékezetetekbe, ifjú entellektüelek: nem a személyes sérelem a döntő. Emlékezzetek néhány híres, szociális író esetére? Személyes sérelmük vitte őket a tömeg közelébe, ahelyett, hogy a tömeg sérelme vált volna, az elv közvetítő közegén keresztül, az ő személyes ügyükké.

A szakmunkásképző intézetek tanulói a következő részletet kapták Károly Sándornak A magyar nyelv történetének főbb szakaszai című írásából (I. A szép magyar nyelv. — Minerva Zsebkönyvek Bp. 1967. 5.):

A magyar nyelv, mint bármelyik más nyelv, nem teljesen egységes. Másként beszélnek a Szeged vidékiek, másként a Debrecen környékiek, ismét másként az ország északi részén lakó palócok, s még sorolhatnók tovább azokat a tájakat, amelyeknek a lakói több-kevesebb különbséggel használják nyelvünket. A magyar nyelven belül tehát több nyelvváltozat különböztethető meg. Az említett, tájak szerinti különböző nyelvváltozatokkal, az ún. nyelvjárásokkal szemben áll az a nyelvtípus, amely közös minden magyarul beszélő számára. Ezt tanulják az iskolában, ezen írják a könyveket, az újságokat, ezt halljuk a rádióban, a színpadon. Ez az ún. köznyelv aránylag nem régi. Kialakulása a XVI. században indul meg, fejlődése nagy lendületet vesz a XVIII. század második felében, és lényegében csak a XIX. század közepére alakul ki teljesen. Ennek az egységes magyar köznyelvnek a kiforrása előtti csak tájnyelvi változataiban élt nyelvünk. Ha tehát a magyar nyelv történetéről beszélünk, tudnunk kell, hogy hosszú ideig csak nyelvjárások történetéről lehet szó, s a köznyelv kialakulása közben és utána is élnek ezek a nyelvjárások.

A közös eredményhirdetésre vasárnap délelőtt a városi tanács dísztermében került sor.

Szaló Lajosnak, a Győr-Sopron megyei Tanács általános elnökhelyettesének ünnepi beszéde után a két elnök adott tájékoztatást a bíráló bizottságok véleményéről.

Szende Aladár a gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók versenyét értékelve megállapította, hogy a verseny színvonala az előző évekhez képest általában emelkedett. Egyre inkább tudatosodnak az előszónak és a szöveg megszólaltatásának szabályjai a tanulók beszédében. Tisztult a hangképzés is, bár a sziszegő-susogó hangok képzésében éppúgy akadnak hibák, mint a hangok időtartamának érzékeltetésében (*egy-eggy, kórház — kórház* stb.). A szövegmondásban nagy gondot jelentett — ismét — a mondat határainak átlépése, illetőleg az, hogy a versenyzők a szöveg megszólaltatásakor nem vették figyelembe a szöveg e g e s z é t. Ez a szövegmondásban nemegyszer olyan túltagolást eredményezett (olykor még a mondatokon belül is), amely már a folyamatosságot, talán a megértést is zavarta. Némelyek az írásjelek túlzott tisztelete miatt mechanikusan tagolták a szöveget — még a mondatokon belül is —, így nem a tartalmilag összetartozó részek hangzottak el együtt, hanem az írásjelekkel egybefogott szakaszok. Gondot jelentett a mondatok láncolatában az előzményekhez viszonyított új kiemelése is. Éppen a mondatokban való gondolkodás következtében sülyyedtek el olykor olyan részletek, melyeket nemcsak a mondatok sorozatából, de még a szöveg egészéből is ki kellett volna emelni a többi fölé. A szövegegészben való gondolkodásra, a szövegegésznek tartalmi-szerkezeti tagolására, a mondatokon belül pedig a mondatokat alkotó szószerkezeteknek kapesolva

tagolására a jövőben nagyobb gondot kell fordítani. A mondatokon belül (éppen az ismert, a magától értődő és az új fel nem ismerése következtében) a birtokos és minősítő jelzős szerkezetek és általában a szó szerkezetek hangsúlyviszonyainak sematikus megoldása jelentette a legtöbb gondot. A bizottság változatlanul fontos szempontnak tartotta az egyéniséghez illő szövegválasztást, valamint a nem akusztikus tényezőknek (gesztus, tekintet, testtartás) bátrabb alkalmazását, a szöveg mondanivalójának segítésére.

Bencédy József a szakmunkásképző iskolák tanulóinak versenyét értékelve elmondta, hogy a bizottság véleménye szerint a szövegtolmácsolás azt mutatta: alapos felkészülés előzte meg a versenyt. Némelyeknél talán éppen a túlkészülés akadályozta a természetes szövegmondást. Javult a döntőbe jutottak hangképzése, többségük jobban megtalálta a szöveg tartalmának megfelelő hangvételeit. Változatlanul fellelhetőek azonban azok a tőpushibák, melyek ellen szinte minden versenyen szót kell emelni: hangképzési hibák (főleg a mássalhangzók képzésében), szó- és szótagelnyelés, — elhagyás, egyes elemeknek nem teljes értékű hangoztatása, néhány hangsúlyozási és hanglejtési bizonytalanság, tisztázatlanság, kiejtési babona továbbélése, s mindezek alapja: a gyenge beszéd- és légzéstechnika. Az írásjelek átértékelésének nem ismerése itt is tagolási bizonytalanságokat okozott. Továbbra is gondot jelent a szövegben való gondolkozás, és a szöveg egész hangzásának akusztikai felépítése.

A további eredményes munkát segítik a már hagyományos beszélgetések a kísérő tanárokkal. Ezek a továbbképzésnek olyan alkalmak, amelyek hasznos tájékoztatást nyújtanak mind az iskolai beszédnevelő munkához, mind a beszéd további kérdéseinek tudományos vizsgálatához. Ezekben a beszélgetéseken ugyanis a bíráló bizottság tagjai részletesen elemzik a tapasztalatokat, bemutatják a kötelező szöveg megszólaltatásával kapcsolatos gondokat, tanácsokat adnak a hibák kijavítására, a tanárok pedig ismertetik a beszédnevelő munkájukkal kapcsolatos gondolataikat. E közös munkából 1978-ban annak a kérdéskörnek megoldása merült fel gyakorlati feladatként a tudományos kutatás számára, miként lehet „szövegészben gondolkodva” úgy építkezni a hanggal, hogy például a Bálint György-szöveg egészéből a hallgató számára hangerő, ritmus segítségével kiemelkedjék a szövegnek lényegi mondanivalója (az e beszámoló megfogalmazásának időpontjában a tételhangsúlyosnak vagy szöveghangsúlyosnak nevezett rész): „Mi háborítja fel a szellem emberét. Semmi esetre sem személyes ügy. Valami személyentúli kell hozzá, valami általános, elvi. A tömegnél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi oszthatatlanul egy. Az intellektüelnél más a helyzet. A tömeg személyes sérelme az ő számára elvi sérelmet jelent. A tömeg ügye az ő személyes ügye akkor lesz, ha azzá segíti a megfelelő elvi funkció, a felháborodás.”

Az 1978. évi szép magyar beszéd országos versenyének győztesei: Kazinczy-éremmel jutalmazott gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók: Frankó Emilia, Fazekas Mihály Gimnázium (Budapest); Haklits Györgyi, Nagy Lajos Gimnázium (Szombathely); Kegyes Csilla, Booskai Gimnázium (Szerencs); Kiss Róbert, Zrínyi Miklós Gimnázium (Zalaegerszeg); Kovács Mariann, Ságvári Gimnázium (Kazincbarcika); Kracsun Violetta, Teleki Blanka Gimnázium (Székesfehérvár); Lukovics Éva, Rózsa Ferenc Gimnázium (Békéscsaba); Mácsai Pál, Kölcsey Ferenc Gimnázium (Budapest); Németh Judit, Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola (Győr); Popovicheh Berta, Kossuth Lajos Gimnázium és Szakközépiskola (Mosonmagyaróvár); Révész Márta, Dobó István Gimnázium és Szakközépiskola (Eger); Romics Ágnes, Zrínyi Miklós Gimnázium (Szigetvár); Rujder Erzsébet, Vak Bottyán Gimnázium (Paks); Szabó Judit, Tinódi Gimnázium (Sárvár); Szabó Zsuzsa, Eötvös Gimnázium (Tata). A KISZ KB különdíját kapta: Dobsonyi Sarolta, Patrona Hungariae Gimnázium (Budapest); Kiss Ildikó, Hunfalvy János Közgazdasági Szakközépiskola (Budapest); Magyar

Erika, Horváth Mihály Gimnázium (Szentes); Medve Andrea, Vasvári Pál Gimnázium (Székesfehérvár); Tarcza Zsuzsanna, Táncsics Mihály Gimnázium (Budapest).

A Kazinczy-éremmel jutalmazott szakmunkásképző iskolai tanulók: Bakonyi Ildikó, Kereskedelmi Szakmunkásképző Iskola (Eger); Boros Júlianna, Hunyadi Mátyás Gépíróiskola (Székesfehérvár); Grésszkó Anna, 502. sz. Ipari Szakmunkásképző Iskola (Mohács); Kállai Teréz, Szakmunkásképző Intézet (Fót); Kalmár Tibor, 7. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Koch Beáta, 609. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Baja); Lázár Katalin, 312. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Oroszlány); Nagy Éva, 126. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Berettyóújfalu); Seregély Ibolya, 505. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Szekszárd); Simon Emma, Kereskedelmi és Vendéglátóipari Iskola (Győr); Székely Zsuzsa, 211. sz. Ipari Szakmunkásképző (Salgótarján); Szilágyi Gizella, Egészségügyi Szakiskola (Miskolc); Tamás Attila, 402. sz. Ipari Szakmunkásképző (Mosonmagyaróvár); Torma Lajos, Vendéglátóipari Szakmunkásképző (Keszthely); Varga István, 18. sz. Puskás Tivadar Szakmunkásképző (Budapest). A KISZ KB különdíját kapta: Arany Veronika, Kereskedelmi Szakmunkásképző (Dunaújváros); Bende Éva, Kereskedelmi Szakmunkásképző (Kecskemét); Fodor Sára, Kereskedelmi Szakmunkásképző (Pécs); Horváth Éva, 402. sz. Ipari Szakmunkásképző (Mosonmagyaróvár); Németh Erzsébet, 12. sz. Dallos Ida Ipari Szakmunkásképző (Budapest).

Az 1979. évi Kazinczy-verseny megnyitóján Kádár Géza a vendéglátók nevében 119 versenyző diákot és az őket kísérő tanárokat köszöntötte. Ünnepi megnyitójában Lombos Ferenc, Győr-Sopron Megye Tanácsának elnöke többek között arra hívta föl a figyelmet, hogy a Kazinczy-verseny — mely évente 15 000-nél is több diákot mozgat meg — tulajdonképpen több, mint verseny: társadalmi célokat szolgál: formálja a belsőt, tükrözi az izlésnek, az esztétikai érzéknek, s ezáltal visszahat a társadalmi tudatra. Nemcsak a nyelvre nyitja fel a diákok szemét, fülét, nemcsak a nyelv esztétikumát ismerteti fel, hanem a nyelv által hordozott gondolatokat munkáltatja a versenyzők tudatában, s ezáltal e gondolatokat a társadalom hasznára fordítja.

Az ünnepélyes megnyitó után a verseny ismét két csoportban zajlott le. A gimnáziumi és szakközépiskolai tanulókat a Rába Városi Művelődési Központban hallgatta meg a bíráló bizottság és az érdeklődők. A bíráló bizottság elnöke: Bencéd József OM-főtanácsos, főiskolai igazgató; társelnöke: Nobel Iván, az OPI osztályvezetője; tagjai: Czoma László, a KISZ KB osztályvezető helyettese; Gálos Tibor, az OM főelőadója; Lőrincze Lajos Állami-díjas, c. egyetemi tanár; Perédy László színművész, a Kisfaludy Színház tagja; Wach Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézet tud. munkatársa, a Beszédművelő Munkabizottság titkára. A szakmunkásképző iskolák tanulói az Ady Endre Vasas Művelődési Házban adtak számot beszédkultúrájukról. Bíráló bizottságuk elnöke: Deme László egyetemi tanár, a nyelvtudományok doktora; társelnöke: Herczegi Károly, OM-osztályvezető; tagjai: Gönczy Zsuzsa, a KISZ KB munkatársa; Graf Rezső, a Tankönyvkiadó főszerkesztője; Körmeny László, Kazinczy-díjas, a Magyar Rádió bemondója, Rigó Jánosné, az MRT győri stúdiójának munkatársa; Zsabó László, Kazinczy-díjas, szakfelügyelő. Mindkét bizottság tiszteletbeli elnöke Péchy Blanka érdemes művész.

Az első napon — a szokásoknak megfelelően — a szabadon választott szövegek meghallgatására került sor.

Szabadon választott szövegüket legtöbbször Ilyés Gyulától (6), Bárczi Gézától, Kosztolányi Dezsőtől (4–4), Németh Lászlótól (3) vették. Benedek István, Benkő Loránd, Kovalovszky Miklós, Latinovics Zoltán, Rónay György, Sütő András volt a forrása 2–2 gimnazista szövegének. A többiek forrásai: Ady Endre, Bari Károly, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bálint György, Beke György, Bölöni György, Czine Mihály, Deme László, Déry Tibor, Fábry Zoltán, Fischer Sándor, Fodor András, Jávor Ottó, Kartal Zsuzsa, Király István, Klaniczay Tibor, Koczkás Sándor, Kodály Zoltán, Lőrincze Lajos, Montágh Imre, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy László, Nemes Nagy Ágnes, Sánta Ferenc, Szabó Ede, Szabó Lőrinc, Székely János, Szerb Antal, Török Endre, Vas István. Témája szerint a legtöbb szöveg (22) a nyelv, ezen belül a nyelvművelés, a nyelvhelyesség, a magyar beszéd, az ifjúsági nyelv, kérdéseivel foglalkozott. Írókról, költőkről 18 szöveg hangzott el a gimnazisták és szakközépiskolások szövegmondásában (Ady, Babits, Bari Károly, Csáth Géza, Illyés Gyula, József Attila, Kosztolányi, Krúdy, Th. Mann, Móricz, Nagy László, Ostváth Ernő, Petőfi, Szabó Pál, Tolsztoj szerepelt a szemelvényekben). Az irodalom, a költészet, a művészetek kérdéseivel mintegy 10–12, társadalmi kérdésekkel mintegy 8–10 szöveg foglalkozott.

A második versenynapon a kötelező szöveg tolmácsolását hallgatták meg a bíráló bizottságok és az érdeklődők. Ez egy részlet volt Váci Mihálynak Az első világháborúalmár című Petőfi-tanulmányából:

Petőfi Sándor ifjúsága éveiben mély érzékenységgel fogadta magába és ismerte meg kora és nemzete legalsóbb rétegeinek gondeját, életkörülményeit, művészetét, gondolkodásmódját. Egy akkor alakuló nemzet legmélyebb rétegeiben él, ezért az emberi felszabadulást a legtúrelmellennebbül váró osztályhoz kötötték első és legelembb emlékei, érzelmei. Kortársai közül talán csak Arany János fordult ilyen együttérző ihlettel a parasztok, jobbágyok, pásztorok, a rendi társadalom elnyomottjai felé. De míg Arany János szelíd, bölcs népi derűvel fogadta magába ezt a világot, — Petőfit az már legkorábban mélyeséges felháborodással, a jogtalanság elleni lázadással töltötte el. Nemcsak azonosult a néppel, de annak nevében is, azzal együtt radikálisan meg akarta változtatni annak viszonyait. Ez az érzelmeti, sorsszerű közösségvállalás, a nép életének és történelmének ismerete táplálta őt állandó indulattal, türelmetlenséggel, és készítette felszabadító gondolatokra, tervekre. Azt mondják rá: összeférhetetlen és ösztönös volt. Nem. Tudatos volt. Mert ifjúsága és utazásai alapján minden adatot pontosan ismert: milyen igazságtalanul hátrányos helyzetben éltek a falvakban a szegényebb rétegek, jogtalanok, és mert ismerte a kiváltságosok helyzetét is; és azt is tudta, hogy ezeken az állapotokon változtatni kell és lehet, ha a világban méltó helyet akarunk betölteni. Ezért volt türelmetlen, indulatos és nemritkán felháborodott. Petőfi a szent és tiszta plebejus.

A verseny eredményhirdetése előtti napon ismét sor került a bíráló bizottságok és a diákokat a versenyre felkészítő tanárok eszmecseréjére. Ezen a kötelező szöveg problematikus részeinek elemzése, megvitatása kapcsán a tagolás és kapcsolás kérdésköréről (az értelmező, értető szövegmondásról) esett a legtöbb szó: miképpen lehet a mondatokat úgy megszólaltatni, hogy egyrészt ne törjük szét a szorosan összetartozó szószerkezeteket, másrészt jelezzük a szószerkezetek határait, de úgy tagolva szószerkezetekre a mondatokat, hogy érzékeltessük a szószerkezeteken belüli és a szószerkezetek közötti kapcsolatokat is. Azaz — más szóval — kapcsolva tagoljuk részeire a mondatot, majd a szövegegészt. Éppen csak jelezve a gondolatot, bemutatva a kötelező szöveg első mondatának két tagolási változatát. Előbb a sokszor hallott és rosszul tagoltat, majd a helyesen kapcsolva tagolt változatot: „Petőfi Sándor ifjúsága éveiben | mély érzékenységgel fogadta magába | és ismerte meg kora | és nemzete legalsóbb rétegeinek | gondját, | életkörülményeit, | művészetét, | gondolkodásmódját.” Helyesen: „Petőfi Sándor | ifjúsága éveiben | mély érzékenységgel | fogadta magába | és ismerte meg | kora és nemzete | legalsóbb rétegeinek | gondját, | életkörülményeit, | művészetét, | gondolkodásmódját.” Az ilyesfajta

megszólaltatáshoz elengedhetetlenül szükséges a szövegnek együttes tartalmi és nyelvszerkezeti elemzése.

Egy másik, sok gondot jelentő témakörrel is sok szó esett: mivel a kellemes orgánus, a tiszta kiejtés és az értelmes szövegmondás együttese nincs meg minden diákban egyenlő mértékben, a három közül melyik a leginkább mérvadó a szép magyar beszéd és különösképpen a Kazinczy-versenyek elbírálásakor. A választ úgy fogalmazták meg, hogy elsődleges az értelmes, értő-értető és a mű stílusának megfelelő szövegmondás. Ennek azonban elsőrendű segítőtje a tiszta kiejtés (hangképzés) és az árnyalásra képes orgánus. Ugyanakkor azonban kizáró okot jelent a beszédhiba (különösen, ha nagymértékű). Egyébként a Kazinczy-versenyeknek és a helyes, szép magyar beszédnek számos kérdésére választ ad még az a tanulmánykötet, melyet nem sokkal a versenyek előtt jelentetett meg az OM (Z. Szabó László—Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek története. Győr, 1978.).

A közös eredményhirdetésre vasárnap, Módos Dezső nének, Győr Város Tanácsa elnökhelyettesének ünnepi beszéde után került sor. A bíráló bizottságok véleményét és a verseny tapasztalatait Bencédy József foglalta össze. Elmondta, hogy a 14. verseny sok új eredményt mutatott fel ifjúságunk beszédkultúrájának fejlődésében, de ugyanakkor több visszatérő gondot is jelzett. Eredmény, hogy a versenyen elhangzott szövegmondások többsége már nem mások gondolatainak recitáló, idéző jellegű reprodukálása, hanem beleélő, szép tolmácsolása volt. Mint minden évben, ez alkalommal is érezhetően alapos felkészülés előzhette meg a versenyt, s tette lehetővé, hogy szépen hangzó, értelmes szövegmondások hangzottak el. Éppen ezek az eredmények bátorítják a bizottságokat arra hogy kérjék a tanárokat, versenyzőket: a jövőben a szabadon választott szövegek közé — a nyelvről, a nyelv művészeiről, az irodalom kérdéseiről szóló szemelvények mellé — bátrabban vegyenek fel részleteket természettudományos vagy ismeretterjesztő írásokból is. Hiszen ezek nyelvének, szerkezetének megismerése éppúgy segítheti, fejlesztheti nyelvi, beszédbeli és gondolkozási kultúránkat, mint a nyelvi és irodalmi tárgyú szövegeké.

A hiányosságokról szólva megemlítette, hogy a versenyzők nagy része még mindig adós maradt a szövegnek mint egésznek a bemutatásával (nem hangzott ki a szövegmondásból a szövegnek és írójának logikája, indulatvilága), s bizony sokan voltak akik nem a gondolatok súlyának érzékeltetésére, hanem csak a nyelvi hibátlanságra törekedtek, nem ismervén fel, hogy a hibátlan beszéd alapfeltétele a gondolatok és az őket hordozó nyelv (szerkezetének) helyes megértése. Ez utóbbi hiánya okozta sokaknál, hogy a szövegegész, de gyakran a mondatokat magukat sem sikerült világosan, tisztán tagolni, s az összetartozó nyelvi-gondolati egységeket (az összefüggést érzékeltetve) kapcsolni. Mint mondotta, a kapcsolva-tagolás hibáinak okozója volt még sokaknál a helytelen légzéstechnika is. Visszatérő gondként említette meg a hangképzés hibáit (selypesség-pösze-ség, hadarás szótagelnyelés, időtartambeli hibák), valamint az agyonhangsúlyozást és hangsúlytalanítást.

Az 1979. évi verseny gimnáziumi és szakközépiskolai tanulói közül Kazinczy-érmet nyert tanulók: Báránny Éva, Katona József Gimnázium (Kecskemét); Bihari Ágnes, Berzeviczy Gizella Szakközépiskola (Budapest); Farkas Gyula, Arany János Gimnázium (Berettyóújfalú); Juhász György, Árpád Gimnázium (Budapest); Kiss Ildikó, Hunfalvy János Közgazdasági Szakközépiskola (Budapest); Kóta Melinda, Thury Gimnázium (Várpalota); Kovács Katalin, Lehel vezér Gimnázium (Jászberény); Lipták Judit, Vajda Péter Gimnázium (Szarvas); Mennyhárt Krisztina, Kazinczy Ferenc Gimnázium (Győr); Mészáros László, Landler Jenő Gimnázium (Nagykanizsa); Révay Gyöngyi, Madách Gimnázium (Salgótarján); Révész Eszter, Kilián György Gimnázium (Budapest); Simon Aladár, Zrínyi Ilona Gimnázium (Győr); Várhelyi Dénes, Dobó István Gim-

názium (Eger); Zombori Katalin, Kiss Lajos Gimnázium és Szakközépiskola (Gyoma).

A KISZ Központi Bizottságának különjutalmát a következő gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók kapták: Angyal Csilla, Dobó István Gimnázium (Eger); Csudai Csaba, Lovassy Gimnázium és Szakközépiskola (Veszprém); Kovács Tünde, Eötvös Gimnázium (Tata); Soós Csilla, Veres Pálné Gimnázium (Budapest); Tarcza Zsuzsa, Táncsics Mihály Gimnázium (Budapest).

Az 1979. évi versenyen Kazinczy-érmert nyert szakmunkásképző intézeti tanulók: Balogh Tibor, Mezőgazdasági Szakmunkásképző (Csongrád); Fehér Júlia, Békás Glass Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Gácsér György, 22. számú, Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Gyöngyössi Erzsébet, Balassa János Egészségügyi Szakiskola (Budapest); Horváth Éva, 402. számú Szakmunkásképző Intézet (Mosonmagyaróvár); Horváth Ferenc, 402. számú Szakmunkásképző Intézet (Mosonmagyaróvár); Kiss Pirokska, Kereskedelmi Szakmunkásképző Intézet (Székesfehérvár); Lepés Ágnes, 605. számú Ipari Szakmunkásképző Intézet (Szolnok); Lukács Judit, 36. számú Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Nagy Mária, 606. számú Szakmunkásképző Intézet (Jászberény); Pék Anna, 217. számú Szondy György Szakmunkásképző Intézet (Balassagyarmat); Petrucz Julianna, Mező Imre Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Oláh András Gábor, Szakmunkásképző Intézet (Eger); Szarvas Tamás, 400. számú Szakmunkásképző Intézet (Győr); Wollner István, 103. számú Szakmunkásképző Intézet (Sajószentpéter).

A KISZ Központi Bizottságának különjutalmát a következő szakmunkás képző intézeti tanulók kapták: Bujtor Éva, Kereskedelmi Szakmunkásképző Intézet (Veszprém); Csánádi Timea, 12. számú Szakmunkásképző Intézet (Budapest); Csóri János, Váci Mihály Szakmunkásképző Intézet (Székesfehérvár); Kiss Edit, Kereskedelmi Szakmunkásképző Intézet (Kiskunhalas); Koltai Erik, 406. számú Szakmunkásképző Intézet (Nagykanizsa).

Wacha Imre

A IX. Nemzetközi Fonetikai Kongresszusról

A világ fonetikusainak legutóbbi seregszemléjére 1979. augusztus 5–11 között került sor Koppenhágában. A szervező bizottság (a koppenhágai egyetem fonetikai és nyelvtudományi intézetének munkatársai) több jelentős újítással szolgálta a kongresszus eredményességét. A legfontosabb az volt, hogy a mintegy 600 résztvevő két hónappal a kongresszus kezdete előtt kézhez kapta a tudományos program egy részének teljes anyagát, másik részének pedig rövid kivonatát. Az előzetes tájékozódás lehetőséget adott arra, hogy a kongresszusra kész kérdésekkel induljanak a szakemberek, ezáltal a súlypont is áthelyeződött az előadásról a vitára. Így sem volt könnyű a résztvevők helyzete, hiszen hétféle, többnyire párhuzamosan folyó tudományos összejövétel között kényszerültek választásra.

A délelőtti órák általános érdeklődésre számot tartó plenáris és félplenáris ülések, ún. helyzetjelentések (status report) és speciális célú előadások töltötték ki. A kongresszust nyitó plenáris ülés témája a fonetika célmeghatározása, egységesítése és alkalmazása volt. Lindblom (Svédország), az előadó a nagykorúsága felé tartó tudomány szak célját a beszélt nyelv elsajátításának, képzésének és észlelésének együttes kutatásában jelölte ki, ami elvezethet a nyelvet tanuló egyén, a beszélő és a hallgató nyelvi viselkedésének, vala-

mint az agyában zajló folyamatoknak a megismeréséhez. Ennek az eddig elért eredmények alapján reálisnak tűnő célnak a megvalósításához azonban szükség van a jelenleg szerte-ágazó résztudományok egységesítésére és a szakemberképzés megoldására. Helyzetjelölések a beszédképzés (MacNeilage, USA; Ladefoged, USA; Sawashima, Japán), a beszéd észlelése (Studdert-Kennedy, USA; Fujisaki, Japán) és a fonológia (Basbøll, Dánia; Anderson, USA; Hooper, USA) témakörében hangzottak el. Az ún. speciális előadások kifejezett célja a nem szakemberek beavatása volt a beszéd kutatás különböző aspektusainak az elméletébe és módszereibe. Így Fant (Svédország) a hangképző szervek mozgása és az ennek nyomán keletkező akusztikai jel közötti kapcsolatáról beszélt, tehát az artikulációs és akusztikai fonetika viszonyáról. Fujimura (USA) a beszéd fiziológiában alkalmazott modern kutatási módszerekkel ismertette meg az érdeklődőket. Lassen (Dánia) a cortexben keringő véráram mérési adataival illusztrálta a nyelvi funkciók normál és kóros megvalósítását. Wakita (USA) a beszéd akusztikai elemzések új módszereit foglalta össze, amelyek mind a számítógép használatára épülnek. Az említett ülésekkel párhuzamosan folytak a meghívott előadók (mindnyájan a tudomány szak neves képviselői) és a hallgatóság között a kerekasztal-beszélgetés jellegű szimpóziumok nyolc témakörben: 1. Fonetikai univerzálék a fonológiai rendszerekben, 2. A fonológiai leírások pszichológiai realitása, 3. Az anyanyelv fonológiai rendszerének az elsajátítása, 4. A hangváltozások társadalmi tényezői, 5. A beszéd egységei időviszonyai, 6. A beszéd mozgások motoros ellenőrzése, 7. A mondat és a szó szintjén működő szupraszegmentális elemek egymás közötti kapcsolata és 8. A beszéd és nem beszéd észlelése.

A korábbi kongresszusokhoz képest kisebb hangsúlyt kaptak a délutáni szekció-ülések, amelyek szintén párhuzamosan zajlottak a beszédképzésről, a beszéd észleléséről, a beszéd akusztikáról, a fonológiáról, a hangtipológiáról, a gyermeknyelvről, a beszéd-szintézisről, a prozódiai jelenségekről, az alkalmazott fonetikáról, a fonetikatörténetről és a szociofonetikáról. Minden résztvevő megtalálhatta tehát az érdeklődési körének megfelelő előadásokat, amelyeknek a követését nem utolsósorban a pontos időzítés tette lehetővé. És bár a beérkezett előadásoknak csak mintegy a felét fogadta el a szervező bizottság, a 11 szekcióban elfogadott előadások számaránya világosan mutatja, hogy melyek a tudomány szak aktuálisan leginkább művelt területei. Ezek a beszédképzés, az észlelés, a fonológia és a prozódia. Érdekes módon a beszéd akusztikával és a beszéd szintézissel foglalkozó előadások száma alulmaradt az említett négy területtel szemben. A további öt szekciót átlagosan 8 előadás képviselte. Ez a szám egyedül a gyermeknyelv esetében feltűnő, mert mutatja, hogy a kiterjedt grammatikai, szintaktikai és szemantikai kutatásokhoz képest mennyire hiányoznak a gyermeknyelv hangzó oldalára irányuló vizsgálatok. Míg az előadások számaránya az érdeklődés megoszlását mutatta a különböző területek között, az egyes szekciókban elfogadott előadások tematikája a kutatás főbb irányairól ad képet. Az alábbiakban kiemelem az egyes szekciókat képviselő előadások központi kérdéseit, illetőleg kitérek egy-egy fontosabbnak ítélt előadásra.

A beszédképzés körében elektropalatográfiai, röntgenográfiai és aerodinamikai vizsgálatok eredményeiről számoltak be a kutatók az egész hangképző apparátusra, illetőleg annak egy-egy részére vonatkozólag.

A beszéd észlelésével kapcsolatos előadásokban nehéz valamilyen központi tendenciát találni, mindazonáltal hangsúlyt kapott az időtartamnak az észlelésben játszott szerepe.

A beszéd akusztikai, főként beszéd felismeréssel foglalkozó vizsgálatok közös nevezője a számítógép használata volt, valamint az az örvendetes tény, hogy a kutatást az izolált szavaktól egyre inkább elhódítja a folyamatos beszéd.

A fonológiát érintő, nagyoniszerteágazó előadásokban fellelhető központi törekvés a csak egyetlen nyelvre vonatkozó részletkérdések kerülése és az univerzáléként működő fonológiai egységek keresése, ezek modellezése, illetőleg a meglévő fonológiai elméletek finomítása, leírásra alkalmasabbá tétele volt. Egy amerikai kolléga, R i n g e n, előadásában a nyelvi intuíciónak, más szóval nyelvi tudatnak követelte a helyet a generatív fonológiai leírásban. Azzal érvelt, hogy a jelentésben és a mondatban is fontos szerephez jut a beszélő ítélete.

A gyermeknyelvi előadások közül kettőt emelek ki. Az egyik, amelyet W o d e (NSzK) tartott, annak a gyakorlatnak a tarthatatlanságát veti fel, amelyik a gyermeknyelvet állandóan a felnőttnyelvi rendszerhez hasonlítgatja. Javaslat: a gyermeknyelv fejlődését a maga szuverén rendszerében, konkrét megfigyelések révén kell nyomon követni. A másik előadás (v a n d e r S t e l t, Hollandia) megpróbálja feloldani azt a paradoxont, hogy a gyermeknyelv korai, „nyelv előtti” szakaszában nyelvi kritériumok alapján elemezze a gyermek hangadásait. Beszédhangra (fonémára) való tagolás helyett a hangképzés fiziológiai tagoló lehetőségeinek (légzés, szünet) a bevonásával állapít meg a hangadásban motoros egységeket.

A beszéd-szintézis körében a folyamatos beszéd mesterséges előállításán túlmenően a kutatók már a beszéd természetességét adó, nyelvi szempontból járulékos jegyek beépítésére törekednek, mint amilyen pl. a hangrés egyénileg változtatható mozgása.

A prozódia területén a kutatás az időtartamtól a dallam felé fordult, az intonációnak a szemantikával, a mondatannal és a szövegegészsel való kapcsolatait vizsgálja. Ugyancsak fontos kérdés volt a szegmentális (beszédhangszintű) és szupraszegmentális (beszédhangon átívelő) jegyek összeműködése a beszélnyelvi „szöveg” létrehozásában.

Az alkalmazott fonetika előadások ezúttal a nyelvek közötti összehasonlításra és a beszédterápiára korlátozódtak, egyetlen kutató sem érintette a fonetika technikai célú alkalmazásait (távközlés, kriminalisztika, környezetvédelem stb.).

A fonetikatörténeti szekció témái: régi muzulmán fonetikusok írásai a nazalitásról és a nazális hangokról, az indiai grammatikusok vélekedései a beszédképzéséről és észleléséről, az írástörténet és a fonológia kapcsolata, fonetika és prozódia átírási kísérletek a múltból.

A szociofonetika szekció kétségkívül legérdekesebb előadását az ismert amerikai nyelvész, Labov tartotta, aki sürgetően vetette fel a normalizációt, tehát a nyelvi norma rögzítésének az igényét, mint amely lehetővé tenné a folyamatban levő hangváltozások mértékének a megállapítását.

Magyarországot három előadás képviselte, egy fonetikatörténeti (V é r t e s O. A n d r á s) és két fonológiai (S z e n d e T a m á s és K a s s a i I l o n a), a magyar nyelvet azonban F ó n a g y I v á n és S o v i j ä r v i A n t t i professzor révén további két előadás (a fonológia és a beszéd-szintézis köréből).

Külön érdekessége volt a tudományos programnak a szintén újdonságszámba menő ún. faliújság-előadás. Ez abban állt, hogy a kijelölt szerzők a kongresszus tartama alatt két napra „kiállították” előadásukat, s a két nap valamelyikén két órán keresztül „stand-juk” mellett álltak és válaszoltak az érdeklődők kérdéseire. A forma azért is üdvözlendő, mert alaposabb véleménycserére ad lehetőséget, mint a hangos felolvasást követő rövidre fogott vita. Ezt a lehetőséget főként olyan résztvevők kapták, akiknek az előadásában táblázatok, rezgéseképek, ábrák és képletek voltak, tehát a beszédakusztika, a beszéd-szintézis és a beszédfiziológia szakemberei. Ebben a keretben mutatott be S o v i j ä r v i professzor (Finnország) néhány, a beszédhangok és a prozódia jegyek szempontjából

egyaránt kitűnő minőségű szintetizált magyar mondatot (*Atyámat gyászolom, Lepottyant a fáról, Kánya vigye, Üggyel-bajjal elérte, Megbuggyant a leves, Fonnyadoz a szép virágszál*). Ezeknek a mondatoknak a természetes ejtésű megfelelőikhez képesti hangzásbeli eltérései világosan rámutattak a magyar hangrendszer nehéz pontjaira, pl. az [a:] időtartamának szinte tényezőkhöz nem köthető ingadozására, az affrikáták rendkívül komplex voltára, a hangsúly időtartam-komponensének a változékonyságára.

Hetedik lehetőségként egy előzetes jelentkezés alapján alakult zártkörű munkacsoport a szótagnak a fonológiai elméletekben elfoglalt helyét vitatta meg, amely vitától bizonyára remélhetünk valamiféle közös állásfoglalást a szótag kérdésében.

A tudományos összejövetelek közös jellemzője volt a tárgyalt jelenségek egységes fonetikai-fonológiai keretbe illesztése, univerzálé jellegük kidomborítása, valamint a kutatásoknak a beszédhangnál nagyobb egységekre (a mondat és a szöveg szintjére) való kiterjesztése mintegy illusztrációjaként mindannak, amit a bevezető plenáris ülés a fonetikai kutatásokkal szemben támasztott kívánalomként fogalmazott meg. Itt érdemel említést egy apróság. A szervező bizottság fényképes tablót állított össze a kongresszus résztvevőiről, jelentősen megkönnyítve az egymást csak publikációkból ismerő szakemberek dolgát a személyes kapcsolatok felvételében, lehetőséget adva a szakmai konzultációkra.

A szüneteket (bár ilyenek nem nagyon adódtak) filmbemutatók tették változatosabbá. Örvendetes, hogy az izolált hangképző szervek tevékenységének a filmezéséről áttértek a kutatók az összetett artikulációs mozgássorok, sőt a kompenzációs mozgások rögzítésére, s ez a tény nem japán szakembereknek a nevéhez fűződik, akik eddig vezető szerepet vittek a tudományos célú filmek előállításában, hanem európai fonetikusoknak a nevéhez. A szociológiai aspektus megjelenését P i k e professzor (USA) öt részből álló, két és fél óráig tartó filmsorozata képviselte, amelyben a neves kutató az emberi magatartás és a nyelvhasználat kölcsönviszonyáról adta elő sajátos felfogását.

A tudományos programot gazdag műszer- és könyvkiállítás egészítette ki. A könyvkiállításon belül külön egységet képviseltek a különböző fonetikai és fonológiai műhelyek belső kiadványai, amelyek bepillantást engedtek az e műhelyekben folyó munkákba, és amelyeknek az intézmények közötti cseréje gyümölcsöző együttműködéshez vezethet.

Kassai Ilona

Fonetika '79 — Két évvel ezelőtt került sor először fonetikai tudományos ülészak szervezésére, s azóta minden év szeptember utolsó hetében újra megrendezik e tanácskozást. A Fonetika '77 előadásai a hangadás, a hangfejlődés, a hangrendszer, az intonáció és a beszédjavítás témaköreit érintették. A Fonetika '78 már tematikus programmal változott meg: az előadók a beszédintonáció néhány elméleti, módszertani és gyakorlati problémáját vetették fel. Mindkét ülészak anyaga megjelent a Magyar Fonetikai Füzetekben.

Az idén harmadszor az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Nyelvtudományi Társaság és az MTA I. Osztályának Fonetikai Munkabizottsága által megrendezett tudományos ülészak témáját az interlingvális hangtani egybevetések kérdései alkották. Az egynapos konferencia szeptember 27-én, az Akadémia kistermében zajlott le. A szakemberek és érdeklődők a meghívókhoz a tizenhat előadás témáját és időpontját feltüntető programot is kaptak, s ez lehetőséget nyújtott a válogatásra.

A délelőtti ülésen az általános vonatkozásokat taglaló előadások, a délutánin a részkérdéseket feldolgozó kisebb referátumok hangzottak el. Az előadók a Nyelvtudományi Intézet, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, az egri Tanárképző Főiskola, a szegedi József Attila Tudományegyetem és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem fone-

tikusai, nyelvészei voltak. A délutáni tanácskozáson előadóként is részt vett V. I. K o t l e j e v csuvas fonetikus, egyetemi docens.

Miként B o l l a K á l m á n megnyitó szavaiból kiderült, az *interlingvális* kifejezés nemcsak két vagy több nyelv (jelen esetben hangtani) egybevetését jelentheti, hanem nyelvváltozatokét is. Ebben az értelemben ide sorolandók a nyelvjárási és regionális köznyelvi vizsgálatok is.

A konferencia a nyelvközi (interlingvális) kutatási módszerek történeti áttekintéséről szóló előadással kezdődött, amelyet B a l á z s J á n o s tartott. Képet adott a részben elvégzett és az e területen még megoldásra váró feladatokról; elkülönítette a kontrasztív, a konfrontatív és az összehasonlító módszert, kijelölte helyüket az interlingvális kutatásokban. — H a j d ú P é t e r a rokon nyelvi fonológiai rendszerek egybevetettségéről beszélt, amelyet nagymértékben nehezít a kutatók eltérő elméleti alapállása, valamint az átírás problémája. — A rokon nyelvi fonológiai problémák után a magyar nyelvjárások néhány ugyancsak fonológiai kérdését elemezte I m r e S a m u, vitára bocsátva az ezekkel kapcsolatos állásfoglalását. A felvetett problémák közül: az egyes fonémákat jelölő szimbólumok kiválasztásának kritériumai, a fonémáknak a köznyelvitől eltérő felhasználása, a zárt *ë* sajátos helye stb. — S z e n d e T a m á s „Egyetemes fonetikai — fonológiai egységek kutatása és értéke az interlingvális fonológiai összevetésben” című előadásában a jakobsoni állásponttól kiindulva két újabb elmélet ismertetésével elemezte ezen egységek minőségét, viszonyát, meghatározhatóságuk irányait. — B o l l a K á l m á n a fonetikai szerkezetek kutatásának módszereiről szólva négy alapelv (a kettős megfeleltetés, a viszonylagosság, a mérés technikai korrektség és a reprodukálhatóság) megtartását hangsúlyozta, majd a hangszerkezet fogalmát és összetevőit tárgyalta részletesebben. Az előadást számítógéppel szintetizált orosz és magyar dallamformák bemutatása kísérte. — A beszédhangok sokféleségének összemérhetőségéről, illetve az APhI-írás hangjelölésének akusztikai kritériumairól szólt V é r t e s O. A n d r á s „A fonetikus írás egyetemessége és a kontrasztív fonetika” című előadása. Az elhangzottakat vita követte, amely elsősorban a fonetikai, fonológiai átírás körül bontakozott ki.

A délutáni kiselőadások a fonetika csaknem valamennyi területét érintették. A regionális köznyelvben végzett érdekes, hangstatisztikai mutatókkal alátámasztott, kísérleti jellegű vizsgálatot B a l o g h L a j o s. — H o n t i L á s z l ó az északi obi-ugor nyelvjárások fonémarendszereit vetette össze, meggyőződen bizonyítva új megállapításainak valószínűségét. — P u s z t a y J á n o s előadása (a szerző külföldi távolléte miatt) elmaradt, helyette a csuvas vendég értekezése hangzott el a csuvas és az orosz nyelv magánhangzóinak akusztikai vizsgálatáról. — G ó s y M á r i a az intonáció terén orosz és magyar anyanyelvűekkel végzett percepciós kísérletének eredményeiről számolt be. — Szintén intonációs részproblémát dolgozott fel F ö l d i É v a: a kérdés kifejezésének eszközeit vizsgálta a lengyel és a magyar nyelvben. — B a n c z e r o w s k i J a n u s z kiselőadása is lengyel — magyar összevetés, a két vokális rendszer néhány kérdése volt. — Egyetlen hang, a sva problémáját elemezte K a s s a i I l o n a a francia és a magyar beszédben. — P. T á l o s E n d r e a cigányban fellelhető fonológiai szabálykölcsonzéseket, V a l a c z k a i L á s z l ó a magyar és a német beszédhangok néhány asszociatív sajátosságát tárgyalta. A befejező előadásban P e t ő Z s i g m o n d a főiskolai hallgatók orosz beszédében jelentkező intonációs típushibákat elemezte. A délutáni ülést több mint két óráig, valamennyi előadást, sok részproblémát érintő vita követte.

A Fonetika '79 tapasztalata — többek között — azt mutatta, hogy még az olyan szűkebb szakmai kört érintő téma is, mint az interlingvális hangtani egybevetések, szélesebb körű érdeklődésre tarthat számot.

Gósy Mária

Foniátriai Kongresszus. Kőszegen tartották az Európai Foniáterek Uniójának VIII. Nemzetközi Kongresszusát 1979. augusztusában az Unió, illetve a Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság rendezésében, Hirschberg Jenő elnöklétével.

A Kongresszus négy fő témakört választott tárgyául: 1. „Megelőzés és profilaxis a foniátriában”; 2. „Egységesítésre való törekvés az orvosi praxis dokumentációjában”; 3. „A rekedtség definíciója, patomechanizmusa, osztályozása, diagnózisa és akusztikai paraméterei”; 4. „Szájpadhasadékosok komplex orvosi ellátásának feladatai a foniátriában”.

Mindegyik problémacsoport a jelen foniátriai gyakorlatának aktuális és sürgős megoldást követelő nehézségeiből adódott, s ennek megfelelően nagy volta résztvevők száma és magas a képviseltek szintje.

A beszéd és általában a fonetikai kutatások szempontjából a harmadik témakörnek kiemelt jelentősége volt. A beszédhang minőségének, a hang „tisztaságának” fogalma a foniátriában elsősorban a rekedtséggel kapcsolatosan vetődik fel, és itt mindjárt terminológiai zavarokat kellett tisztázni. A foniátria két olyan megnevezést is használ, amelyek rekedtséggel kapcsolatba hozhatók, s közülük sem az egyik, sem a másik, az úgynevezett diszfónia orvosi értelmezése nem egységes. K i t t e l, az erlangeni egyetem professzora és még néhányan például a *rekedtség* és a *diszfónia* fogalmát szinonimaként használják. Magának a rekedtségnek a kórtani értelmezése szintén nem egyöntetű. A szakkifejezések használatának vitája annyira éles volt, hogy az elnöknek végül is szavazásra kellett föltennie a kérdést. A többség amellett foglalt állást, hogy a *rekedtség* és a *diszfónia* eltérő terminus technicumok, amennyiben az előbbi kizárólag a hangszalag működésének zavaraira és az ezeknek megfelelő akusztikai végeredményre utal, míg a *diszfónia* az egész hangképző traktus idegrendszeri-fiziológiai hangképzési torzulásainak jelenségeit foglalja magában, s önálló diagnózistípusként is értelmezhető.

Egyetértés volt tapasztalható a rekedtség patomechanizmusát illetően. Az alapjelenség világosan az, hogy a hangszalagok valamilyen, a normálistól eltérő működése okozza. H i r s c h b e r g és F r i n t összegző leírása szerint a hangszalagok fiziológiai struktúrájának elváltozásai, a hangszalagszegély egyenetlenségei, a hangrés tökéletlen záródása, végül a hangszalagok nyálkahártyájának mozgási korlátozottsága következtében keletkezik rekedtség. (Ezen a téren mindenesetre a fonetikai és az akusztikai kutatásoknak lesz szerepük olyan megoldatlan problémákban, mint a gégeben keletkező hangössze tevő szerkezetének alakulása az egyes elváltozástípusok függvényében.)

A kongresszust példásan rendezték meg, ami nemcsak az Unió és a magyar társaság személy szerint Hirschberg Jenőnek és munkatársainak érdeme, hanem a Kőszegi Beszédjavító Intézet munkatársaié is.

Szende Tamás

Technikai tanácsok a Magyar Nyelvőr munkatársai számára

Folyóiratunk olvasói tapasztalhatták, hogy a közlemények nyomdai kivitelezése egyöntetűséget követ. Szerzőink nagymértékben segítik a szerkesztőt, a kiadó és a nyomdászok munkáját, de a magukét is, ha már a kézirat megformálásakor igazodnak a Nyelvőr nyomdai szokásaihoz. A tiszta kézirat ugyanis eleve kevesebb hibázásra ad lehetőséget, s ezért a levonatok javítása is könnyebben megy.

Kívánságaink a következők:

1. A kézirat külső formája

A szöveget fehér, nem fényezett, nem átütő gépiró papírra gépelt formában kérjük. A papír hátlapjára nem szabad írni. A szöveget az első lapon körülbelül 10 cm-rel lejjebb kell kezdeni. Minden lap bal oldalán 3–4 cm széles margó hagyandó az utólagos javítások, a szedési utasítások számára. A kézirat végére a szerző írja oda nevét és postai címét.

Kettes sorközzel kell gépelni mind a törzsszöveget, mind a jegyzeteket még akkor is, ha a szerző a szöveg egyes részeit sűrűbben kívánja szedetni.

Az írásjeleket gondosan tegyék ki munkatársaink! Különböztessék meg egymástól világosan a kis- és a nagykötőjelet (ez utóbbi két kötőjel leütése egymás után, szóköz hagyása nélkül). A gondolatjelet (amely a gépelésben szintén két kötőjel egymás után) betűhézaggal különítsék el a szavaktól. A kérdőjelet, a felkiáltójelet, a pontot, a pontosvesszőt, a kettőspontot, a berekesztő zárójelet és idézőjelet tapasszák az előtte álló szóhoz, utána hagyjanak betűközt.

Kérjük, hogy csak kétféle aláhúzást alkalmazzanak. A nyelvi alakulatokat — mint a vizsgálat tárgyait — egyszeres aláhúzással jelezzék (ez dőlt szedést jelent), a tartalmi kiemélést szaggatott aláhúzással érzékeltessék (ez a ritkítás jele). A latin betűs géppel le nem írható szavakat, betűket, mellékjeleket kézzel írják a szövegbe. Az ékezeteket a hosszú *í, ú, ű*-re pontosan tegyék ki. Az esetleges félreütéseket, helyesírási hibákat stb. javítsák ki. A kézirat tehát legyen valós előképe a közleménynek, mivel a nyelvészeti szövegeket a nyomda „kézirat szerint” szedi ki. A pontosság különösen az idézeteknél igen fontos.

Rövid utólagos betoldást a sor fölé kell gépelni, hosszabbat be kell ragasztani.

A szöveg tagolódjék a mondanivaló tartalma szerint fejezetekre, ezek pedig bekezdésekre! A bekezdéseket 4–5 betűhellyel beljebb kell kezdeni. A tagolást a szerző számokkal is világosabbá teheti. A nagyobb fejezeteket római számmal, az ezen belüli részeket arab számmal, még további tagolást a latin ábécé kisbetűivel célszerű jelezni. Megengedhető a csak számjegyekkel való (úgynevezett decimális) tagolás is, ekkor egy fejezeten belül a részeket így különítjük el egymástól: 1.1.—1.2. . . . 2.1.—2.2. stb. Ebben az esetben a számok után pontot kell tenni.

Jobban elkülönülő fejezeteknek külön cím is adható.

2. A rövidítések alkalmazása

a) A folyamatos szövegben az általánosan használt rövidítések halmozása nem hat kedvezően (ill., *ti., pl., ui.* stb.). Tanácsos azonban rövidíteni a közkeletű nyelvészeti munkákat, amikor rájuk hivatkozunk, vagy idézünk belőlük. Leggyakrabban a következő rövidítéseket szoktuk alkalmazni.

Szótárak rövidítései: ÉrtSz. (= A magyar nyelv értelmező szótára), ÉKsz. (= Magyar értelmező kéziszótár), TESz. (= A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára), SZT

(= Erdélyi magyar szótörténeti tár), SzinSz. (= Magyar szinonimaszótár), ISzKsz. (= Idegen szavak és kifejezések szótára), VégSz. (= A magyar nyelv szövegmutató szótára), HTSz. (= Helyesírási tanácsadó szótár)

Szakmunkák rövidítései: MMNyR. (= A mai magyar nyelv rendszere), NyKk. (= Nyelvművelő kézikönyv), ÁltNyT. (= Általános nyelvészeti tanulmányok). AkH (= A magyar helyesírás szabályai), HTT. (= Helyesírási és tipográfiai tanácsadó), NytudÉrt. (= Nyelvtudományi Értekezések).

Folyóiratok rövidítései: MNy. (= Magyar Nyelv), Nyr. (= Magyar Nyelvőr), NyK. (= Nyelvtudományi Közlemények), Msn. (= Magyarosan), I. OK. (= A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei), MNyj. (= Magyar Nyelvjárások), ÉAny. (= Édes Anyanyelvünk).

b) Rövidítésszerű jelek

Kikövetkeztetett alakokat csillaggal (*-gal) jelölünk.

A jelentésjel formája: az úgynevezett fél idézőjel ('), mégpedig mind a jelentés előtt, mind utána. A szó több jelentését vesszővel, vagy eltérés esetén számozással jelöljük.

A fejlődés vagy származás jele — az iránynak megfelelően — > vagy fordítva: < Az alakváltozatok jele: ~

Általánosan elfogadott rövidítésen kívül alkalmi rövidítést is lehet használni, ha többször idézünk egy forrásból, vagy ha többször közlünk belőle adatokat. Ilyenkor az első előfordulás után jelezni kell a *továbbiakban* szóval a rövidítést.

3. Az adatközlés és a hivatkozás módja

Az adatközlés módjának lényeges követelménye a visszakereshetőség. Az adatot aláhúzzuk (hosszabb, idézőjelbe foglalt szöveg esetében is csak a vizsgált adatot!), utána zárójelben közöljük a forrást (idézőjel után ilyenkor nincs pont). A zárójelen belüli adatok rendje: a forrásmű címe, ill. ennek rövidítése, folyóirat esetében évfolyama, (ha szükséges) évszáma, az évszám után pont, a kötetszám arab számmal, majd hozzátapasztott kettőspont és elkülönített oldalszám pont nélkül, zárójel bezárva. Ez után következik a mondatzáró pont vagy más írásjel. Például:

A szerző ezt írja: „A 'pattanás' jelentésű *csurják*, *csurgyák*, *csirják*~*csirják* a dél-baranyai Ormánság szava” (Nyr. 103 [1979.]: 82).

Mint a példa mutatja, kerek zárójelen belüli zárójelezés esetén szögletes zárójelet alkalmazunk. Ha a szerző az adatokat az évszámok rendje szerint közli, akkor az évszám után ne pontot tegyen, hanem kettőspontot; s ha ilyen módon adatok sorát közli, akkor az egyes adatközlések után alkalmazzon pontosvesszőt. Ugyanígy járjon el akkor is, ha idézetek sorát közli (ilyenkor ne tegyen pontot a mondatok végére).

Hivatkozásra csak olyan nyelvészeti megállapítások esetén van szükség, amelyek kívül esnek a nyelvészet általánosan elfogadott tételein. A hivatkozás etikája is megköveteli, hogy az utalás pontos, teljes, egyértelmű legyen. Ha a hivatkozás idézet után zárójelben történik, akkor ennek rendje: a l. (= lásd) vagy vö. (= vesd össze) rövidítés után — vagy e nélkül — a szerző neve, utána kettőspont, majd a forrás megadása a fenti módon. Ha többször hivatkozunk ugyanarra a szerzőre vagy műre, akkor a név után az i. m. (= idézett mű), ill. i. h. (= idézett helyen) rövidítés alkalmazandó.

A forrásmegjelölés és a hivatkozás folyóiratunkban általában magában a szövegben történik. Megvilágító, főképp testesebb közlés jegyzetbe is kerülhet. Ha leírtuk azt a szót, amelyhez a jegyzet tartozik, tegyük melléje a kissé felemelt jegyzetjelölő sorszámot. A jegyzeteket folyamatosan számozzuk.

4. A korrigálás

A nyomdai levonatok korrigálása a szerző feladata. A szedést a kézirattal összehasonlítja, a hibákat a nyomtatott szövegben kézzel (ha a kézirattól eltér: pirossal) megjelöli valamilyen jellel, ugyanezt a jelet a margón megismétli, s melléje írja a helyeset. A jelek közül a leggyakrabban a következők fordulnak elő: $\emptyset$ (a törlés jele), Υ (az elkülönítés jele), $\Uparrow$ (az egybeírandság jele). A hibás betűt függőleges vonallal áthúzzuk, egyik végére valamilyen toldást teszünk, hogy több betűhiba esetén tévedés ne fordulhasson elő: $\perp$, $\times$, $\uparrow$, $\top$ stb. Ilyen jelet alkalmazunk akkor is, ha betű kimaradt; ekkor a hiányzó betű melletti betűt áthúzzuk, a margón az áthúzott betűt megismételjük, s eléje vagy utána írjuk a pótlendő betűt. Ha betűnél hosszabb rész hiányzik, akkor hiányjelet használunk: ∇ Szórendi helyesbítést a szavak fölé írt sorszámmal jelzünk. A hibás szót vagy szövegrészt át kell húzni s a margón — az áthúzás jelzésének megisméltése után — kijavítva leírni.

A korrigálás egyéb jeleit és módjait lásd: HTT.² (azaz: Helyesírási és tipográfiai tanácsadó második kiadása) Budapest, 1972. 327–34.

Ha egyszerű jellel nem tudjuk közölni a változtatás módját, akkor a margón kiírva kell a szükséges utasítást vagy felvilágosítást megadni. Ezt azonban be kell keretezni, így jelezvén, hogy ez nem szedésre szánt szöveg.

Végül: a kijavított levonatot postafordultával kell visszaküldeni a szerkesztőségnek.

A szerkesztőség

Szemle

Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár (Ismerteti: <i>Nyíri Antal</i>)	478
A magyar szókészlet finnugor elemei (Ismerteti: <i>Pusztay János</i>)	483
Erdélyi Magyar Szótörténeti tár II. (Ismerteti: <i>Takács Lajos és Entz Géza</i>)	486
Deme László: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség (Ismerteti: <i>Bachát László</i>)	490
Magyarország földrajzinév-tára, II. (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	493

A Nyelvőr hírei

<i>Szende Aladár</i> : Köszöntjük Erdődi Józsefet, hetvenéves munkatársunkat	496
<i>Grétsy László</i> : Korom Tibor	497
<i>Wacha Imre</i> : A győri Kazinczy-verseny 1979-ben	497
<i>Kassai Ilona</i> : A IX. Nemzetközi Fonetikai Kongresszusról	504
<i>Gósy Mária</i> : Fonetika '79	507
<i>Szende Tamás</i> : Foniátriai Kongresszus	509
Technikai tanácsok a Magyar Nyelvőr munkatársai számára	510

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215 – 96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215 – 11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185 – 612. Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról .....
- [A 2–3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] .....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága .....
5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról .....
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője .....
7. *Bencédy József–Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai .....
8. *Grétsy László–Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése .....
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája .....
10. *Kiss Lajos–Kovalovszky Miklós–Lőrincze Lajos–Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének .....
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában .....
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Píliszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve. 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár. 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk. Juhász József, Szőke István. O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1650. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval

Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmaticus rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8